

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૮-૫૬ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ભગવદ્ગીતા

વિષય યોગેશ્વર

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

મહાત્મા શ્રીધરસ્વામીની ટીકાનુસાર

સરલાનુવાદ સહિત

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયને માટે

સંપાદક અને પ્રકાશક:-મિશ્ર-અશ્વંઢાનંદ

અમદાવાદ અને કાલ્યાદેવી-મુંબઈ

આવૃત્તિ બીજી, પૃષ્ઠ ૪૮૦, પ્રત ૪૫૦૦, સં. ૧૯૮૫

અમદાવાદમાં-પાકું પૃષ્ઠ ૦૮, શણીયું ૦૮

બહારના વેચનાર ૦)૦૧૧ વધુ લેશે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીશર્ટ-સંગ્રહ
“ જાપવા જાવવાની સર્વને હ્રદ છે.”

૧૪૮૫૬

“સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય” અમદાવાદમાં
બિશુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

नारायणायेति समर्पयामि

नमोऽस्त्वनन्ताय सहस्रमूर्तये सहस्र-
पादाक्षिशिरोरुबाहवे । सहस्रनाम्ने पुरुषाय
शाश्वते सहस्रकोटी युगधारिणे नमः ॥

असितगिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धु-
पात्रे सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव
बंधुश्च सखा त्वमेव । त्वमेव विद्या द्रविणं
त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्या-
त्मना वा प्रकृतेः स्वभावात् । करोमि यद्य-
त्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

શ્રીનારાયણને સમર્પણ

હજારો સ્વરૂપવાળા, હજારો ચરણવાળા,
હજારો નેત્રવાળા, હજારો મસ્તકવાળા, હજારો
સાથળવાળા, હજારો ખાડુવાળા, અંતરહિત, હજારો
નામવાળા તથા સહસ્ર કોટી યુગોને ધારણ કરનારા
અને શાશ્વત એવા પરમ પુરુષને નમસ્કાર હો.

જો નીલપર્વત જેટલું કાજળ હોય; મહાસાગર
જેવડો ખડીઓ હોય; કલ્પવૃક્ષની ડાળીની કલમ
હોય; પૃથ્વી જેવડો કાગળ હોય અને તે લઈને
સાક્ષાત્ સરસ્વતી પોતે સદાકાળ લખ્યા કરે; તોપણ
હે નાથ ! આપના દિવ્ય ગુણોનો પાર આવે નહિ.

હે દેવોના દેવ ! મારે માતા પણ આપ છો
અને પિતા પણ આપ છો; બંધુ પણ આપ છો
અને મિત્ર પણ આપ છો; વિદ્યા પણ આપ છો
અને દ્રવ્ય પણ આપ છો; દુઃકમાં હે દીનાનાથ !
મારૂં તો સર્વ કંઈ માત્ર એક આપજ છો.

માટે કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી,
બુદ્ધિથી, ચિત્તથી, અહંકારથી કિંવા પ્રકૃતિના સ્વ-
ભાવથી જે જે કંઈ કરૂં છું; તે સર્વ હે પરબ્રહ્મ
નારાયણ ! આપના ચરણકમળમાં સમર્પું છું.

જયસચ્ચિદાનંદ

જે ભવ્યાત્માને

ગીતાજ્ઞાનને સમજવા-પાળવામાં

કાંઈ પણ પ્રીતિ પ્રકટી હોય

તેમને સવિનય સાધુવાદ;

અને જ્યો હરહમેશ

ગીતા-જ્ઞાનનો પ્રકાશ

હૃદયમાં પાડ્યા કરી

મોહરૂપીઅંધકારને

પરિવાર સહિત

હાંપી કહાડવા

મથતા હોય

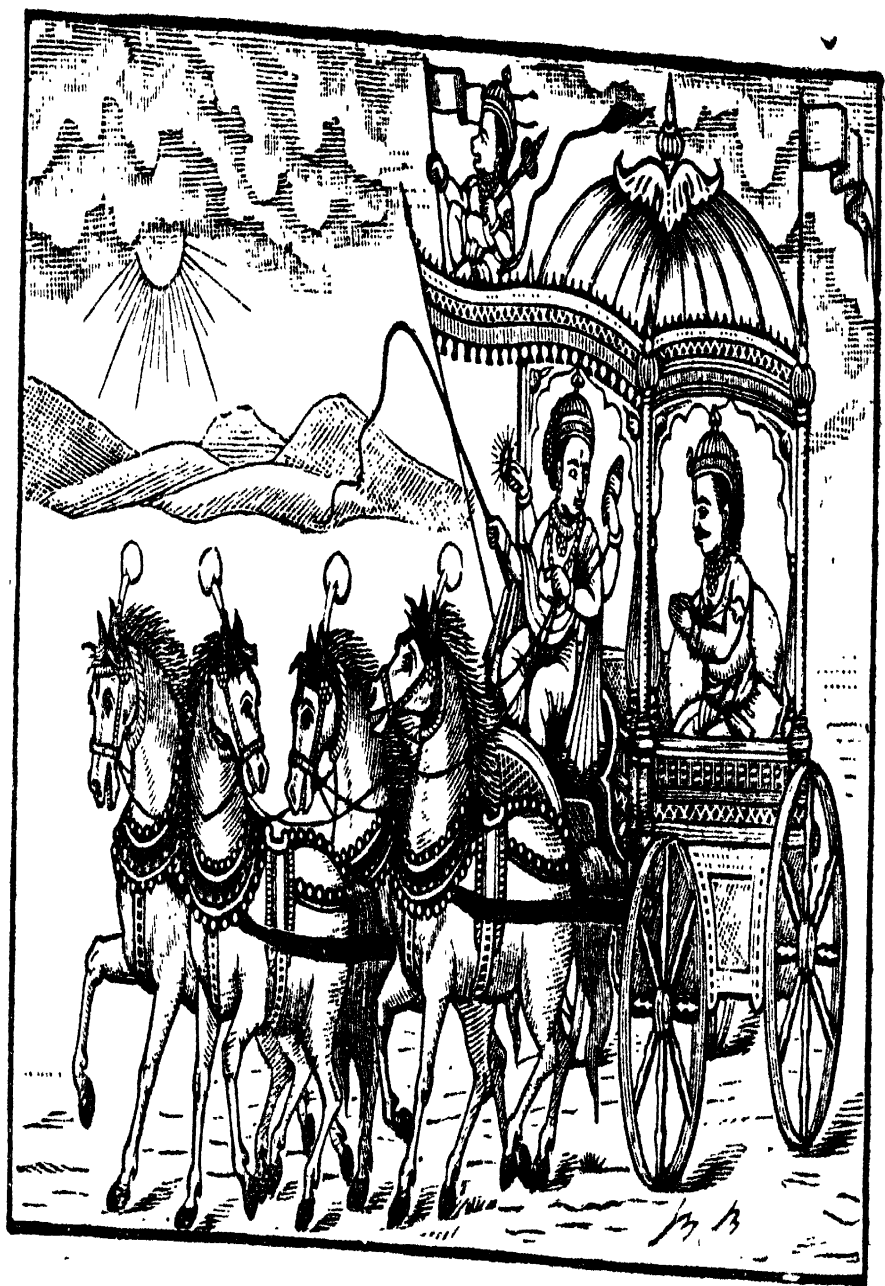
તેના સાધક

અંધુઓને

સપ્રેમ વંદનપૂર્વક

જયસચ્ચિદાનંદ.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

અનુક્રમણિકા

પ્રકીર્ણ વિષયો—ગીતાની ઉપકારકતા, નિવેદન, નામો- ના અર્થ, શ્લોકવાર અનુક્રમણિકા, ગીતાબ્જયંતિની જરૂર, ગીતામાહાત્મ્ય તથા ન્યાસ-ધ્યાનાદિ. પૃષ્ઠ ૬ થી ૬૪	
અધ્યાય ૧—અર્જુનવિષાદયોગ...	૧ થી ૧૭
,, ૨—સાંખ્યયોગ	૧૮ થી ૬૦
,, ૩—કર્મયોગ	૬૧ થી ૮૫
,, ૪—જ્ઞાનવિભાગયોગ	૮૬ થી ૧૧૨
,, ૫—કર્મસંન્યાસયોગ	૧૧૩ થી ૧૩૧
,, ૬—અધ્યાત્મયોગ	૧૩૨ થી ૧૫૩
,, ૭—જ્ઞાનવિજ્ઞાનયોગ	૧૫૪ થી ૧૭૦
,, ૮—અક્ષરબ્રહ્મયોગ	૧૭૧ થી ૧૮૭
,, ૯—રાજવિદ્યા—રાજગુહ્યયોગ	૧૮૮ થી ૨૦૫
,, ૧૦—વિભૂતિયોગ... ..	૨૦૬ થી ૨૨૨
,, ૧૧—વિશ્વરૂપદર્શનયોગ... ..	૨૨૩ થી ૨૪૭
,, ૧૨—ભક્તિયોગ	૨૪૮ થી ૨૫૬
,, ૧૩—ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ	૨૫૭ થી ૨૭૭
,, ૧૪—ગુણત્રયવિભાગયોગ	૨૭૮ થી ૨૯૧
,, ૧૫—પુરુષોત્તમયોગ	૨૯૨ થી ૩૦૩
,, ૧૬—દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ	૩૦૪ થી ૩૧૪
,, ૧૭—શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ	૩૧૫ થી ૩૨૮
,, ૧૮—મોક્ષસંન્યાસયોગ... ..	૩૨૯ થી ૩૬૮
શ્રીધરસ્વામી, ગીતાનાં ગુણગાન, ઇત્યાદિ	૩૬૯ થી ૪૧૬

ભગવદ્ગીતાની ઉપકારકતા

ખરેખર ગીતાના જેવો દિવ્ય સંદેશ પહોંચાડનારો ગ્રંથ આજસુધી ખીજે નથીજ રચાયો. ગીતાના સંબંધમાં માનવજાતિએ એટલી બધી આલોચના-પ્રત્યાલોચના કરી છે કે જેટલી આજસુધી ખીજ કોઈ પણ ગ્રંથની થઈ નથી અને થવાનો સંભવ નથી. ગીતાના કેવળ અંતરંગ રૂપ ઉપરજ એટલું બધું લખાયું છે કે, જે તે બધાનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો મહાભારત જેવડા કેટલાય ગ્રંથ ભરાઈ જાય.

ગીતાના કાવ્યમાધુર્ય ઉપર કવિ વિમુગ્ધ થાય છે; ગીતાના સાર્વભૌમ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર નીતિજ્ઞ ગળગળો થઈ જાય છે; ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર કર્મયોગી આક્રીન થાય છે અને ગીતાની વીરત્વભરી વીર વાણી ઉપર દૃઢપ્રતિજ્ઞ માનવ આસક્ત થાય છે. કોઈ ગીતાને જ્ઞાનનો સાગર કહે છે, તો કોઈ તેને ઉપનિષદોનું દૃઢ્ય કહે છે. કોઈ એને કર્મયોગશાસ્ત્ર કહે છે, તો કોઈ ભક્તિસૂત્ર કહે છે. વાસ્તવમાં ગીતા એ નટવર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની એવી અલૌકિક ઝોળી અને એવું સ્વર્ગનું કલ્પવૃક્ષ છે, કે જેનાવડે માનવી જે કંઈ જોઈએ તે મેળવી શકે છે. જે એમ ન હોત તો ગીતામાંથી

લોકોની લિન લિન રુચિ અનુસાર કર્મયોગ, ભક્તિ-યોગ, જ્ઞાનયોગ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર રૂપો ક્યાંથી નીકળી શકત ?

એક દિવસે રોમન જાતિનું નામ સાંભળતાંજ યૂરોપની જાતિઓ ભીંજાયલી બિલ્લીની પેઠે ધ્રૂજતી હતી; એક સમયે બેબીલોનિયનોના ડરથી યૂરોપીયનો થરથર કંપતા હતા; એક જમાનામાં યૂરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં ઇજીપ્શિયનોનો દમામ ચાલતો હતો અને એક કાળમાં ગ્રીકોની ધાક સમસ્ત યૂરોપમાં ફેલાઈ ગઈ હતી. પરંતુ એ જોરાવર જાતિઓ પણ કાળરૂપી સમુદ્રમાં ક્યાંની ક્યાંય વિલીન થઈ ગઈ; અને હિંદુજાતિ-કે જે કાશ્મિર, ગ્રીસ, બલ્ક, હિરાત અને ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)-માંની આગલી જાતિઓથી ઘણા કાળ પહેલાં ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમાં સુરસ શ્રુતિમંત્રોની લહરિમાં અવગાહન કરતી હતી તે-આજપર્યંત ટકી રહી છે એનું શું કારણ ? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એનું જબરદસ્ત કારણ તેનું ઉદાત્ત સાહિત્ય (અને એવા સર્વોત્તમ સાહિત્યના પાલન તથા કથાકીર્તનાદિ વડે તેનો પ્રચાર કરનારાઓ) છે. વળી આ વાત પણ સત્ય છે કે, એ મહાન સાહિત્યનું મંથન કરીને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતામાં તેનું હૃદય એવી તો અજબ રીતે અને એવી તો સુંદર રીતે ગોઠવી દીધું છે, કે જેથી આપણી આ આર્ય-હિંદુજાતિની પ્રતિષ્ઠા

અને મહિમાનો સર્વત્ર પ્રચાર કરનારો એના જેવો ખીજો એક પણ ગ્રંથ સમગ્ર સંસારમાં નથી.

આજે હિંદુજાતિ ગુલામ છે, દરીદ્ર છે, છિન્નભિન્ન છે અને ધૂર્ત જાતિઓ તો તેને “ કપિલા ગાય ” જેવી ભલી અને ભોળી માને છે. પરંતુ જ્યારે એ કપિલા ગાય—એ હિંદુજાતિ ગીતાની અભય વાણી તરફ કાન માંડે છે; ત્યારે તો તેઓ એને ભૂખ્યા વાઘ જેવી જખર-દસ્ત જુઓ છે અને તેમનાં એકેએક ગાત્ર ઢીલાં ઢબ થઈ જાય છે ! જ્યારે એ જાતિઓ જુઓ છે કે, એ ગરવી ગીતાના અનુવાદ ફ્રેંચીએ ફારસીમાં, અબુ સુલેહે અરબીમાં, સ્વેગને લેટિનમાં, ડિમિટ્રિયસે ગ્રીકમાં, બર્નુકે ફ્રેંચમાં, લોરિંજરે જર્મનમાં, સ્તાનિસ લસ ગેટીએ ઇટાલીમાં અને ટૉમ્સન, આર્નોલ્ડ, ડેવિસ તથા ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને અંગ્રેજી ભાષામાં કરીને ઘણી ખરી નીતિ-શૂન્ય જાતિઓમાં સદાચારશાસ્ત્રનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ત્યારે એ પ્રજાઓ શરમની મારી એ હિંદુ-જાતિને મસ્તક નમાવે છે અને તેને આદિગુરુ, આદિસખ્ય, આદિવીર, આદિનીતિ અને આદિશાસક માને છે.

ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને ગીતાનો જે અનુવાદ કર્યો છે, તેની ભૂમિકા વૉરન હેસ્ટિંગ્સ સાહેબે લખેલી, તેમાં તેણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે “કોઈ પણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ

અદ્વિતીય છે.” અમેરિકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર એમર્સન તો ગીતાના પુસ્તકને પોતાની દૃષ્ટિ સામેજ રાખતો હતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્ય-માં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, માનવના ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી-રૂપે તથા અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિતરીકે માનતો હતો. જ્યારે તે ગીતાના “સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ” એ શ્લોકને વાંચતો ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઈ જતું; તેનું હૃદય નાચી ઊઠતું અને તે કલાકોના કલાકો સુધી આનંદાશ્રુ વહાવતો ! તે પોતાના ગીતા પુસ્તકને ઇષ્ટદેવની ભૂતિ સમાન ગણતો અને તે પુસ્તક હજી સુધી ન્યુયૉર્કની એક લાયબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. ચીની ભાષામાં ગીતાનો અનુવાદ કરનાર ચીનો માણસ તો શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે તે દરરોજ તેનું વાચન મનન કરીને ત્રણ ચાર વાર પ્રેમરુદ્ધન કરતો હતો ! ચીનાઓએ તો એનું પોતાનુંજ નામ ‘કિષનજી’ (કૃષ્ણજી) પાડી દીધું હતું ! હજી પણ આખા ચીન દેશમાં તે એજ નામથી ઓળખાય છે અને તેનું અસલ નામ તદ્દન લુપ્ત થઈ ગયું છે ! બાલી અને જાવા બેટમાં ગીતાના કેટલાયે ગદ્યપદ્ય અનુવાદ હજી કાયમ છે અને દ્વિદેશોમાં ગીતાનાં બધાં દૃશ્યો દેખાડવામાં આવે છે. આ વિશાળ ભારતમાં તો વેદો કરતાં પણ એ ગીતા-

માતાની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે.

આપણે ત્યાંની તો વાતજ નૂદી છે. અહીં તો જોણે ગીતા ઉપર કંઈ પણ લખ્યું ન હોય તે સમર્થ આચાર્યજ ગણાતો નથી; કેમકે તેમનો કોઈ પણ મત કે સિદ્ધાંત એવો હોતો નથી, કે જેનું તેમણે ગીતાથી સમર્થન ના કર્યું હોય. એજ કારણથી અદ્વૈતવાદી શંકરાચાર્ય, વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદી રામાનુજાચાર્ય, વિશુદ્ધાદ્વૈતવાદી વલ્લભાચાર્ય, દ્વૈતવાદી મધ્વાચાર્ય અને દ્વૈતાદ્વૈતવાદી નિમ્બાર્કાચાર્ય વગેરેએ અને તેમના અનુયાયીઓએ ગીતા ઉપર એટલાં લાખ્યો, વ્યાખ્યાઓ, વૃત્તિઓ, વિવૃત્તિઓ, ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ, આલોચનો, રહસ્યો અને વિવરણો સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે કે એ બધું જો કોઈ વાંચવા માગે; તો તેની પાછળ તે માણસને બે-ચાર જન્મ તો લેવાજ પડે ! એ સાંપ્રદાયિક વિવેચનો ઉપરાંત ગીતા ઉપર સેંકડો સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે. ભારતની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ શ્લોકાનુવાદ, ભાવાનુવાદ, છાયાનુવાદ, આલોચન, અંતરંગ વિવરણ અને બહિરંગ સમાલોચનાના અગણિત ગ્રંથો નીકળ્યા છે. એમાં લોકમાન્ય તિલક, હીરેન્દ્રનાથ દત્ત અને અરવિંદ ઘોષના ગ્રંથો સર્વોત્તમ ગણાય છે.

તુલસીકૃત રામાયણ સિવાય ભારતવર્ષમાં કોઈ પણ ભાષામાં એવો કોઈપણ ગ્રંથ નથી કે જેનો ગીતાના

જેટલો પ્રચાર થયો હોય અને થતો હોય. પ્રત્યેક ધર્મ-પ્રેમી હિંદુ એનો નિત્ય-પાઠ કરે છે. મરણ વખતે પણ ગીતાઉપદેશ સંભળાવવાની અત્યંત પ્રાચીન પરિપાટી આપણે ત્યાં છે. વધારે તો શું, ભારતના જડચેતન સર્વમાં ગીતાઉપદેશના સંસ્કારો ભર્યા પડ્યા છે. અલખત, તે અવ્યક્ત છે, વ્યક્ત નથી. સુમ (સૂઠ રહેલા) છે, જાગ્રત નથી.

ગીતાના આ દિવ્ય કિંતુ અવ્યક્ત (અદૃશ્ય) અને સુમ (સૂઠ રહેલા) ઉપદેશને વિકાસ અને જાગૃતિના નવીન સ્વાંગ સંભાવવા એ હિંદુજાતિનું હાલનું પરમ આવશ્યક કર્તવ્ય છે. આપણે ગીતા વાંચીએ છીએ, પરંતુ તેનો સદુપયોગ કરવાનું જાણતા નથી. આપણે “નિર્વૈરઃ સર્વ ભૂતેષુ”નો પાઠ કરીએ છીએ, પરંતુ ધરમાંજ વેરઝેરના દાવાનળ સળગી રહ્યા હોય છે. આપણે “યુધ્યસ્વ વિગતઞ્ચરઃ” નું રટણ કરીએ છીએ, પરંતુ ધર્મ અને જાતિની રક્ષાર્થે રણાંગણમાં કૂદી પડતાં ડરીએ છીએ ! આપણે “ક્લૈબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ”નું પારાયણ કરીએ છીએ, પરંતુ મા-બહેનોની આખર લૂંટાતો જોવા-જાણવા છતાંયે નપુંસકતા દર્શાવીએ છીએ. આપણે “સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભંતે યુદ્ધમંદશમ્”નો દમ મારીએ છીએ, પરંતુ દેશની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં નાગી તલવારોની ધારો ઉપર

નાચતાં કરીએ છીએ ! આપણે “શુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં
ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ” ની યુક્તિ ગર્જના કરીએ
છીએ, પણ વ્યવહારમાં તો હીજડાઓની પેઠે બીજાઓ-
ના માર ખાયા કરીએ છીએ ! આપણે “નૈનં છિંદન્તિ
શસ્ત્રાણિ નૈનં દહાતિ પાવકઃ” ની ખડાઈ ઠાંકયા
કરીએ છીએ; પરંતુ ધર્માત્માઓના તનતોડ પરિશ્રમ
છતાંયે આત્મબળ બીલવીને તેના પ્રતાપથી સંસારને
ચકિત કરી શકતા નથી !

ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો, તેને સમજો અને તે
પ્રમાણે આચરણ કરો. જો તમે એ પ્રમાણે કરો,
જો ગીતાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરો, તો તો એનો
એકાદ શ્લોક પણ તમારી નસોમાં ચેતના જગાવવાને
પૂરતો છે. ગીતાનો એક એક શબ્દ, અભય વાણીનો
એક એક એવો અજબ નમુનો છે, કે જે અભય
વાણીનો ભક્ત આદરી એસે તો કૃતાંત કાળને પણ ધૂળ-
ભેગો કરી શકે તેમ છે; તો પછી મનુષ્યોના તે શા
હિસાબ ? હકીકત આવી હોવાથી પ્રત્યેક દેશાભિમાનીએ
આ અભય વાણીને પોતાના હૃદયપટ ઉપર સુવર્ણાક્ષરે
લખી લેવી જોઈએ. હિંદુસંગઠનના નિશામાં મસ્ત રહે-
નાર વ્યક્તિઓએ એવો પ્રખર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે
જેથી પ્રત્યેક હિંદુગૃહમાં આ અભય વાણીનું-આ ગીતા-
પનિષદનું રામનામની પેઠે રટણ થાય. જેઓ સંસ્કૃતમાં

ગીતા સમજી શકતા નથી તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં વાંચે, અને જેઓ માતૃભાષા પણ જાણતા નથી તેઓ ખીજાઓ પાસે વંચાવીને સાંભળે. આ રીતે જે દિવસે બધા હિંદુઓ ગીતાભક્ત થઈ તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરીને (અથવા કરવામાટે) હિંદુજાતિ સમક્ષ જાગૃતિનો શંખનાદ ગજવશે; તે દિવસે આ ભૂમંડળમાં એવી ક્રાંતિ પણ જાતિ નહિ રહે કે જે આપણી સામે આંખ પણ ઉઘી કરી શકે ! જે દિવસે આપણે ધર્મરક્ષણ અને દેશાભિમાનને ખાતર વીરવ્યાઘ્ર અર્જુનની પેઠે ત્રિલોકવિજયી ગાંડીવનો વિજયટંકાર કરીશું, તે દિવસે આ સસારમાં એવી તે કયી પ્રબળ શક્તિ છે કે જે ઘુંટણીએ પડીને શિર ના નમાવે ? ગીતા-સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જે દિવસે આપણે સંગઠન કરી લઈશું, તે દિવસે વેશ્વની પ્રભુતામત્ત શક્તિઓ પણ ધ્રૂજી ઉઠશે અને લયંકર કૃતાંત કાળ પણ કંપી ઉઠશે !!

(કલકત્તાના “હિંદૂપંચ” ઉપરથી)

ગીતાજી વિષે નિવેદન

આ ગીતામાંનો અનુવાદ પ્રાયઃ શ્રીધરી ટીકાનુસાર છે. યોજનારને એમાં સંસ્કૃત શ્રીધરી ટીકા ઉપરાંત અગાઉ વેદધર્મસભાએ અને તે પછી સદ્ગત ઇન્દિરામ સૂર્યરામ દેશાઈએ પ્રસિદ્ધ કરેલી શ્રીધરી અનુસાર ટીકાવાળી તથા બીજી જે જે ગીતાઓ ઉપયોગી થઈ છે, તે સર્વના લેખક અને પ્રકાશકોનો ઉપકાર માની ઇચ્છવાનું કે હજી વિશેષ ઉપયોગી અને સહજે સંમળ્ય તેવી ટીકાઓ પ્રસિદ્ધ કરનારાઓ નીકળે.

આ અનુવાદમાં જે સંજ્ઞાઓને દોષાદિ જણાય તેઓ તે સુધારી મોકલવા શ્રમ લઈ પુનરાવૃત્તિ તેનો યથામતિ સદુપયોગ કરવા સગવડ આપે એવી વિનંતિ છે.

“ગીતાગ્રંથની ઉપકારકતા”વાળો લેખ અ નિવેદનથી પહેલો આપવાનું કારણ તેનું ઉપયોગીપણું છે.

આ નિવેદન પછી શ્રીગીતામાહાત્મ્ય તથા ગીતા-મંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ અપાયું છે; તથા આ ગ્રંથની છેવટે ગીતાજીનાં ગુણગાન, ગીતામાં રંઓ-ધાયલાં નામોના અર્થ, ઇત્યાદિ વિષયો અપાયા છે; તે પણ ક્રમમાં ક્રમ એક વાર વાંચવા દરેકને વિનંતિ છે. એ માત્ર એકાદ વાર નહિ પણ અનેક વાર અને વારંવાર

વાંચવા-વિચારવા જેવા તથા ફેલાવવા જેવા છે તેથીજ તે આ ગ્રંથસાથે અપાયા છે. ॐ તત્સત્

ગૌરવવંતુ ગીતાજ્ઞાન, જેના ગાયક શ્રીભગવાન;
સંઘે પંથ સધાવે શ્રેય, વ્યવહારે પણ મોક્ષજ ધ્યેય.
તે ભૂક્ષી ભારતસંતાન, ભૂલ્યાં ભવ્ય ધર્મનું ભાન;
ધર્મ કર્મથી થઇને ભ્રષ્ટ, સર્વ પ્રકારે પામે કષ્ટ.
તેહતણી સેવાને કાજ, સુદૃઢ કરવા ગ્રંથસમાજ;
ગુણપ્રભાવ થકી સૌ થાય, અધિષ્ઠાન સધળે હરિરાય.

ભાદ્રપદ માસ-સંવત ૧૯૮૫

આ સંસ્થાની સરદાર્થવાળી ગીતાઓના નિવેદન-
માં જે વિચારો તેની (સં. ૧૯૭૦વાળી) પાંચમી
આવૃત્તિથી રજુ થતા આવ્યા છે; તે આ નીચે પણ
(થોડા સંશોધન સાથે) આપ્યા છે.

“બાઈબલ સોસાયટી અને ખ્રિસ્તી મિશનોદ્વારા
ભારતવાસીઓને ખ્રિસ્તીઓ બનાવવા વગેરે માટે દરવર્ષે
જે કરોડોનાં ફંડ ક્રિશ્ચિયન ધનિકો વહેવરાવતા આવ્યા
છે; એવા બુદ્ધિમાન દાતાઓ અને સ્વાર્થત્યાગી કાર્ય
કરનારાઓ આ દેશમાંથી નીકળી આવે અને દેશમાંના
અગ્રેસરો, ધનિકો, ધર્મગુરુઓ વગેરે એવી તેવી
અનેકવિધ સાદી સીધી ઉપકારક બાબતો સમજતા
થાય, ત્યારની વાત ત્યારે.”

“અસામાન્ય પૂર્વજોની જયંતીઓ સ્થળે સ્થળે જગ-

વીને સૂતેલા સુસંસ્કારો જગાડનારા, કર્મયોગમય જીવન-
 કથનદ્વારા પ્રતાપી પ્રવાહ પુકનારા, અનેકાનેક દીન અનથ
 બાળકોને દેશની દુર્દશા વધારતાં રોકીને એવાઓમથી
 (ખ્રિસ્તીઓની પેઠે) પોતાના દેશ અને ધર્મ માટે થોડખંધ
 સ્વયંસેવકો-અભ્યાસીઓ-પંડિતો-કથાકારો-ઉપદેશકો-
 દેશભક્તો-સાક્ષરો-શિક્ષકો-પ્રચારકો-વૈદ્યો અને સૈનિકો
 ઇત્યાદિ પ્રકટાવવાની ધગશ ધરાવનારા, તથા એવી
 બાબતો પાછળ સર્વભાવે એકનિષ્ઠ અને સમર્પણ થઈ
 જઈને બહુ બાબતોના બહેખાં બનવાના કાર્તિસોભથી
 બચી જાણનારા, એવા સાવ સાચા કર્મવીર અને ધર્મવીર
 ભારતવર્ષમાં ક્યાં? અને કેટલા? એકાદ ઝાડના
 પાંદડાંનેગી વાતને મૂળભૂત માનવા-મનાવવા જેટલીજ
 બુદ્ધિવાળા અને વિદેશીઓનેજ સર્વ દુઃખની જડ
 સમજી લઈ ભ્રમ્યા-ભ્રમાવ્યા કરનારા બહેખાંઓ ભલે
 લોકો પાસે તાળીઓ ને થેલીઓ મેળવ્યા કરે; અને
 ભલે ધનિકોનાં છોકરાંને સરકારનું કે સરકારને મળતું
 શિક્ષણ આપીને અથવા તેમાં મદદ કરનારી શાળાઓ
 અને બોર્ડિંગો કાઢીને દેશનું ઘર ધાલવા છતાં તેમાં દેશો-
 દ્વાર દેખ્યા કરે. આવી રીતે જ્યાં અનેકવિધ સુચશ અને
 આર્થિક સગવડો સહેલાઈથી ખાટી શકાતાં હોય, ત્યાં
 પછી માત્ર અમુક તમુક બાબતમાંજ એકનિષ્ઠ થઈ ઉંડા
 ઉતરવા જેટલી ગરજ-ફરજ પણ ક્યાંથી જાગે! આવા

સયોગોમાં એવી પાયાભૂત ગતિમતિ અને ગરજ-કરજ જાગવી, એ તો કોઈ અહોભાગ્યવાળા વિરલ આત્માના જ નશીબમાં હોય. બીજાઓને સ્નાનસૂતકજ નહિ ત્યાં લેવા દેવા પણ કેવી ! ભલેને પરધર્મીઓના વિધાતક, વિશાળ અને ગુપચૂપ હુમલા ગમે તેટલા ચાલ્યા કરે ! ભલેને લાખો વિધવાઓના આંતરિક આર્તનાદો હિંદુ-જાતિને રસાતળમાં પહોંચાડી દે ! ભલેને બધાય અંત્યજો અને કાળી પરજને વિધર્મીઓ અપનાવી લે ! ભલેને ધર્મઠગો ધર્મને નામે ગમે તેટલી લૂંટ અને દુરાચાર ચલાવ્યા કરે ! ભલેને બધા હિંદુઓ આર્યપ્રજા મટી જઈ કુરકુરિયાંની પ્રજા બની જાય કે ભલેને તેનાં નામ-નિશાન પણ ઉખડી જાય ! એવું તેવું વિચારવા-સંભાળવાની પડી છેજ કેને ? જાણે કે એવી તેવી બાબતોમાં પણ વિદેશી સરકારને વિદેશીજ વસ્તુઓ આડી આવતી હોયને ! આર્યસમાજ કે બીજા કોઈ એવું તેવું કાંઈ કરતા હોય તેમને ઉત્સાહ આપવા જેટલી પણ જ્યાં અડ્ડલ કે ઉદારતા ન હોય ત્યાં સહાયતા કે સહાનુભૂતિની તો વાતજ શી !”

“ધનિકવર્ગ પણ જ્યાંસુધી આવી તેવી દેશકાળને અનુસરતી અનેક બાબતો નહિ સમજતાં માત્ર ગાડરીઆ પ્રવાહની પેઠે દાનના ચાલ્યા આવતા પ્રકારો-કે જેમાંના કેટલાક તો અત્યારે ચોખ્ખા નુકસાનકારક જણાય છે-તેમાંજ તણાયા કરશે; જ્યાંસુધી વિદેશી વિધર્મી સરકાર

માખાપ રાજી થઇ જઇને એકાદ ઈલકાખનું પૂંછડું વળગાડી દે, એવાંજ કામો કરવા જેટલી અછલ ને આવડત ધરાવશે; જ્યાંસુધી ધર્મગુરુઓ પોતાની રાજસિક વૃત્તિઓને પોષવા માટે શિષ્યવર્ગના દ્રવ્યને પોતાનાજ ઉદરમાં અને શ્રીચરણમાં સમર્પાવ્યા કરશે; જ્યાંસુધી તેઓ પોતેજ ખરી નિષ્કામતા ધારણ કરીને સાત્ત્વિક દાનના દેશકાળને અનુસરતા પ્રકારે અમલમાં મૂકી ખતાવવાની અછલ મેળવશે નહિ; જ્યાંસુધી એ ગુરુ ખાપલિયાઓના ખાણ ઠાકમાઠોથી અંજાઇને “વૃથા વૃષ્ટિસ્સમુદ્રેષુ” કર્યા કરનારા અંધશ્રદ્ધાળુ શિષ્યોમાં એવા ગુરુધંટાલોની સ્વાર્થલોલુપતા સમજવા જેટલી અછલ આવશે નહિ; જ્યાંસુધી અગ્રેસરો દેશની અનેકવિધ દુર્દશાને માટે ખદારનાઓને દોષ આપ્યા કરશે અને ખુદ પોતામાં, ધરમાં, જ્ઞાતિમાં ને સમાજમાં અવગુણોરૂપે વ્યાપી રહેલા અવળા આચાર-વિચારોને, વિધાતક શાળા-શિક્ષણોને અને રૂઢિ-રિવાજોને ખરા કારણરૂપે સમજી શકશે નહિ; જ્યાંસુધી એવી તેવી ખાખતોને ટાળવા-સુધારવાનો પ્રયત્ન સર્વભાવે કરી શકશે નહિ; જ્યાંસુધી તાત્કાલિક કીર્તિવિનાનું અને અધિક શ્રમસાધ્ય એવું સ્વાર્પણનું અમોઘ સત્ત્વ ધરાવનારા અનેકાનેક ધનિકો, ધર્મગુરુઓ અને અગ્રેસરો પાકશે નહિ; જ્યાંસુધી દયાના, તત્ત્વજ્ઞાનના, ભક્તિભાવના, સમભાવના, સત્યાગ્રહના, દેશાભિમાનના,

નિઝરતાના, વિક્તતાના, દુરાચારવિરોધના, સત્યોપદેશના, સાદા જીવનના, સર્વાર્પણના અને સહનશીલતા વગેરે દૈવી સંપત્તિના ભંડારરૂપ શતાવધિ વીરા-માઓ ભારતની ગરીબ ઝુંપડીઓમાંથી ઉદ્ભવીને દેશના ખૂણેખૂણાને દૈવી સંપત્તિના પ્રખર પ્રકાશથીભરી કાઢશેનહિ; ત્યાંસુધી તો દેશમાં ઉંડી જડ ધાલી બેઠેલો અજ્ઞાનાંધકાર તથા તેનાં બાળબચ્ચાંરૂપ અનેકવિધ બાહ્યનિમિત્તો તથા આંતરિક દુઃખદુર્ગુણો વગેરે દૂર થવાં મુશ્કેલજ છે.”

“યુનિવર્સિટિની પરીક્ષામાં પાસ થનારા નવયુવકોને પદવીની સાથે પરોપકારી (!) ક્રિશ્ચિયનો તરફથી બક્ષીસ અપાતી બાઈબલની ભપકાદાર ખુકો કયા ધનવાને પોતાનાં સંતાનોને મળેલી નહિ જોઈ હોય ? અને તે છતાં પણ અફસોસ ! ઓ ધર્મગ્રેમી લિંદુ સંતાનો ! તમારા અતિ ઉત્તમ ગીતા ઇત્યાદિ ધર્મગ્રંથોવિષે એવા તેવા કોઈ વિચાર તમને કેમ નથી આવતા ? એકાદ મૂર્ખ પણ સમજી શકે એવી, અને પરોપકારના પુણ્ય સાથે કીર્તિ પણ મળે એવી બાબતો સમજી અને સાધી શકો, એટલાં પણ તમારાં હૃદયકપાટ લજસુધી કેમ ખુલી શકતાં નથી ? શું લજ પણ તે બંધજ રહેશે ? ”

“બંધુઓ ! હવે તો લોકની ખરી સ્થિતિ અને હાજતોને બંધબેસતા પરોપકારના સન્માર્ગોએ તમારે વળવું ઘટે છે. તમારા, તમારી સંતતિના અને સર્વાના

સાચા હિતમાટે પ્રભુ તમને તેમ કરવાની બુદ્ધિ આપે.”

“મહાન અવતારો, આચાર્યો અને ઋષિમુનિઓથી ઉતરી આવેલા સનાતન આર્યધર્મના સારભૂત સિદ્ધાંતો અને ધર્માશાઓ પ્રબોધીને વ્યવહાર તથા પરમાર્થને રૂઝે પ્રકારે સાધવાનો સાચો માર્ગ દર્શાવનારો જે ગીતાગ્રંથ; તેને નિત્યપાઠમાટે ગ્રહણ કરીને તથા અન્યોને આપીને સર્વ હિંદુ-આર્ય સંતાનો પોતાનો હાથ પવિત્ર કરે; પાઠ કરીને વાણી પવિત્ર કરે; ઉદ્દેશ અને રહસ્ય સમજી લઈ હૃદય પવિત્ર કરે; અને પરિપાલનવડે કર્મયોગ (નિષ્કામ પરોપકાર) સાધીને તથા આંતરિક સાધનાવડે પરમાત્મ-દેવનો પ્રસાદ પામીને લૌકિક પદાર્થ અને સ્વરાજ્ય ઉપરાંત “શાશ્વત સ્વારાજ્ય”-સન્નિધદાનંદમય પરમ-પદ-પણુ પ્રાપ્ત કરે; એવી ભલામણ અને ભાવના-પૂર્વક ઐ તત્સત્”

કહે તેવું કરવાને બદલે પરોપદેશે પાંડિત્ય જેવું લખવા બેસે, તેથી ગાળોના દાવનો

ખરાખ ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

ગીતામાં સંબોધાયલાં નામોના અર્થ

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં નામોના અર્થ

અનંતરૂપः=જેનાં રૂપો અનંત છે તે. અનંત રૂપોવાળા.

અચ્યુતः=જેનો કદી પણ ક્ષય કે અધોગતિ નથી તે.

અરિસૂદનः=દુશ્મનનો નાશ કરનારા.

કૃષ્ણः=કૃષ-એ સત્તાવાચક શબ્દ છે, અને ણ-એ આનંદ-વાચક શબ્દ છે. એ સત્તા અને આનંદ બંનેની એકતાસૂચક પરબ્રહ્મ પણ કૃષ્ણ કહેવાય છે.

કેશવः=ક-એટલે બ્રહ્માને અને ઈશ એટલે શિવ એમને વશ રાખનારા.

કેશિનિષ્ઠદનः=અશ્વાકારના કેશી દૈત્યનો નાશ કરનારા.

કમલપત્રાક્ષः=કમળપત્ર જેવી સુંદર વિશાળ આંખોવાળા.

ગોવિંદः=ગો-એટલે વેદાંતવાક્યો. તેનાદ્વારા જે પર-માત્માને જાણી શકાય છે તે.

જગત્પતિઃ=જગતના પતિ.

જગન્નિવાસઃ=જગતનું નિવાસસ્થાન જેની અંદર છે તે, અથવા જે જગતમાં સર્વત્ર વસી રહ્યા છે તે.

જનાર્દનઃ=દુષ્ટોને અને ભક્તજનોના શત્રુને પીડનારા.

દેવદેવઃ=દેવતાઓના પૂજ્ય. દેવોના દેવ.

૨૪ ગીતામાં સંબોધાયેલાં નામોના અર્થ

દેવવરઃ=દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

પુરુષોત્તમઃ=ક્ષર અને અક્ષર, એ બંને પ્રકારના પુરુષોથી અથવા પદાર્થોથી જે ઉત્તમ છે તે. અથવા તો શરીરરૂપી પુરમાં રહેનારા પુરુષોથી-જીવોથી જે અતિ ઉત્તમ, પર અને વિલક્ષણ છે તે.

મગવાન્=ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ, એ છએ પદાર્થોના અખૂટ સાગરરૂપ, અને જે માગી જાણે તેને સદા સર્વદા આપ્યા કરનાર. અથવા સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ, પ્રલય, જન્મ, મરણ, વિદ્યા અને અવિદ્યાને જાણનાર.

ભૂતભાવનઃ=સર્વ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનાર.

ભૂતેશઃ=સર્વ ભૂતોના ઈશ્વર-માલિક.

મધુસૂદનઃ=મધુ નામના દૈત્યને મારનાર.

મહાબાહુઃ=નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ હાથવાળા.

માધવઃ=માયાના-લક્ષ્મીના પતિ.

યાદવઃ=યદુકુળમાં જન્મેલા.

યોગવિત્તમઃ=યોગને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

વાસુદેવઃ=વસુદેવના પુત્ર.

વાર્ષ્ણેયઃ=વૃષ્ણિગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા.

વિષ્ણુઃ=સર્વવ્યાપક.

હૃષીકેશઃ=ઈંદ્રિયોના ઈશ-સ્વામી-માલિક-અધિપતિ.

હરિઃ=સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ અને પાપને હરનાર.

ગીતામાં સંબોધાયલાં નામોના અર્થ રપ

અર્જુનનાં નામોના અર્થ

અનઘઃ=પાપરહિત-નિષ્પાપ.

કપિધ્વજઃ=જેની ધ્વજા ઉપર કપિ-હનુમાન છે તે.

કુરુશ્રેષ્ઠઃ=કુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓમાં શ્રેષ્ઠ.

કુરુનંદનઃ=કુરુવંશના રાજાનો પુત્ર.

કુરુપ્રવીરઃ=કુરુકુળમાં જન્મેલાઓમાં વિશેષ તેજસ્વી.

કૌતેયઃ=કુંતીનો પુત્ર.

ગુડાકેશઃ=નિદ્રાને જીતનારો. નિદ્રાના સ્વામી. અથવા
ગુડાંક એટલે શિવજી જેના સ્વામી છે તે.

ધનંજયઃ=દિગ્વિજયમાં સર્વ રાજાઓને જીતનારો.

ધનુર્ધરઃ=ધનુષ્યને ધારણ કરનારો.

પરંતપઃ=પરમ તપસ્વી, અથવા શત્રુઓને બહુ તપાવનારો.

પાર્થઃ=પૃથાનો-એટલે કુંતીનો પુત્ર.

પુરુષવ્યાઘ્રઃ=પુરુષોમાં વ્યાઘ્ર જેવો.

પુરુષર્ષભઃ=પુરુષોમાં ઋષભ એટલે શ્રેષ્ઠ.

પાંડવઃ=પાંડુનો પુત્ર.

ભરતશ્રેષ્ઠઃ=ભરતના વંશજોમાં શ્રેષ્ઠ.

ભરતસત્તમઃ=ભરતવંશીઓમાં અતિ શ્રેષ્ઠ.

ભરતર્ષભઃ=ભરતવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ.

ભારતઃ=ભા-બ્રહ્મવિદ્યામાં પ્રેમવાળો. ભરતનો વંશજ.

મદ્દાબાહુઃ=મોટા હાથવાળો.

સંવ્યસાચિન્=ડાખા હાથે પણ ધનુષ્ય સંધાન કરનારો.

શ્લોકવાર અનુક્રમણિકા

પહેલો અધ્યાય-અર્જુનવિષાદયોગ-પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૭
શ્લોક વિષય

- ૧ થી ૧૧ બન્ને સેનાઓના મુખ્ય મુખ્ય શૂરવીરો-
ની ગણતરી અને સામર્થ્યનું વર્ણન.
૧૨ થી ૧૬ બન્ને સેનાઓના સાંખ્યવનિ વિષે કથન.
૨૦ થી ૨૭ અર્જુને સેનાનું અવલોકન કરવું.
૨૮ થી ૪૭ મોહથી ભ્રમિત થયેલા અર્જુનનાં કાય-
રતા, પ્રીતિ અને શોકયુક્ત વચનો.

બીજો અધ્યાય-સાંખ્યયોગ-પૃષ્ઠ ૧૮ થી ૬૦

- ૧ થી ૧૦ અર્જુનની કાયરતા વિષે સંવાદ.
૧૧ થી ૩૦ સાંખ્યયોગ વિષે.
૩૧ થી ૩૮ ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા.
૩૯ થી ૫૩ નિષ્કામ કર્મયોગવિષે.
૫૪ થી ૭૨ સ્થિર બુદ્ધિવાળાનાં લક્ષણ અને મહિમા.

ત્રીજો અધ્યાય-કર્મયોગ-પૃષ્ઠ ૬૧ થી ૮૫

- ૧ થી ૮ જ્ઞાનયોગ અને નિષ્કામ કર્મયોગને અનુ-
સરીને અનાસક્તપણે નિયત કર્મ કરવાની શ્રેષ્ઠતા.
૯ થી ૧૬ યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાની આવશ્યકતા.
૧૭ થી ૨૪ જ્ઞાનવાનને અને સ્વયં ભગવાનને પણ
લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા.
૨૫ થી ૩૫ અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીનાં લક્ષણ, તથા રાગ-

દ્વેષરહિત થઇને કર્મ કરવાને પ્રેરણા.

૩૬ થી ૪૩ કામના નિરોધ વિષે.

ચોથો અધ્યાય-જ્ઞાનવિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૮૬ થી ૧૧૨

૧ થી ૧૮ સગુણ ઈશ્વરનો પ્રભાવ અને કર્મયોગ.

૧૯ થી ૨૩ યોગીઓનાં આચરણ અને મહિમા.

૨૪ થી ૩૨ ક્ષણસહિત જૂદા જૂદા યજ્ઞો વિષે.

૩૩ થી ૪૨ જ્ઞાનનો મહિમા.

પાંચમો અધ્યાય-કર્મસંન્યાસયોગ પૃષ્ઠ ૧૧૩-૧૩૧

૧ થી ૬ સાંખ્યયોગ અને કર્મયોગનો નિર્ણય.

૭ થી ૧૨ સાંખ્યયોગીઓ અને નિષ્કામ કર્મયોગીઓનાં લક્ષણ તથા મહિમા.

૧૩ થી ૨૬ જ્ઞાનયોગ વિષે.

૨૭ થી ૨૯ ભક્તિસહિત ધ્યાનયોગનું વર્ણન.

છઠ્ઠો અધ્યાય-અધ્યાત્મયોગ પૃષ્ઠ ૧૩૨ થી ૧૫૩

૧ થી ૪ નિષ્કામ કર્મયોગ વિષે અને યોગાશ્ર્દ પુરુષનાં લક્ષણ વિષે.

૫ થી ૧૦ આત્મોદ્ધારમાટે પ્રેરણા અને ભગવત્-પ્રાપ્તિવાળા પુરુષનાં લક્ષણ.

૧૧ થી ૩૨ સર્વિસ્તર ધ્યાનયોગ વિષે.

૩૩ થી ૩૬ મનોનિગ્રહ વિષે.

૩૭ થી ૪૭ યોગભ્રષ્ટનીગતિઅનેધ્યાનયોગીનોમહિમા.

સાતમો અધ્યાય-જ્ઞાનયોગ-પૃષ્ઠ ૧૫૪ થી ૧૭૦

- ૧ થી ૭ વિજ્ઞાનસહિત જ્ઞાન વિષે.
 ૮ થી ૧૨ સર્વના કારણરૂપે ભગવાનની વ્યાપકતા.
 ૧૩ થી ૧૯ આસુરી સ્વભાવવાળાઓની નિંદા અને
 ભગવદ્ભક્તોની પ્રશંસા.
 ૨૦ થી ૨૩ બીજા દેવોની ઉપાસના વિષે.
 ૨૪ થી ૩૦ ભગવાનના પ્રભાવ અને સ્વરૂપને નહિ
 જાણનારાઓની નિંદા અને જાણનારા-
 ઓનો મહિમા.

આઠમો અધ્યાય-અક્ષરબ્રહ્મયોગ પૃષ્ઠ ૧૭૧ થી ૧૮૭

- ૧ થી ૭ બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ અને કર્મ છત્યાદિવિષે
 અર્જુનના સાત પ્રશ્નો અને તેના ઉત્તર.
 ૮ થી ૨૨ ભક્તિયોગ વિષે.
 ૨૩ થી ૨૮ શુક્લ અને કૃષ્ણમાર્ગ વિષે.

**નવમો અધ્યાય-રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ-પૃષ્ઠ
 ૧૮૮ થી ૨૦૫**

- ૧ થી ૬ પ્રભાવસહિત જ્ઞાન વિષે.
 ૭ થી ૧૦ જગતની ઉત્પત્તિ વિષે.
 ૧૧ થી ૧૫ ભગવાનનો તિરસ્કાર કરનારા આસુરી
 પ્રકૃતિવાળાઓની નિંદા અને દૈવી પ્રકૃતિ-
 વાળાઓના ભગવદ્ભજનના પ્રકાર.
 ૧૬ થી ૧૯ સર્વાત્મરૂપે પ્રભાવસહિત ભગવાનના
 સ્વરૂપનું વર્ણન.
 ૨૦ થી ૨૫ સકામ અને નિષ્કામ ઉપાસનાનું ફળ.

૨૬ થી ૩૪ નિષ્કામ ભગવદ્ભક્તિનો મહિમા.

દશમો અધ્યાય-વિભૂતિયોગ-૫૪ ૨૦૬ થી ૨૨૨

૧ થી ૭ ભગવાનની વિભૂતિ અને યોગશક્તિનું
કથન તથા તેને જાણવાનું ફળ.

૮ થી ૧૧ ફળ અને પ્રભાવસહિત ભક્તિયોગનું કથન.

૧૨ થી ૧૮ અર્જુને કરેલી ભગવાનની સ્તુતિ અને વિ-
ભૂતિ તથા યોગશક્તિના કથન માટે પ્રાર્થના.

૧૯ થી ૪૨ પોતાની વિભૂતિ અને યોગશક્તિ વિષે
ભગવાનનું કથન.

અગીઆરમો અધ્યાય-વિશ્વરૂપદર્શનયોગ-૫૪

૨૨૩ થી ૨૪૭

૧ થી ૪ વિશ્વરૂપ દેખાડવા માટે અર્જુનની પ્રાર્થના.

૫ થી ૮ ભગવાને કરેલું પોતાના વિશ્વરૂપનું વર્ણન.

૯ થી ૧૪ સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને કહેલું વિશ્વરૂપ.

૧૫ થી ૩૧ અર્જુનને ભગવાનના વિશ્વરૂપનું દર્શન
થવું અને ભગવાનની સ્તુતિ.

૩૨ થી ૩૪ ભગવાનનું પોતાના પ્રભાવનું વર્ણન અને
અર્જુનને યુદ્ધ કરવા પ્રોત્સાહન આપવું.

૩૫ થી ૪૬ ભયભીત થયેલા અર્જુનની સ્તુતિ અને
ચતુર્ભુજરૂપે દર્શન આપવાની પ્રાર્થના.

૪૭ થી ૫૦ ભગવાનનું પોતાના વિશ્વરૂપદર્શનનું મહત્ત્વ-
કથન અને ચતુર્ભુજ તથા સૌમ્યરૂપે દર્શન આપવું.

૫૧ થી ૫૫ અનન્ય ભક્તિ વિના એવા દર્શનની

દુર્લભતા અને ક્ષણસહિત અનન્ય ભક્તિનું વર્ણન.

બારમો અધ્યાય-ભક્તિયોગ-પૃષ્ઠ ૨૪૮ થી ૨૫૬

૧ થી ૧૨ સાકાર અને નિરાકાર ઉપાસકોની ઉત્તમતાનો નિર્ણય અને ભગવત્પ્રાપ્તિનો ઉપાય.

૧૩ થી ૨૦ ભગવત્પ્રાપ્તિ પામેલા પુરુષોનાં લક્ષણ.

તેરમો અધ્યાય-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞવિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૨૫૭ થી ૨૭૭

૧ થી ૧૯ જ્ઞાનસહિત ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞ વિષે.

૨૦ થી ૩૫ જ્ઞાનસહિત પ્રકૃતિ-પુરુષ વિષે.

ચૌદમો અધ્યાય-ગુણત્રયવિભાગયોગ-પૃષ્ઠ ૨૭૮ થી ૨૯૧

૧ થી ૪ જ્ઞાનનો મહિમા અને પ્રકૃતિ-પુરુષથી જગતની ઉત્પત્તિ.

૫ થી ૧૮ સત્ત્વ, રજઃ ને તમસ, એ ત્રણે ગુણો વિષે.

૧૯ થી ૨૭ ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉપાય અને ગુણાત્માત પુરુષનાં લક્ષણ.

પંદરમો અધ્યાય-પુરુષોત્તમયોગ પૃષ્ઠ ૨૯૨ થી ૩૦૩

૧ થી ૬ સંસારવૃક્ષનું કથન અને ભગવત્પ્રાપ્તિનો ઉપાય.

૭ થી ૧૧ જીવાત્મા વિષે.

૧૨ થી ૧૫ પ્રભાવસહિત પરમેશ્વરના સ્વરૂપ વિષે.

૧૬ થી ૨૦ ક્ષર અને અક્ષર તથા પુરુષોત્તમ વિષે.

સોળમો અધ્યાય-દૈવાસુરસંપત્તિભાગયોગ-૫૭૪

૩૦૪ થી ૩૧૪

૧ થી ૫ દૈવા અને આસુરી સંપત્તિ તથા તેનું ફળ.

૬ થી ૨૦ આસુરી સંપત્તિવાળાઓનાં લક્ષણ અને તેમની અધોગતિ વિષે.

૨૧ થી ૨૪ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ આચરણનો ત્યાગ અને શાસ્ત્રાનુકૂલ આચરણ માટે પ્રેરણા.

સત્તરમો અધ્યાય-શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ-૫૭૪

૩૧૫ થી ૩૨૮

૧ થી ૬ શ્રદ્ધા અને શાસ્ત્રવિરુદ્ધ ધોર તપ કરનારાઓવિષે.

૭ થી ૨૨ આહાર, યજ્ઞ, તપ અને દાનના પ્રકાર.

૨૩ થી ૨૮ ઐ તત્ સત્ના પ્રયોગની વ્યાખ્યા.

અઠારમો અધ્યાય-મોક્ષસંન્યાસયોગ ૩૨૯ થી ૩૬૮

૧ થી ૧૨ ત્યાગવિષે.

૧૩ થી ૧૮ કર્મો કરવા વિષે સાંખ્યસિદ્ધાંતનું કથન.

૧૯ થી ૪૦ ત્રણગુણો પ્રમાણે જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ અને સુખના જૂદા જૂદા પ્રકાર.

૪૧ થી ૪૮ ફળસહિત વર્ણ-ધર્મ વિષે.

૪૯ થી ૫૫ જ્ઞાનનિષ્ઠા વિષે.

૫૬ થી ૬૬ ભક્તિસહિત નિષ્કામ કર્મયોગ વિષે.

૬૭ થી ૭૮ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો મહિમા.

શ્રીગીતામાહાત્મ્ય

॥ શ્રીગણેશાય નમઃ ॥

શ્રીધરોવાચ । શ્રીપૃથ્વીદેવી પૂછે છે:-

મગવન્પરમેશાન મક્તિરવ્યભિચારિણી ।

પ્રારબ્ધં ભુજ્યમાનસ્ય કથં ભવતિ હે પ્રભો ॥૧॥

હે ભગવન્ ! હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો ! પ્રારબ્ધને
ભોગવી રહેલા મનુષ્યના હૃદયમાં અનન્ય ભક્તિ
કયા ઉપાયથી ઉત્પન્ન થાય ? ૧

શ્રીવિષ્ણુરુવાચ । શ્રીવિષ્ણુભગવાન બોલ્યા:-

પ્રારબ્ધં ભુજ્યમાનો હિ ગીતાભ્યાસરતઃ સદા ।

સ મુક્તઃ સ સુખી લોકે કર્મણા નોપલિપ્યતે ॥૨॥

પ્રારબ્ધને ભોગવનારો જે મનુષ્ય સદા ગીતાના
અભ્યાસમાં રત રહેતો હોય, તે આ લોકમાં ને પર-
લોકમાં મુક્ત અને સુખી થઈ કર્મથી લેપાતો નથી.

મહાપાપાદિપાપાનિ ગીતાધ્યાનં કરોતિ ચેત્ ।

કચિત્સ્પર્શં ન કુર્વતિ નલિનીદલમંબુવત્ ॥૩॥

જેમ કમળપત્રને જળનો સ્પર્શ થતો નથી;
તેમ જે ગીતા-જ્ઞાનનું ધ્યાન કરે છે તેને મહાપાપાદિ
પાપો કદી સ્પર્શ કરતાં નથી. ૩

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર યત્ર પાઠઃ પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીનિ તત્ર વૈ ॥૪॥

જ્યાં ગીતાનું પુસ્તક હોય અને જ્યાં તેનો પાઠ પ્રવર્તતો હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિ સર્વ તીર્થો રહે છે. ૪ સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ યે ।

ગોપાલા ગોપિકા વાપિ નારદોદ્ધવપાર્ષદૈઃ ॥

સહાયો જાયતે શીઘ્રં યત્ર ગીતા પ્રવર્તતે ॥૫॥

જ્યાં ગીતા પ્રવર્તે છે ત્યાં સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ, નાગો, પાર્ષદો, ગોવાળો, ગોપીઓ, નારદ તથા ઉદ્ધવ પણ છે અને સહાયતા શીઘ્ર આવી મળે છે.

યત્ર ગીતાવિચારશ્ચ પઠનં પાઠનં શ્રુતમ્ ।

તત્રાહં નિશ્ચિતં પૃથિવિ નિવસામિ સદૈવ હિ ॥૬॥

જ્યાં ગીતાસંબંધી વિચાર ચાલે છે તથા જ્યાં ભણવું-ભણાવવું અને શ્રવણ ચાલે છે; ત્યાં હે પૃથિવિ ! હું નક્કીપણે અને સદૈવ નિવાસ કરું છું. ૬

ગીતાશ્રયેઽહં તિષ્ઠામિ ગીતા મે ચોત્તમં ગૃહમ્ ।

ગીતાજ્ઞાનમુપાશ્રિત્ય ત્રીંલોકાન્પાલયામ્યહમ્ ॥૭

હું ગીતાના આશ્રયે વસું છું ; ગીતા માં ઉત્તમ ગૃહ છે; અને ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય

લઈને હું ત્રણે લોકનું પાલનપોષણ કરું છું. ૭

ગીતા મેં પરમા વિદ્યા બ્રહ્મરૂપા ન સંશયઃ ।

અર્ધમાત્રાક્ષરા નિત્યા સ્વાનિર્વાચ્યપદાત્મિકા ॥૮

ગીતા એ મારી પરમશ્રેષ્ઠ અને પ્રહ્લ્લરૂપિણી વિદ્યા છે; અવિનાશી અર્ધમાત્રારૂપ છે; નિત્ય છે ને અવર્ણનીય પદોવાળી છે; એમાં સંશય નથી. ૮

ચિદાનંદેન કૃષ્ણેન પ્રોક્તા સ્વમુખતોઽર્જુનમ્ ।

વેદત્રયી પરાનંદા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનસંયુતા ॥૯॥

વળી તે સચ્ચિદાનંદધન શ્રીકૃષ્ણે સ્વમુખે અર્જુનને કહેલી છે; ત્રણે વેદરૂપ છે; પરમાનંદ આપનારી છે તથા જ્ઞાનના તત્ત્વાર્થથી ભરપૂર છે. ૯

યોઽષ્ટાદશજપો નિત્યં નરો નિશ્ચલમાનસઃ ।

જ્ઞાનસિદ્ધિં સ લભતે તતો યાતિ પરં પદમ્ ॥૧૦॥

જે મનુષ્ય સ્થિર મનથી નિત્ય ગીતાના અઢારે અધ્યાયનો જપ કરે છે; તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને પામે છે અને તેથી પરમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

પાઠેઽસમર્થઃ સંપૂર્ણે તતોઽર્ધ પાઠમાચરેત્ ।

તદા ગોદાનજં પુણ્યં લભતે નાત્ર સંશયઃ ॥૧૧॥

ત્રિભાગં પઠમાનસ્તુ ગંગાસ્નાનફલં લભેત્ ।

षडंशं जपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥१२॥

સંપૂર્ણ પાઠ કરવાને અસમર્થ હોય તો તેથી અર્ધ પાઠ કરે તોપણ ગોદાન જેટલું પુણ્ય લાભે છે, એમાં સંશય નથી. (૧૧) ત્રીજા ભાગનો પાઠ કરનાર ગંગાસ્નાનના ફળને લાભે છે અને છઠ્ઠા ભાગનો પાઠ કરનાર સોમયાગનું ફળ લાભે છે. ૧૨

एकाध्यायं तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः ।

रुद्रलोकमवाप्नोति गणो भूत्वा वसेच्चिरम् ॥१३॥

જે પુરુષ ભક્તિપૂર્વક નિત્ય એક અધ્યાયનો પણ પાઠ કરે છે, તે રુદ્રલોકને પામે છે અને ત્યાં શિવજીનો ગણ થઈને ઘણો કાળ વસે છે. ૧૩

अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं यः पठते नरः ।

स याति नरतां यावन्मन्वंतरं वसुंधरे ॥१४॥

જે મનુષ્ય એક અધ્યાય, એક શ્લોક અથવા એક ચરણનો પણ નિત્યપ્રતિ પાઠ કરે છે; તે પણુ હે પૃથ્વી ! મન્વંતરસુધી મનુષ્યદેહ પામે છે. ૧૪

गीतायाः श्लोकदशक सप्त पंच चतुष्टयम् ।

द्वौ त्रीनेकं तदर्धं वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥१५॥

चंद्रलोकमवाप्नोति वर्षाणामयुतं ध्रुवम् ।

ગીતાપાઠસમાયુક્તો મૃતો માનુષતાં વ્રજેત્ ॥૧૬॥

ગીતાભ્યાસં પુનઃ કૃત્વા લભતે મુક્તિમુત્તમામ્ ।

ગીતેત્યુચ્ચાર સંયુક્તો મ્રિયમાણો ગતિં લભેત્ ॥૧૭

ગીતાના દશ, સાત, પાંચ, ચાર, બે, ત્રણ, એક કે અર્ધા શ્લોકનો પણ જે મનુષ્ય નિત્ય પાઠ કરે છે; તે દશહજાર વર્ષસુધી ચંદ્રલોકને પામે છે; ગીતાના પાઠસંયુક્ત મરનારો પાછો મનુષ્યદેહને પામે છે; અને ત્યાં ફરીથી ગીતાનો અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ મુક્તિ પામે છે; તથા “ગીતા” એવા ઉચ્ચાર-સહિત મરનારો ઉત્તમ ગતિ પામે છે. ૧૫-૧૭

ગીતાર્થશ્રવણાસક્તો મહાપાપયુતોઽપિ વા ।

વૈકુંઠં સમવાપ્નોતિ વિષ્ણુના સહ મોદતે ॥૧૮॥

મહાપાપવાળો પણ ગીતાર્થશ્રવણમાં આસક્ત થાય તો વૈકુંઠને પામી વિષ્ણુ સાથે આનંદે છે. ૧૮

ગીતાર્થ ધ્યાયતે નિત્યં કૃત્વા કર્માણિ ભૂરિશઃ ।

જીવન્મુક્તઃ સ વિજ્ઞેયો દેહાંતે પરમં પદમ્ ॥૧૯॥

અનેક કર્મો કરતો છતો જે મનુષ્ય નિત્ય ગીતાના અર્થનું ધ્યાન કરે છે; તે વિશેષ જ્ઞાની અને જીવન્મુક્ત થઈને દેહાન્તે પરમ પદ પામે છે. ૧૯

ગીતામાશ્રિત્ય બહવો ભૂઘુજો જનકાદયઃ ।

નિર્ધૂતકલ્મષા લોકે ગીતાયાતાઃ પરં પદમ્ ॥૨૦

ગીતાના જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જનકાદિ ધણા રાજાઓ પાપરહિત થયા છે અને લોકમાં ગવાતા થકા પરમ પદને પ્રાપ્ત થયા છે. ૨૦

ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

વૃથા પાઠો ભવેત્તસ્ય શ્રમ એવ હ્યુદાહૃતઃ ॥૨૧॥

જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ કરીને માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી; તેનો પાઠ વૃથા થાય છે અને શ્રમ પણ વૃથા કહ્યો છે. ૨૧

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति यः ।

स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥२२

આ માહાત્મ્યસહિત ગીતાનો જે અભ્યાસ કરે છે; તે પૂર્વોક્ત ક્ષણે પ્રાપ્ત થઈ દુર્લભ ગતિ પામે છે.

सूत उवाच । सूत કહે છે:-

माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।

गीतांते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥२३॥

જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અંતે મેં કહેલા આ ગીતાના સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે;

તેજ ઉપર જે કહ્યું તે ફળ પામે છે. ૨૩

इति श्री वाराहपुराणे श्रीगीतामाहात्म्यं* संपूर्णम्॥

ગીતામાહાત્મ્યનું અનુસંધાન

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

શૌનક ઉવાચ । શૌનક ઋષિ કહે છે:-

गीतायाश्चैव माहात्म्यं यथावत्सूत मे वद ।

पुराणमुनिना प्रोक्तं व्यासेन श्रुतिनोदितम् ॥१॥

હે સૂત પૌરાણિક ! મુનિશ્રેષ્ઠ શ્રીવ્યાસજીએ શ્રુતિઓમાં વર્ણવેલું ગીતાજીનું માહાત્મ્ય મને યથાવત્ કહેવા કૃપા કરો. ૧

સૂત ઉવાચ । સૂતજી બોલ્યા:-

पृष्टं वै भवता यत्तन्महद्गोप्यं पुरातनम् ।

न केन शक्यते वक्तुं गीतामाहात्म्यमुत्तमम् ॥२॥

આપે જે પુરાતન અને ઉત્તમ ગીતામાહાત્મ્ય પૂછ્યું તે મોટે ભાગે ગુપ્ત હોવાથી યથાવત્ તે કોઈથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી. ૨

* ગીતાનો રહસ્યાર્થ સમજી તે પ્રમાણે વર્તવાથીજ એવું મહાન ફળ મળે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.

કૃષ્ણો જાનાતિ વૈ સમ્યક્ ક્વચિત્કૌતેય એવ ચ ।

વ્યાસો વા વ્યાસપુત્રો વા યાજ્ઞવલ્કયોઽથ મૈથિલઃ

વાસ્તવમાં ગીતાનું માહાત્મ્ય પૂરેપૂરું તો ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જાણે છે; સહેજસાજ અર્જુન જાણે છે; તેથી થોડું વ્યાસજી, તેથી થોડું શુકદેવજી અને તેથીયે થોડું યાજ્ઞવલ્કય તથા જનકરાજ જાણે છે. ૩

અન્યે શ્રવણતઃ શ્રુત્વા લોકે સંકીર્તયંતિ ચ ।

તસ્માર્ત્તિકિદ્વદામ્યદ્ય વ્યાસસ્યાસ્યાન્મયાશ્રુતં ॥

બીજાઓએ તે કર્ણપરંપરાથી સાંભળીને લોકોમાં વર્ણવેલું છે, તેથી શ્રીવ્યાસજીના મુખારવિંદથી મેં જે સાંભળ્યું છે તેમાંનું કેટલુંક આજે તમને કહું છું. ૪

ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રસંગ્રહૈઃ ।

યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુખપદ્માદિનિઃસૃતા ॥૫॥

જે ગીતા સાક્ષાત્ પદ્મનાભ વિષ્ણુ ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલી છે; તે ગીતાનું રૂડે પ્રકારે ગાન કરવું એજ કર્તવ્ય છે; અન્ય શાસ્ત્રોના સંગ્રહનું પ્રયોજન શું છે ? ૫

યસ્માદ્દર્મમયી ગીતા સર્વજ્ઞાનપ્રયોજિકા ।

સર્વશાસ્ત્રમયી ગીતા તસ્માદ્ગીતા વિશિષ્યતે ॥૬

ગીતાગ્રંથ એટલામાટે શ્રેષ્ઠ છે કે તે સર્વોત્તમ ધર્મ-કર્મના ઉપદેશોથી ભરપૂર છે; સર્વ શાસ્ત્રમય છે, અને એ ઉપદેશોનો ઉપયોગ સર્વ પ્રકારનાં જ્ઞાનોમાં થઈ શકે છે. ૬

સંસારસાગરં ઘોરં તર્તુમિચ્છતિ યો જનઃ ।

ગીતાનાવં સમારુહ્ય પરં યાતુ સુખેન સઃ ॥૭॥

જે મનુષ્ય આ મહાઘોર સંસારસાગરને તરી જવા ઇચ્છતો હોય તે આ ગીતારૂપી વહાણુ-પર ચઢીને સુખેથી પાર પહોંચી જાય છે. ૭

ગીતાશાસ્ત્રમિદં પુણ્યં યઃ પઠેત્ પ્રયતઃ પુમાન્ ।

વિષ્ણોઃ પદમવામોતિ ભયશોકાદિવર્જિતઃ ॥૮॥

જે પુરુષ આ પુણ્ય-પવિત્ર ગીતાશાસ્ત્રને પ્રયત્નપૂર્વક ભણે છે; તે સર્વ પ્રકારના ભય-શોકાદિકથી મુક્ત થઈ વિષ્ણુપદને પામે છે. ૮

ગીતાજ્ઞાનં શ્રુતં નૈવ સદૈવાભ્યાસયોગતઃ ।

મોક્ષમિચ્છતિ મૂઢાત્મા યાતિ બાલકહાસ્યતામ્ ૯

ગીતાનું જ્ઞાન જેણે સાંભળ્યું નથી અને સદા અભ્યાસયોગથીજ મોક્ષની ઇચ્છા રાખે છે; તે મૂઢ માણસ બાળકોની પેઠે ઉપહાસજ પામે છે. ૯

યે શ્રુણ્વંતિ પઠંત્યેવ ગીતાશાસ્ત્રમહર્નિશમ્ ।

ન તે વૈ માનુષા જ્ઞેયા દેવા એવ ન સંશયઃ ॥૧૦॥

જે મનુષ્ય અહ્નિશ ગીતાશાસ્ત્ર લખે છે, અથવા તેનો પાઠ કરે છે કિંવા સાંભળે છે; તેને મનુષ્ય નહિ, પણ નિઃસંશય દેવજ* જાણવો. ૧૦

* આ પ્રમાણે ગીતાપ્રેમીને જે ઉપમાઓ અપાય છે અને ગીતાપાઠનું જે મહત્ત્વ દ્રશ્ય દર્શાવાયું છે; તે ગીતાના ઉપદેશ મુજબ વર્તનાર માટે છે. “ચેક્ષા તેરા, પણ કહ્યા કંઈ નહિ” ની પેઠે માત્ર ઉપલક્ષ અને દેખાડવા પૂરતોજ પાઠ કરે અથવા બાહ્યાચાર રાખે અને અંદરથી તો “એરણુની ચોરી ને સોયનું દાન” કરવાવાળો કિંવા પરોપકારને નામે સ્વાર્થ અને ધર્મને નામે ધૂર્તવેડા કરનારો હોય; અભેદવાદને નામે દુરાચાર સેવનારો હોય; એવા બગભકતો અથવા શુષ્ક વેદાંતી ધર્મઠગો માટે તો નરકદ્વારજ ખુલ્લા સમજવાં. એવા બિચારાઓને એટલું પણ નથી સમજતું કે, બાહ્યાચાર અને મીઠા શબ્દોથી માણસો ઠગાશે, પણ સર્વજ્ઞ નિયંતા તો નહિજ ઠગાય. દા, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ જેને ન સમજાયું પણ હોય અને ચાર્વાકીની પેઠે “ક્રાધ પણ રીતે મેળવવું અને ભોગવવું” અથવા “સર્વે ગુણાઃ કાંચનમાશ્રયંતે” એજ જેને સ્વધર્મરૂપ કે સર્વસ્વરૂપ લાગતું હોય તે તો એટલો પણ વિચાર શા માટે લાવે !

લિ૦ ખરાબ લિલુ

મલનિર્મોચનં પુંસાં જલસ્નાનં દિને દિને ।

સકૃદ્ગર્ભાંભસિ સ્નાનં સંસારમલનાશનમ્ ॥૧૧॥

જેમ પ્રત્યેક દિવસે કરાતું જળનું સ્નાન મનુષ્યના શરીરનો મેલ દૂર કરે છે; તેમ ગીતા-જ્ઞાનરૂપી જળનું સ્નાન નિત્યપ્રતિ કરવાથી સંસારરૂપી મળનો નાશ કરે છે. ૧૧

ગીતાશાસ્ત્રસ્ય જાનાતિ પઠનં નૈવ પાઠનમ્ ।

પરસ્માન્ન શ્રુતં જ્ઞાનં નૈવ શ્રદ્ધા ન ભાવના ॥૧૨॥

સ એવ માનુષે લોકે પુરુષો વિદ્વરાહકઃ ।

યસ્માદ્ગીતાં ન જાનાતિ નાધમસ્તત્પરો જનઃ ॥૧૩

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાશાસ્ત્રનું પઠન કરવું કરાવ-વું જાણતો નથી, બીજા પાસેથી સાંભળતો નથી, તેમ જેનામાં શ્રદ્ધાએ નથી અને ભાવના પણ નથી; તે ગીતાને નથી જાણતો તેથી ગામમાં ભટકતા ભૂંડ જેવો હોઇને તેનાથી નીચ બીજો કેાઇ નથી. ૧૨, ૧૩

ધિક્ તસ્ય જ્ઞાનમાચારં વ્રતં ચેષ્ટાં તપો યશઃ ।

ગીતાર્થપઠનં નાસ્તિ નાધમસ્તત્પરો જનઃ ॥૧૪॥

જે મનુષ્ય (માત્ર ગીતા વાંચે છે પણ) ગીતાના અર્થનું પઠન કરતો નથી, એના એવા (પોપ-

ટીયા) જ્ઞાનને, (દેખાડવામાત્રના) આચારને, વ્રત-
ને, ચેષ્ટાને, તપને અને યજ્ઞને (કીર્તિને) ઘિઝ્કાર
છે. એનાથી અધમ બીજો કોઈ નથી. ૧૪

ગીતાગીતં ન યજ્ઞજ્ઞાનં તદ્વિદ્વ્યાસુરસંજ્ઞકમ્ ।

તન્મોઘં ધર્મરહિતં વેદવેદાંતગર્હિતમ્ ॥૧૫॥

જે જ્ઞાન ગીતામાં ગવાયું નથી, તે જ્ઞાનને
વેદમાં અને વેદાન્તમાં નિંદેલું હોઈ તેને નિષ્ફળ,
ધર્મરહિત અને આસુરી જ્ઞાન બાણવું. ૧૫

યોઽધીતે સતતં ગીતાં દિવારાત્રૌ યથાર્થતઃ ।

સ્વપન્ગચ્છન્વદંસ્તિષ્ઠચ્છાશ્વતં મોક્ષમાપ્નુયાત્ ॥

જે મનુષ્ય રાતદિવસ સૂતાં, બોલતાં, ફરતાં
અને ઉભો રહેતાં પણ ગીતાનું યથાર્થ રીતે અધ્ય-
યન (અભ્યાસ, શ્રવણ, મનન) સતતપણે કર્યા કરે
છે; તે શાશ્વત મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૬

યોગિસ્થાને સિદ્ધપીઠે શિષ્ટાગ્રે સત્સભાસુ ચ ।

યજ્ઞે ચ વિષ્ણુભક્તાગ્રે પઠન્યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૧૭॥

યોગીના સ્થાનમાં, સિદ્ધોના સ્થાનમાં, શ્રેષ્ઠ
પુરુષો આગળ, સંતસભામાં, યજ્ઞસ્થાનમાં અથવા
વિષ્ણુભક્તો આગળ પાઠ કરવાથી મનુષ્ય પરમ
ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭

ગીતાપાઠં ચ શ્રવણં ચ યઃ કરોતિ દિનેદિને ।

ઋતવો વાજિમેધાદ્યા કૃતાસ્તેન સદાક્ષિણાઃ ૧૮

જે મનુષ્ય ગીતાનો પાઠ અથવા શ્રવણ નિત્યપ્રતિ કરે; તેણે દક્ષિણાસહિત અશ્વમેધાદિક (યજ્ઞો) કર્યા છે એમ સમજવું. ૧૮

ગીતાઽધીતા ચ યેનાપિ ભક્તિભાવેન ચેતસા ।

તેન વેદાશ્ચ શાસ્ત્રાણિ પુરાણાનિ ચ સર્વશઃ ॥૧૯॥

જેણે ભાવભક્તિપૂર્વક તથા એકાગ્રચિત્તે ગીતાનું અધ્યયન કર્યું, તેણે સર્વ વેદો, શાસ્ત્રો અને પુરાણોનો અભ્યાસ કર્યો (એમ સમજવું). ૧૯

યઃ શૃણોતિ ચ ગીતાર્થં કીર્તયેચ્ચ સ્વયં પુમાન્ ।

આવયે ચ પરાર્થં વૈ સ પ્રયાતિ પરં પદમ્ ॥૨૦॥

જે મનુષ્ય પોતે ગીતાર્થને સાંભળે, ગાય અને પરાપકારાર્થે અન્યને સંભળાવે, તે પરમ પદને પામે છે.

નોપસર્પતિ તત્રૈવ યત્ર ગીતાર્ચનં ગૃહે ।

તાપત્રયોદ્ભવાપીડા નૈવ વ્યાધિભયં તથા ॥૨૧॥

જે ઘરમાં ગીતાનું પૂજન-અર્ચન થાય છે ત્યાં ત્રિવિધ દુઃખ (દૈહિક, દૈવિક અને આધિભૌતિક) પ્રવેશી શકતાં નથી તથા વ્યાધિઓનો પણ ભય રહેતો નથી.

ન શાપં નૈવ પાપં ચ દુર્ગતિં ન ચ કિંચન ।

દેહેઽરયઃ ષડેતે વૈ ન વાધંતે કદાચન ॥૨૨॥

વળી તેને કોઈને શાપ લાગતો નથી, પાપ લાગતું નથી, જરા પણ દુર્ગતિ થતી નથી; તેમ શરીરના ષડ્રિપુઓ (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને ઇર્ષ્યા) પણ કદી બાધા કરતા નથી. ૨૨

ભગવત્પરમેશાને ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

જાયતે સતતં તત્ર યત્ર ગીતાભિનંદનમ્ ॥૨૩॥

જ્યાં નિરંતર ગીતાનો આનંદ વર્તે છે, ત્યાં ભગવાન પરમેશ્વરમાં અવ્યભિચારિણી-અનન્ય-એકનિષ્ઠ ભક્તિ ઉપજે છે. ૨૩

સ્નાતો વા યદિ વાઽસ્નાતઃશુચિર્વા યદિવાઽશુચિઃ
વિભૂતિં વિશ્વરૂપશ્ચ સંસ્મરન્સર્વદા શુચિઃ ॥૨૪॥

સ્નાન કર્યું હોય વા ન કર્યું હોય, પવિત્ર હોય વા અપવિત્ર હોય, તોપણ જો તે (ગીતામાં કહેલી) પરમાત્માની વિભૂતિનું અને વિશ્વરૂપનું સંસ્મરણ કરે તો તેને સદા પવિત્ર જાણવો. ૨૪

સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠોક્તા ચ પ્રતિગ્રાહી ચ સર્વશઃ ।

ગીતાપાઠં પ્રકુર્વાણો ન લિપ્યતે કદાચન ॥૨૫॥

સર્વત્ર લોજન કરનાર અને સર્વ પ્રકારનો

પ્રતિશ્રદ્ધ કરનાર (દાન લેનાર) પણ જો ગીતાપાઠ કરતો હોય તો તે તેનાથી કદી પણ લેપાતો નથી. ૨૫
યસ્યાંતઃકરણં નિત્યં ગીતાયાં રમતે સદા ।

સર્વાંગિકઃ સદાજાપી ક્રિયાવાન્સ ચ પંડિતઃ ૨૬
દર્શનીયઃ સ ધનવાન્સ યોગી જ્ઞાનવાનાપિ ।

સ એવં યાજ્ઞિકો ધ્યાની સર્વવેદાર્થદર્શકઃ ॥૨૭॥

જેનું ચિત્ત સદા ગીતામાંજ રમ્યા કરે છે; તેને સદાય અશ્નિહોત્રી, જપ કરનારો, ક્રિયાવાન, ધનવાન, પંડિત, યાજ્ઞિક, જ્ઞાની, ધ્યાની, યોગી, સર્વ વેદોના અર્થ જાણનારો અને દર્શન કરવાયોગ્ય સમજવો.

ગીતાયાઃ પુસ્તકં યત્ર નિત્યં પાઠે પ્રવર્તતે ।

તત્ર સર્વાણિ તીર્થાણિ પ્રયાગાદીણિ ભૂતલે ॥૨૮॥

આ પૃથ્વીપર ગીતાનું પુસ્તક જ્યાં પણ નિત્યપ્રતિ પાઠ કરવામાં વપરાતું હોય, ત્યાં પ્રયાગાદિક સર્વ તીર્થો આવી વસેલાં સમજવાં. ૨૮

નિવસંતિ સદા ગેહે દેહદેશે સદૈવ હિ ।

સર્વે દેવાશ્ચ ઋષયો યોગિનઃ પન્નગાશ્ચ યે ॥૨૯

વળી તે ઘરમાં, અને દેહરૂપી દેશમાં, સર્વ દેવો, ઋષિઓ, યોગીઓ અને પન્નગો સદા સર્વદા નિવાસ કરે છે. ૨૯

ગીતા ગંગા ચ ગાયત્રી સીતા સત્યા સરસ્વતી ।

બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મવહ્ની ત્રિસંધ્યા મુક્તગેહિની ॥૩૦

અર્ધમાત્રા ચિદાનંદા ભવઘ્ની ભયનાશિની ।

વેદત્રયી પરાઽનંતા તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમञ્જરી ॥૩૧॥

इत्येतानि जपेन्नित्यं नरो निश्चलमानसः ।

ज्ञानसिद्धिं लभेच्छीघ्रं तथांते परमं पदम् ॥૩૨॥

ગીતા, ગંગા, ગાયત્રી, સીતા, સત્યા, સરસ્વતી, બ્રહ્મવિદ્યા, બ્રહ્મવહ્ની, ત્રિસંધ્યા, મુક્તગેહિની, અર્ધ-માત્રા, ચિદાનંદા, ભવઘ્ની, ભયનાશિની, વેદત્રયી, પરા, અનંતા અને તત્ત્વાર્થજ્ઞાનમંજરી (તત્ત્વરૂપી અર્થના જ્ઞાનનો ભંડાર), એ ગીતાનાં અઢાર નામનો સ્થિર મનથી જે નિત્ય જપ કરે; તે જ્ઞાનની સિદ્ધિને શીઘ્ર પામે છે અને તેના પરિણામે પરમપદ-રૂપ મોક્ષ પણ પામે છે. ૩૦-૩૨

यद्यत्कर्म च सर्वत्र गीतापाठं प्रकीर्तयेत् ।

तत्तत्कर्म च निर्दोषं कृत्वा पूर्णमवाप्नुयात् ॥૩૩

જે જે કર્મ કરે તે સર્વમાં ગીતાપાઠનું સ્મરણ કરે, તે તે કર્મ નિર્દોષ રીતે કરાય છે અને વિના-વિધે પૂરું થાય છે. ૩૩

પિતૃનુદિશ્ય યઃ શ્રાદ્ધે ગીતાપાઠં કરોતિ વૈ ।

સંતુષ્ટાઃ પિતરસ્તસ્ય નિરયાચાંતિ સદ્ગતિમ્ ॥૩૪

ગીતાપાઠેન સંતુષ્ટાઃ પિતરઃ શ્રાદ્ધતર્પિતાઃ ।

પિતૃલોકં પ્રયાંત્યેવ પુત્રાશીર્વાદતત્પરાઃ ॥૩૫॥

જે મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં પિતૃઓના નિમિત્તે ગીતાને પાઠ કરે, તેના પિતૃઓ સંતુષ્ટ થાય અને નરકમાં હોય તો ત્યાંથી પણ સદ્ગતિ પામે છે; અને ગીતાપાઠથી પ્રસન્ન થયેલા તથા શ્રાદ્ધથી તર્પિત થયેલા એ પિતૃઓ પુત્રને આશીર્વાદ દેતા થકા પિતૃલોકમાં જાય છે. ૩૪, ૩૫

લિખિત્વા ધારયેત્કંઠે બાહુદંડે ચ મસ્તકે ।

નશ્યંત્યુપદ્રવાઃ સર્વે વિઘ્નરૂપાશ્ચ દારુણાઃ ॥૩૬॥

જે માણસ ગીતાને લખીને ગળામાં, હાથ ઉપર કે મસ્તકે ધારણ કરે છે; તેના વિઘ્નોરૂપી સર્વ દારુણ ઉપદ્રવો પણ નાશ પામે છે. ૩૬

દેહં માનુષમાશ્રિત્ય ચાતુર્વર્ણ્યેષુ ભારતે ।

ન શૃણોતિ પઠત્યેવ ગીતામમૃતરૂપિણીમ્ ॥૩૭॥

હસ્તાચ્ચત્ત્વાઽમૃતં પ્રાપ્તં કષ્ટાત્ક્ષ્વેદં સમશ્રુતે ।

પીત્વા ગીતામૃતં લોકે લબ્ધ્વા મોક્ષં સુખી ભવેત્ ॥

ભારતભૂમિમાં કેાઈ પણ વર્ણમાં મનુષ્યદેહ પામવા છતાં જે મનુષ્ય અમૃતરૂપિણી ગીતાને ભણે કે સાંભળે નહિ, તે હાથમાં આવેલું અમૃત તણને દુઃખથી વિષનું પાન કરે છે; અને જે ગીતારૂપી અમૃતનું પાન કરે છે તે આ સંસારમાં સુખી થઈને દેહાંતે મોક્ષ પામે છે. ૩૭,૩૮

जनैः संसारदुःखार्तैर्गीताज्ञानं च यैः श्रुतम् ।

संप्राप्तममृतं तैश्च गतास्ते सदनं हरेः ॥૩૯॥

સંસારનાં દુઃખોથી દુઃખી થયેલા જે મનુષ્યે ગીતાનું જ્ઞાન સાંભળ્યું છે તેને અમૃત પ્રાપ્ત થયું બાળ્યું; અને તે વૈકુંઠને પ્રાપ્ત થયો છે, એમ બાળ્યું. ગીતાસુ ન વિશેષોઽસ્તિ જનેષૂચ્ચાવચેષુ ચ ।

ज्ञानेष्वेव समग्रेषु समा ब्रह्मस्वरूपिणी ॥૪૦॥

ગીતા સમજવામાં ઉચ્ચ-નીચનો ભેદ નથી; કેમકે ગીતા બ્રહ્મસ્વરૂપિણી હોવાથી તેનું જ્ઞાન સૌ કેાઈને માટે સમાન છે. ૪૦

यः श्रुत्वा नैव गीतार्थं मोदते परमादरात् ।

नैवामोति फलं लोके प्रमादाच्च वृथा श्रमम् ॥૪૧॥

(આવા યાતિ ઉપકારક) ગીતાગ્રંથનો અર્થ વાંચવા કે સાંભળવા છતાં પણ જેને પરમ આદર

૫૦ ગીતામાહાત્મ્યનું અનુસંધાન

અને આનંદ ઉપજતો નથી, તે મનુષ્યના પ્રમાદને લીધે (અર્થાત્ તે ચિત્ત પરોવીને ગીતાર્થ વાંચતો— સાંભળતો નથી, અથવા તો ગીતાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તતો નથી તેથી) તેનો એ સર્વ (ઉપરચોટીયો) શ્રમ કાંઈ પણ ફળ નહિ આપતાં વૃથા જાય છે. ૪૧
ગીતાયાઃ પઠનં કૃત્વા માહાત્મ્યં નૈવ યઃ પઠેત્ ।

વૃથા પાઠફલં તસ્ય શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ॥૪૨

ગીતાનો પાઠ કરીને જે માહાત્મ્યનો પાઠ કરતો નથી તેને પાઠનું ફળ મળતું નથી અને તેનો પાઠનો શ્રમ કેવળ વૃથાજ જાય છે. ૪૨

एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीतापाठं करोति यः ।

श्रद्धया यः शृणोत्येव दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥૪૩

આ ગીતાનો પાઠ જે માહાત્મ્યસહિત કરશે અને જે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળશે (અને ગીતાના જ્ઞાન મુજબ વર્તશે) તે દેવદુર્લાભ મોક્ષગતિને પામશે. ૪૩
माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातनम् ।

गीतांते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥૪૪॥

જે મનુષ્ય ગીતાના પાઠને અંતે મેં કહેલા ગીતાના આ સનાતન માહાત્મ્યનો પાઠ કરે છે; તે ઉપર જે કહ્યું તે ફળ પામે છે. ૪૪

ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ

ઋષિ, છંદ, દેવતા, યોજ, શક્તિ અને કીલક
ૐ અસ્ય શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાલામંત્રસ્ય ભગવા-
ન્વેદધ્યાસ ઋષિઃ॥ અનુષ્ટુપ્ છંદઃ॥ શ્રીકૃષ્ણઃ
પરમાત્મા દેવતા ॥ xઅશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્ર-
જ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસ ઇતિ વીજમ્ ॥ *સર્વધર્માન્પરિ-
ત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજેતિ શક્તિઃ ॥ *અહં ત્વા
સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચિ ઇતિ કીલકમ્

અર્થાત્ આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી માળા-
માં મણિકાતરીકે સમાયલા શ્લોકોમાં શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાનનો જે દિવ્ય ઉપદેશ સમાયલો છે; તે
પરમાત્મપ્રેરિત વેદ, ઉપનિષદ્ અને શાસ્ત્રોના
સારરૂપ, ધર્મમય અને પરમપદ્ધાયક હોવાથી
મંત્રરૂપજ છે. આવા મહાઉપકારક સેકંડો મંત્ર-
મણિઓથી ગુંથવામાં આવેલી આ ભગવદ્ગીતા-
રૂપી મંત્રમાળાના ઋષિ † ભગવાન વેદવ્યાસ છે,

xજુઓ અં ૨, શ્લોક ૧૧. *જુઓ અં ૧૮ શ્લોક ૬૬

†મંત્રના ઋષિ એટલે કે પરમાત્મદર્શનપૂર્વક જીવન-
મુક્ત થયેલા એવા જે વેદશાસ્ત્રસંપન્ન અને પરમસિદ્ધ

પર ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ
 છંદ અનુષ્ટુપ છે અને દેવતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા
 છે. “જે શોક કરવા યોગ્ય નથી, તેનો તું શોક
 કરે છે અને વાતો બુદ્ધિમાનના જેવી બોલે છે”*
 એ વચન ગીતામંત્રનું બીજ-એટલે કે આરંભનું
 કારણ છે; “સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને એક
 મારે (પરમાત્માને) જ શરણ આવ” x (અર્થાત્
 બીજનું-ત્રીજનું જવા દઇને સર્વભાવથી એક માફ
 પરમાત્માનું જ શરણ લે-મારા ઉપદેશને અનુસર)
 આ મંત્ર ગીતાના સર્વ મંત્રોમાં શક્તિરૂપ છે;
 અને “હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ, તું
 શોક ન કર” x એ મંત્ર આ ગીતારૂપી મંત્રમાળાનો
 કીલક એટલે કે આધાર, ખીલો અથવા સ્તંભ
 છે-અર્થાત્ આ ગીતાગ્રંથનો સર્વ ભાર અથવા
 આધાર આ કીલક ઉપર છે.

મહાજ્ઞાનીએ આ પ્રવચનોથી અથવા અંતર્યામીની
 પ્રેરણાથી જે જે દિવ્ય સિદ્ધાંત, રહસ્ય અને ધર્મકર્મોદિ
 બ્રહ્મ્યાં તથા અનુભવ્યાં હોય; અને પછી જેણે તેના
 દ્રષ્ટાંતરીકે રહીને તેને પરમપદદાયક લોકહિતાવહ
 સ્તોત્રરૂપે કે મંત્રરૂપે યોજ્યાં હોય તે.

*ભુઓ અ૦ ૨, શ્લોક ૧૧. x ભુઓ અ૦ ૧૮ શ્લોક ૬૬.

ન્યાસવિષે સમજણ

હરકૈષ મંત્રનો પાઠ કે જપ કરવા પહેલાં શરીરની બાહ્યશુદ્ધિ કરવા ઉપરાંત આંતરિક શુદ્ધિ અને જ્ઞાનની દૃઢતા અર્થે હાથ ઇત્યાદિ અંગોમાં સામાન્યરૂપે રહેલા જીવાત્માને વિશેષરૂપે રહેલો કલ્પીને તેનું મહત્ત્વ સૂચવનારા તે તે મુખ્ય મંત્રોનો વિધિપૂર્વક ન્યાસ (એટલે જમાવ) કરવો; (અર્થાત્ તે તે મંત્રોમાં સમાયલી સાવ સાચી અને આંતરિક દૃઢતા તથા નિહરતાને આપનારી સમજણને અધિકાધિક મજબૂત કરવા માટે નિત્ય-પ્રતિ તે તે માન્યતા પ્રમાણેનો દૃઢ સંકલ્પ તે તે અંગોદ્ધારા પોતાના અંતઃકરણમાં જમાવતા રહે-વું-જગાડતા રહેવું-મજબૂત કરતા રહેવું) અને પોતાના એ દિવ્ય અને અમર જીવાત્માને એવી રીતે તે તે અંગમાં તે તે ગુણોની મૂર્તિરૂપે રહેલો કલ્પીને તે તે અંગદ્ધારા તે આત્માને નમન કરવું. આવી રીતે પાઠ કરનારે પ્રથમ મંત્રરૂપ બનવું એને ‘ન્યાસ’ કયો એમ કહે છે. આ ક્રિયા હર-હમેશ ઉંડી સમજણપૂર્વક અને નિયમિત રીતે થવાને પરિણામે પાઠકના જ્ઞાનમાં દૃઢતા થાય, અને તેના પરિણામે ચારિત્રબળ પણ કેવું ખીલી

૫૪ ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ

ઉઠે એ તદ્દન સ્પષ્ટ વાત છે. અનુભવી ઋષિ-
મુનિઓએ ચોળેલી આવી અનેકવિધ ક્રિયાઓ
અને વિદ્યાઓની ખુબી નહિ સમજવાથી તેને
ધર્તિંગ કહેનારા પણ હોય છે. ન્યાસની આ
ક્રિયાઓ લપ કાઢવાની પેઠે જેમ તેમ કરાતી જોઈને
જોનારને અભાવ ઉપજે, એ પણ સ્વાભાવિક છે.
માટે તે પૂરી સમજણપૂર્વક, શાન્તિપૂર્વક અને
ન આવડતી હોય તેણે એ ક્રિયા કોઈ પાસે બરાબર
શીખી લેવી જોઈએ તથા વિધિપૂર્વક અને એક-
ચિત્તે દર વખતે કરવી જોઈએ. આ ન્યાસના બે
વિભાગ છે:—કરન્યાસ અને અંગન્યાસ. ગીતાનો
પાઠ કરનારે પ્રથમ ઉપરોક્ત ગીતામંત્રના ઋષિ,
છંદ ઇત્યાદિનું સ્મરણ કરીને પછી એ ન્યાસ
નીચે પ્રમાણે કરવા.

કરન્યાસનો વિધિ

—नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक
इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ “આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં
નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી” એ મંત્ર લાણીને

÷ જુઓ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૩.

ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઈલાદિ ૫૫
તથા ખંને હાથના અંગુઠાને ખંને હાથની તર્જનીઓ
(અંગુઠા પાસેની આંગળીઓ) વડે સ્પર્શ કરીને
અંગુષ્ઠાભ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

***ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુત
इति तर्जनीभ्यां नमः ॥**

અર્થાત્ “આ જીવાત્માને પાણી પલાળી શકતું
નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને
ખંને હાથની તર્જનીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને
તર્જનીભ્યાં નમઃ કહીને તેને નમસ્કાર કરવા.

**× अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव
चेति मध्यमाभ्यां नमः ॥**

અર્થાત્ “આ જીવાત્મા છેદી શકાય નહિ
એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય
નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે” એ
મંત્ર ભણીને તથા ખંને હાથની મધ્યમા(વચલી
આંગળીઓ)ને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને
મધ્યમાભ્યાં નમઃ એમ બોલીને નમસ્કાર કરવા.

×नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन

* જુઓ અં ૨, શ્લોક ૨૩. x જુઓ અં ૨, શ્લોક ૨૪.

इत्यनामिकाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ “આ જીવાત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન (જગત ઉપજયું ત્યારથી) છે” એ મંત્ર ભણીને જાને હાથની અનામિકાઓ(ટચલીની પાસેની આંગળીઓ)ને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને તેને અનામિકાભ્યાં નમઃ એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

÷ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश
इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ “હે અર્જુન ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો” એ મંત્ર ભણીને તથા જાને હાથની ટચલી આંગળીઓને અંગુઠાઓથી સ્પર્શ કરીને કનિષ્ઠિકાભ્યાં નમઃ એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

÷ नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृती-
नि चेति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥

અર્થાત્ “આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણ અને આકારનાં છે” એ મંત્ર ભણીને જાને હાથની હથેળીઓનો તથા તેના પાછલા

ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ ૫૭

ભાગેનો યથાક્રમ સ્પર્શ કરીને કરતલકરપૃષ્ઠાભ્યાં
નમઃ એમ બોલીને તેને નમસ્કાર કરવા.

એ પછી હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ આવે છે.

હૃદયાદિ અંગન્યાસનો વિધિ

^૧નૈનં છિંદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવક
इति हृदयाय नमः ॥

અર્થાત “આ જીવાત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં
નથી અને અગ્નિ બાળી શકતો નથી” એ મંત્ર
ભણીને હૃદયાય નમઃ એમ બોલીને જમણા હાથની
પાંચે આંગળીઓના છેડાઓથી હૃદયને સ્પર્શ કરીને
તેને (હૃદયદ્વારા આત્માને) નમસ્કાર કરવા.

^૨ન ચૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુત
इति शिरसे स्वाहा ॥

અર્થાત “એને પાણી ભીંજવી શકતું નથી
અને પવન સૂકવી શકતો નથી” એ મંત્ર ભણીને
શિરસે સ્વાહા (માથાને સ્વાહા) એમ બોલીને
જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડાવડે
મસ્તકને સ્પર્શ કરવો.

^૩अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लृद्योऽशोष्य एव

૫૮ ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ

चेति शिखायै वषट् ॥

અર્થાત્ “આ આત્મા છેદી શકાય નહિ એવો, બાળી શકાય નહિ એવો, ભીંજવી શકાય નહિ એવો અને સૂકવી શકાય નહિ એવો છે” એ મંત્ર ભણીને શિખાયૈ વષટ્ (શિખાને વષટ્) એમ બોલીને જમણા હાથની પાંચે આંગળીઓના છેડા-વડે ચોટલીનો સ્પર્શ કરવો.

¹नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति कवचाय हुम् ॥

અર્થાત્ “આ આત્મા નિત્ય, સર્વવ્યાપક, સ્થિર, અચળ અને સનાતન છે” એ મંત્ર ભણીને તથા કવચાય હુમ્ એમ બોલી બંને હથેળીઓ બંને ખભાને અડાડી અદબ વાળીએ તેમ કરવું. આથી કવચ પહેર્યાની ભાવના થાય છે.

²पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति नेत्रत्रयाय वौषट् ।

અર્થાત્ “હે પાર્થ ! મારાં સેંકડો અને હજારો રૂપોને જો” આ મંત્ર ભણીને તથા નેત્રત્રયાય વૌષટ્ (ત્રણે નેત્રોને વૌષટ્) એમ બોલીને જમણા હાથની

ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ ૫૯

આંગળીઓના અગ્રભાગવડે બંને ચક્ષુઓને અને બંને ભ્રમરો વચ્ચે ગુપ્ત રહેલા ત્રીજા જ્ઞાનચક્ષુને સ્પર્શ કરવો.

***નાનાવિધાનિ દિવ્યાનિ નાનાવર્ણાકૃતીનિ
ચેતિ અસ્ત્રાય ફદ્ ॥**

અર્થાત્ “આપનાં રૂપ અનેક પ્રકારનાં, દિવ્ય તથા અનેક વર્ણનાં છે” આ મંત્ર ભણીને અસ્ત્રાય ફદ્ એમ બોલીને જમણા હાથને માથાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાથી ઉલટી રીતે ફેરવીને તેની પહેલી બે આંગળીઓવડે ડાબી હથેળીમાં તાળી વગાડવી.

ઇતિ અંગન્યાસ સમાપ્ત

વિનિયોગ

શ્રીકૃષ્ણપ્રીત્યર્થે પાઠે વિનિયોગ ઇતિ સંકલ્પઃ ।

અર્થાત્ દરેક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલીને તેમની કૃપા પામવા અર્થે આ ગીતાર્પી મંત્રાવલિનો પાઠ કરવામાં (અર્થાત્ મારું કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્ય સમજવામાં) મારો વિનિયોગ કે જે છું (એટલે કે તનમનથી એકચિત્તે બેડાઉં છું) એવો દૃઢ સંકલ્પ ન્યાસની છેવટે કર-

---

*જુઓ અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૫.

૬૦ ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ
 વો;* અને તે પછી ગીતામંત્રના ઋષિ અને દેવ-
 તાનું નીચે મુજબ ધ્યાન-વંદન કરવું. અને
 તે પછીજ ગીતાનો પાઠ શરૂ કરવો.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું ધ્યાન-વંદન

ૐ પાર્થાય પ્રતિબોધિતાં ભગવતા નારાયણેન
 સ્વયં । વ્યાસેન ગ્રથિતાં પુરાણમુનિના મન્યે
 મહાભારતમ્ ॥ અદ્વૈતામૃતવર્ષિણીં ભગવતીમષ્ટા-
 દશાધ્યાયિનીમંબ ત્યામનુસંદધામિ ભગવદ્ગીતે
 મવદ્દેષિણીમ્ ॥૧॥

ૐ ભગવાન નારાયણે પોતે અર્જુનને ઉપ-

---

* ન્યાસની છેવટે આ સંકલ્પ પણ અધ્યાત્મવિદ્યાના
 નિયમો સમજી લઇને લાવલક્ષિતપૂર્વક કરવામાં આવે તો
 (જેમ પાંખો હાવાવારે કે ખુલ્લી જગામાં જવારે મનુ-
 ષ્યયત્ન થવાથી હવાનો લાભ વિશેષરૂપે મળે છે તેમ)
 સર્વવ્યાપક પરમાત્મદેવની સર્વવ્યાપી કૃપાનો લાભ પણ
 જરૂર મળી શકે-અર્થાત્ પ્રભુકૃપા પામવી કે નહિ પામવી
 એનું કારણ કાંઈ પ્રભુમાં મનુષ્યોના જેવો પક્ષપાત,
 સ્તુતિલોભ કે સ્વચ્છંદતા હોવાનું નથી, પણ ‘મનુષ્યયત્ન’
 છે. કેમકે પ્રભુ પોતે જેમ સદાય સર્વત્ર છે તેમ પ્રભુકૃપા
 પણ સદા સર્વત્ર અને સર્વ માટે રહેલી છે.

ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ ૬૧

દેશેલી, પ્રાચીન મહામુનિ શ્રીવેદવ્યાસજીએ
મહાભારત મધ્યે ગુંથેલી, અદ્વૈતજ્ઞાનામૃતને વર્ષાવ-
નારી, અષ્ટાદશ અધ્યાયવાળી અને આ અસત,
જડ તથા દુઃખરૂપ અસાર સંસાર ઉપરથી મોહ-
મમતા ટાળનારી એવી હે ભગવતી ભગવદ્ગીતે !
હે અંબે ! (હે માતા !) હું આપનું ધ્યાન ધરું છું.

મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનનું ધ્યાન-વંદન

નમોઽસ્તુ તે વ્યાસ વિશાલબુદ્ધે ફુલ્હારવિંદા-
યતપત્રનેત્ર । યેન ત્વયા ભારતતૈલપૂર્ણઃ પ્રજ્વાલિતો
જ્ઞાનમયઃ પ્રદીપઃ ॥૨॥

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ
જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગવાન ! આપને
નમસ્કાર હો. મહાભારતરૂપી તેલ પૂરીને આપેજ
આ ગીતાજ્ઞાનરૂપી દીપક (અમને ધર્મકર્મનો
ખરો માર્ગ દર્શાવવા સાડે) પ્રગટાવ્યો છે. (૨)

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન-વંદન

પ્રપન્નપારિજાતાય તોત્રવેત્રૈકપાણયે ।

જ્ઞાનમુદ્રાય કૃષ્ણાય ગીતામૃતદુહે નમઃ ॥૩॥

શરણ થનાર ભકતોને કલ્પવૃક્ષ પેઠે ઇચ્છિત
રૂળ આપનારા, એક હાથમાં ચાબુક ધારણ કરનારા,

૬૨ ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન ઇત્યાદિ

જ્ઞાનમુદ્રાયુક્ત અને ગીતારૂપી અમૃતનું દોહન કરનારા એવા હે શ્રીકૃષ્ણ ! આપને નમસ્કાર હો. (૩)

સર્વોપનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલનંદનઃ ।

પાર્થો વત્સઃ સુધીર્ભોક્તા દુગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ૪

સર્વ ઉપનિષદોરૂપી ગાયો છે; તેના દોહનારા ગોપાલનંદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે; અર્જુનરૂપી વત્સ છે; મહાન ગીતામૃતરૂપી દૂધ છે અને બુદ્ધિ-શાળી પુરુષો તેના ભોક્તા (પીનારા) છે. (૪)

વસુદેવસુતં દેવં કંસચાણૂરમર્દનમ્ ।

દેવકીપરમાનંદં કૃષ્ણં વંદે જગદ્ગુરુમ્ ॥૫॥

વસુદેવના પુત્ર, દિવ્ય રૂપવાળા, કંસ અને આણૂર દૈત્યોનો નાશ કરનારા અને દેવકીને પરમ આનંદ આપનારા હે શ્રીકૃષ્ણ ! હે જગદ્ગુરો ! હું આપને વંદન કરું છું. (૫)

ભીષ્મદ્રોણતટા જયદ્રથજલા ગાંધારનીલોપલા ।

શલ્યગ્રાહવતી કૃપેણ વહની કર્ણેન વેલાકુલા ॥

અશ્વત્થામવિકર્ણઘોરમકરા દુર્યોધનાવર્તિની ।

સોત્તીર્ણાં સ્વલુ પાંડવે રણનદી કૈવર્તકઃ કેશવઃ ૬

ભીષ્મ અને દ્રોણરૂપી કિનારાઓવાળી,

જયદ્રથરૂપી જગવાળી, શકુનીરૂપી નીલ પથ્થર-
વાળી, શલ્યરૂપી ઝૂડવાળી, કૃપાચાર્યરૂપી પ્રવાહ-
વાળી, કર્ણુરૂપી મૌઝાવાળી, અશ્વત્થામા અને
વિકર્ણુરૂપી ભયાનક મગરમચ્છવાળી અને દુર્યોધન-
રૂપી ધુમરીવાળી જે યુદ્ધરૂપી નદી, તેને આપ શ્રી-
કૃષ્ણરૂપી સુકાની મળ્યા તેથીજ પાંડવો તરી ગયા છે.

પારાશર્યવચઃ સરોજમમલં ગીતાર્થગંધોત્કટં ।

નાનાખ્યાનકકેસરં હરિકથાસંબોધનાબોધિતમ્ ॥

લોકે સજ્જનષદ્પદૈરહરહઃ પેપીયમાનં મુદા ।

ભૂયાદ્ધારતપંકજં કલિમલપ્રધ્વંસિ નઃ શ્રેયસે ॥૭

ગીતાના અર્થરૂપ ઉત્કટ સુગંધવાળું, નાના
પ્રકારનાં આખ્યાનોરૂપી કેસરવાળું, હરિકથાના
ઉપદેશવડે પ્રકુલ થયેલું, જગતમાંના સજ્જનરૂપી
ભમરાઓ નિરંતર આનંદપૂર્વક જેના રસનું પાન
કરે છે એવું, કલિકાળનાં પાપનો વિનાશ કરનારૂં
અને પરાશરના પુત્ર શ્રીવ્યાસ મુનિના વાણીરૂપી
વિશાળ સરોવરમાં ઉગેલું એવું મહાભારતરૂપી
વિશાળ કમળ અમારૂં કલ્યાણ કરનારૂં થાઓ. (૭)

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

૬૪ ગીતામંત્રના ન્યાસ, ધ્યાન છત્યાદિ

યત્કૃપા તમહં વંદે પરમાનંદમાધવમ્ ॥ ૮ ॥

જેમની કૃપા મુંગાને વાચાળ કરે છે અને પાંગળાને પર્વાત ઉલ્લંઘાવે છે; તે પરમાનંદસ્વરૂપ માધવને હું વંદન કરું છું. (૮)

યં બ્રહ્માવરુણેંદ્રરુદ્રમરુતઃ સ્તુન્વંતિ દિવ્યૈઃ સ્તવૈ-
ર્વેદૈઃ સાંગષદક્રમોપનિષદૈર્ગાયંતિ યં સામગાઃ ॥
ધ્યાનાવસ્થિતતદ્ગતેન મનસા પश्यંતિ યં યોગિનો ।
યસ્યાંતં ન વિદુઃ સુરાસુરગણાદેવાય તસ્મૈ નમઃ ॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઈંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ દિવ્ય સ્તોત્રોત્તરોએ જેમની સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગ, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદ્સહિત વેદોત્તરોએ જેમની સ્તુતિ ગાય છે; તેમનામાં પરોવાયલા ચિત્તવડે ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓજ જેમનાં દર્શન કરી શકે છે; અને દેવો તેમજ અસુરો જેમના પારને જાણી શકતા નથી; એવા પરમાત્મદેવને નમસ્કાર હો. (૯)

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા

શ્રીધરી ટીકાનુસાર અર્થસહિત

અધ્યાય ૧ લો—અર્જુનવિષાદયોગ

ધૃતરાષ્ટ્ર ઉવાચ । ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે:-
ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાંડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥ ૧ ॥

હે સંજય ! ધર્મભૂમિ એવા કુરુક્ષેત્રમાં મારા
પુત્રોએ તથા પાંડુના પુત્રોએ યુદ્ધની ઇચ્છાથી લેગા
થઈને પછી શું કર્યું ? તે કહે. ૧

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:-
દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યૂઠં દુર્યોધનસ્તદા ।
આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમબ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

પાંડવોની સેનાને વ્યૂહના આકારમાં ગોઠવાય-
લી જોઈ તે વેળા રાજા દુર્યોધન દ્રોણાચાર્ય પાસે
ગયો અને આવું વચન બોલ્યો. ૨

દુર્યોધનની એ વાત હવેના નવ શ્લોકમાં આવે છે.
પર્યૈતાં પાંડુપુત્રાણામાચાર્ય મહર્તીં ચમૂમ્ ।
વ્યૂઠાં દ્રુપદપુત્રેણ તવ શિષ્યેણ ધીમતા ॥ ૩ ॥

હે આચાર્ય ! પાંડુપુત્રોની આ મોટી સેના જુઓ
કે જે આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય અને દ્રુપદપુત્ર ધૃષ્ટ-
દ્યુમ્ને વ્યૂહના આકારમાં ગોઠવેલી છે. ૩

અત્ર શૂરા મહેષ્વાસા भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ૪ ॥

આ સેનામાં મોટા ધનુર્ધારી તથા યુદ્ધ કરવા-
માં બહુ પ્રખ્યાત એવા બીમ, અર્જુન અને તેમના
જેવા બીજા પણ અનેક શૂરવીરો છે. જેમકે સાલ્વ-
કિ, વિરાટ રાજા અને મહારથી* દ્રુપદરાજા. ૪

*જે એકલો દશહજાર ધનુર્ધારીઓ સાથે યુદ્ધ કરે
તથા શસ્ત્રમાં અને શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હોય તે ‘મહારથી’
છે. ઘણા યોદ્ધાઓ સાથે યુદ્ધ કરી શકે તે ‘અતિરથી’,
એકની સાથે લડી શકે તે ‘રથી’ અને એથી ન્યૂન
હોય તે ‘અર્ધરથી’ કહેવાય છે.

ધૃષ્ટકેતુશ્ચેકિતાનઃ કાશિરાજશ્ચ વીર્યવાન્ ।
પુરુજિત્કુંતિભોજશ્ચ શૈબ્યશ્ચ નરપુંગવઃ ॥ ૫ ॥
યુધામન્યુશ્ચ વિક્રાંત ઉત્તમૌજાશ્ચ વીર્યવાન્ ।
સૌભદ્રો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વ એવ મહારથાઃ ॥ ૬ ॥

૧ળી ધૃષ્ટકેતુ, ચેકિતાન, પરાક્રમી કાશીરાજ,
ધણુને જીતનારો કુંતિભોજ રાજા, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ
શૈબ્યરાજા, પરાક્રમી યુધામન્યુ રાજા, વીર્યવાન ઉ-
ત્તમૌજા, સુભદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ તથા દ્રૌપદીના
પાંચ પુત્રો, એ બધાજ મહારથીઓ છે. ૫, ૬

અસ્માકં તુ વિશિષ્ટા યે તાન્નિબોધ દ્વિજોત્તમ ।
નાયકા મમ સૈન્યસ્ય સંજ્ઞાર્થં તાન્બ્રવીમિ તે ॥૭॥

હું દ્વિજોમાં ઉત્તમ ! હવે આપણામાં બળપરા-
ક્રમોદિને લીધે પ્રસિદ્ધ એવા જે મારા સૈન્યના
નાયકો છે, તે સારી રીતે આપની જાણમાં આવે તે
સારૂ તેમનાં નામ કહું છું, તે સાંભળો. ૭

ભવાન્મીષ્મશ્ચ કર્ણશ્ચ કૃપશ્ચ સમિતિંજયઃ ।
અશ્વત્થામા વિકર્ણશ્ચ સૌમદત્તિસ્તથૈવ ચ ॥ ૮ ॥
અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।

નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વે યુદ્ધવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

આપ (દ્રોણાચાર્ય), ભીષ્મપિતામહ, કર્ણ, યુદ્ધમાં જય મેળવનાર કૃપાચાર્ય, અશ્વત્થામા, વિકર્ણ, સોમદત્તનો પુત્ર ભૂરિશ્રવા તેમજ બીજા પણ ઘણા શૂરવીરો છે, કે જે સર્વ મારે માટે જીવ આપવાતૈયાર થયા છે, મારવાનાં નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રો ધારણ કરે છે તથા યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે. ૮, ૯
અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।

પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

આપણું સૈન્ય ઉપર કહેલા વીર પુરુષોથી યુક્ત છે અને ભીષ્મથી રક્ષાયલું છે તોપણ અપૂર્ણ છે; તથા એ પાંડવોનું સૈન્ય તો ભીમથી રક્ષાયલું હોવાથી આપણી સાથે લડવાને સમર્થ છે. ૧૦

ભાવાર્થ કે:-ભીમ કરતાં પણ ભીષ્મ વધારે બળવાન છે, પણ તે કૌરવો અને પાંડવોને સમાન ગણે છે તેથી પોતાનું સૈન્ય તેમનાથી રક્ષાયલું છતાં પણ જીતવામાં અસમર્થ છે; અને પાંડવોનું સૈન્ય ભીમથી રક્ષાયલું છે તોપણ તે પાંડવપક્ષનો હોવાથી તેના જેટલી લાગણીથી ભીષ્મ યુદ્ધ નહિ કરે; એવા હેતુથી દુર્યોધને ઉપલી શંકા દર્શાવી છે.

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।

भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥११॥

આપ સર્વે વ્યૂહમાં પેસવાના સઘળા માર્ગો ઉપર પોતપોતાને ઠેકાણે ઉભા રહીને સર્વ તરફથી ભીષ્મપિતામહનીજ રક્ષા કરો. કારણ કે આપણું જીવિત ભીષ્મનાજ બળ ઉપર આધાર રાખે છે. ૧૧

એવી રીતે દુર્યોધનનું માનપૂર્વક બોલવું સાંભળીને પછી ભીષ્મપિતાએ શું કયું તે વાત સંજય કહે છે.

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

પછી તે પ્રતાપી અને કુરુકુળમાં વૃદ્ધ એવા ભીષ્મપિતામહે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતાં મોટો સિંહનાદ કરીને શંખ વગાડ્યો. ૧૨

એવી રીતે સેનાપતિ ભીષ્મનો યુદ્ધાત્સાહ જોઈ બધાને યુદ્ધનો ઉત્સાહ થયો એ વાત હવે સંજય કહે છે.

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।

सहस्रैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

ત્યારપછી શંખો, નગારાં, મૃદંગ, ઢાલ અને રણશિંગાં આદિ રણનાં વાજાં એકસાથે વાગવા

લાગ્યાં અને એ સર્વનો ઘણો મોટો શબ્દ થયો. ૧૩

તે પછી પાંડવોના સૈન્યનો યુદ્ધોત્સાહ વર્ણવે છે.

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ।

માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ॥૧૪॥

કૌરવ સૈન્યનો વાજાંત્રોનો કોલાહલ થયા પછી, ઘોળા ઘોડાવાળા મોટા રથમાં બેઠેલા શ્રી-કૃષ્ણ તથા અર્જુને પણ દિવ્ય શંખો વગાડ્યા. ૧૪

पांचजन्यं हृशीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।

પૌંડ્ર દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ॥૧૫॥

ઇંદ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પાંચજન્ય શંખ વગાડ્યો; અર્જુને દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડ્યો તથા ભયંકર કર્મ કરનારા ભીમસેને પૌંડ્ર નામનો મોટો શંખ વગાડ્યો. ૧૫

अनंतविजयं राजा कुंतिपुत्रो युधिष्ठिरः ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુઘોષમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

કુંતીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે અનંતવિજય નામનો શંખ વગાડ્યો તથા નકુલ અને સહદેવે સુઘોષ અને મણિપુષ્પક નામના શંખો વગાડ્યા. ૧૬

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।

ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્રાપરાજિતઃ ॥૧૭॥

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિવીપતે ।

સૌભદ્રશ્ચ મહાબાહુઃ શંખાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥

હે મહારાજ ! ઉત્તમ ધનુષ્યવાળા કાશીરાજ, મહારથી શિખંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, વિરાટ, અજિત સાત્યકી, દ્રુપદ, દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો તથા સુભદ્રાનો ભોટા હાથવાળો પુત્ર અભિમન્યુ, એ બધાએ પોતપોતાના જૂદા જૂદા શંખો વગાડ્યા. ૧૭, ૧૮

સ ઘોષો ધાર્તરાષ્ટ્રાણાં હૃદયાનિ વ્યદારયત્ ।

નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ॥૧૯॥

આકાશ અને પૃથ્વીને ગળવી દેતા એવા એ તુમુલ અવાજે કૌરવોનાં હૃદયને ચીરી નાખ્યાં. સારાંશકે, એ શંખનાદથી તેમનાં હૃદય કંપી ઉઠ્યાં.

અથ વ્યવસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ ।

પ્રવૃત્તે શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાંડવઃ ॥ ૨૦ ॥

હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

હે રાજા ! પછી લડવાને તૈયાર થઈ ઉભેલા તમારા પુત્રોને જોઈને, જે સમયે એકબીજા ઉપર શસ્ત્રોના ધા કરવાની તૈયારી થઈ ચૂકી છે તે સમયે

જેની ધ્વજામાં કપિવર હનુમાન છે એવા અર્જુને
પોતાનું ધનુષ્ય ઉગામીને લગવાનને કહ્યું કે:-૨૦

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:-

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેઽચ્યુત॥૨૧॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષ્યેઽહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ।

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્ રણસમુદ્યમે ॥૨૨॥

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેઽહં ય એતેઽત્ર સમાગતાઃ ।

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥ ૨૩ ॥

હે અચ્યુત ! આ રણના સમારંભમાં જેઓ
લડવાની ઇચ્છાથી આવીને ઉભા છે, તેઓમાં મારે
કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તથા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા
દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી અહીં
આવેલા લડનારા કેાણ કેાણ છે તેઓને હું જોઈ લઉં,
ત્યાંસુધી મારે રથ ખાંને સેનાની વચ્ચે લઈ જઈ
ઉભો રાખો. ૨૧-૨૩

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:-

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।

સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્॥૨૪॥

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।

उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरुनिति ॥ २५ ॥

હે રાજા ! નિદ્રાને જીતનારા અર્જુને એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, ત્યારે ભગવાને ખેડ સેનાની વચ્ચેમાં ભીષ્મ, દ્રોણ તથા બધા રાજાઓની સન્મુખ રથ ઉભો રાખ્યો. અને કહ્યું કે, હે અર્જુન ! આ એકઠા થયેલા કૌરવોને તું જો. ૨૪, ૨૫

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातृन् पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ २६ ॥

પછી અર્જુને પોતાના કાકા વગેરેને, પિતા-મહોને, આચાર્યોને, મામાઓને, દુર્યોધન આદિ ભાઈઓને, પુત્રો તથા પૌત્રોને, મિત્રોને, સસરાઓને તથા પોતાની ઉપર ઉપકાર કરનારા સુહૃદ પુરુષોને બન્ને સેનાઓમાં આવી ઉભેલા જોયા. ૨૬

तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् ।

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ २७ ॥

આ પ્રમાણે તે સર્વ બંધુ ઇત્યાદિને પોતાની સન્મુખ ઉભેલા જોઈને, જેના મનમાં અત્યંત દયા ઉત્પન્ન થયેલી છે એવા અર્જુને મનમાં ગદાની

પામીને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૨૭

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:-

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપસ્થિતમ્ ।

સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્યતિ ॥૨૮॥

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ।

ગાંડીવં સંસતે હસ્તાત્ત્વકચૈવ પરિદહ્યતે ॥ ૨૯ ॥

હે કૃષ્ણ ! આ મારા બંધુઓને યુદ્ધની ઇચ્છાથી સન્મુખ ઉભેલા જોઈને મારાં ગાત્ર ઢીલાં થઈ જાય છે; મુખ સૂકાય છે; શરીરમાં કંપ થાય છે; રૂવાડાં ઉભાં થાય છે; હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ પડી જાય છે અને આમડીમાં દાહ થાય છે. ૨૮, ૨૯

ન ચ શક્તોમ્યવસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ।

નિમિત્તાનિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાનિ કેશવ ॥૩૦

અહીં સ્થિરતાથી હું ઉભો રહી શકતો નથી; મારું મન જાણે ભ્રમે છે અને હે કેશવ ! હું અનિષ્ટ સૂચવનારા અપશુકનો પણ જોઉં છું. ૩૦

ન ચ શ્રેયોઽનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ।

ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ॥

વળી યુદ્ધમાં સ્વજનને હણવામાં હું કદ્યાણ

પણ જોતો નથી, એટલે કદી આપ વિજયાદિક
ફળ ધારતા હો તોપણ હે કૃષ્ણ ! હું એ વિજય,
રાજ્ય તથા સુખોને ઇચ્છતો નથી. ૩૧

किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ।
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ।
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥३३॥
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ।
एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥३४॥

કારણ કે હે ગોવિંદ ! જેઓને માટે અમે
રાજ્ય, ભોગ તથા સુખો ઇચ્છીએ, એવા આ
અમારા આચાર્યો, કાકાઓ, પુત્રો, પૌત્રો, પિતા-
મહો, મામાઓ, સસરાઓ, સાળાઓ તથા સંબં-
ધીઓ ઇત્યાદિ તો પ્રાણ તથા ધનનો મોહ ત્યજીને
આ યુદ્ધભૂમિમાં આવી ઉભા છે. માટે અમે તેમની
સાથે લડીને મેળવેલા રાજ્યને, ભોગને તથા જીવિ-
તને શું કરીએ ? હે મધુસૂદન ! આપ કદી એમ
કહેશો કે, જો તું દયા લાવીને તેમને નહિ મારે, તો
હુર્યોધનાદિ તો રાજ્યલોભને લીધે તને માર્યા વિના

રહેવાના નથી, માટે તુંજ તેમને મારીને રાજ્ય લોગવ; તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, કદી તેઓ મને મારે તોપણ તેમને મારવા હું ઈચ્છતો નથી. ૩૨-૩૪
અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ કિં નુ મહીકૃતે ।

નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ સ્યાજ્જનાર્દન ॥

હે જનાર્દન ! ત્રણે લોકનું રાજ્ય મળતું હોય તોપણ તેમને મારું નહિ, તો પછી માત્ર આ પૃથ્વી-ને માટે તો કેમજ મારું ? એ દૂતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારવાથી મને શો આનંદ થવાનો છે ? ૩૫

પાપમેવાશ્રયેદસાન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ ।

તસ્માન્નાર્હા વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વર્ધાંધવાન્ ।

સ્વજનં હિ કથં હત્વા સુખિનઃ સ્યામ માધવ ॥૩૬॥

એ દુર્યોધન આદિ આતતાયીઓ* છે, તો-

* અગ્નિદો ગરદશ્ચૈવ શસ્ત્રપાણિર્ધનાપહઃ ।

ક્ષેત્રદારાપહર્તા ચ ષડેતે આતતાયિનઃ ॥

અર્થાત્ અગ્નિ લગાડનાર, ઝેર આપનાર, હાથમાં શસ્ત્ર લઈ સામો થનાર, ધનનો નાશ કરનાર અને જમીન તથા સ્ત્રી લઈ લેનાર, એ છ આતતાયી કહેવાય છે. દુર્યોધનાદિએ તો એ છએ પ્રકારનાં કર્મ કરેલાં હોવાથી તેઓ સર્વ પ્રકારે આતતાયી છે એટલે તેમને

પણ તેમને મારવાથી તો અમને પાપજ લાગે; માટે અમારા બાંધવો જે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તેમને મારવા અમારે યોગ્ય નથી. વળી હે માધવ ! સ્વજનોને મારીને અમે સુખી પણ કયાંથી થઈએ ? ૩૬

કુટુંબ આદિના વધનો દોષ તો તમારે ને દુર્યોધનાદિને પણ સરખોજ છે; છતાં તેઓ પણ બંધુવધનો મહાન દોષ વહોરીને યુદ્ધમાં ઉતર્યા છે તોપણી તમે પણ યુદ્ધ કરો; ખેદ શામાટે કરો છો ? એમ ભગવાન કહેવા ધારતા હશે, એમ ધારીને અર્જુન આ પછીના જે શ્લોકવડે તેનો ઉત્તર આપે છે.

યદ્યપ્યેતે ન પશ્યંતિ લોભોપહતચેતસઃ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ॥ ૩૭ ॥

કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃ પાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્ ।

કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યદ્ધિર્જનાર્દન ॥ ૩૮ ॥

તો મારવા ઉચિતજ છે. કારણ કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

આતતાયિનમાયાન્તં હન્યાદેવાવિચારયન્ ।

નાતતાયિવધે દોષો હંતુર્ભવતિ કશ્ચન ॥

અર્થાત્ જો આતતાયી મારવા આવે, તો કશા પણ વિચાર વિના તેને હણવો. એથી જરા પણ દોષ લાગતો નથી; માટે તું આ દુર્યોધનાદિને હણ એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય ધારીને અર્જુને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે.

* હે જનાર્દન ! એ દુર્યોધન આદિકનું ચિત્ત રાજ્યલોભથી ભ્રષ્ટ થયેલું છે તેથી તેઓ કુલક્ષય કરવાથી તથા મિત્રદ્રોહ કરવાથી થતું પાતક જોઈ શકતા નથી; પણ અમે તો કુળનાશથી તથા મિત્રદ્રોહથી લાગતા પાતકને જાણીએ છીએ એટલે અમારે આ પાપથી અટકવાનો વિચાર શા માટે ન કરવો ?

અર્જુન હવે કુલક્ષયથી થતા દોષો દેખાડે છે.

કુલક્ષયે પ્રણश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ।

* આતતાયીને મારવાની છૂટ છતાં અર્જુને જે કહ્યું કે “તેઓ આતતાયી છતાં તેમને મારવાથી અમને પાપજ લાગે” તે એવા અભિપ્રાયથી કે, ઋષિઓનાં અર્થશાસ્ત્રરૂપે અને ધર્મશાસ્ત્રરૂપે બે પ્રકારનાં વચન છે. તેમાં ધર્મશાસ્ત્ર કરતાં અર્થશાસ્ત્રનાં વચન પ્રબળ ગણાય છે; માટે આચાર્યાદિ આતતાયીઓને મારવા એ તો અધર્મજ છે. યાજ્ઞવલ્કયે પણ કહ્યું છે કે:—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ।

अर्थशास्त्राच्च बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥

અર્થાત્ બે સ્મૃતિઓ વચ્ચે વિરોધ જણાતાં વ્યાવહારિક રીતે જે ન્યાય જણાય તેને બળવાન જણવો અને અર્થશાસ્ત્ર કરતાં ધર્મશાસ્ત્રને વધારે બળવાન જણવું, આવી મર્યાદા છે.

ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્ત્રમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥૩૯॥

અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યંતિ કુલસ્ત્રિયઃ ।

સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણ્યેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૦ ॥

કુળનો નાશ થવાથી પરંપરાથી આદ્યા આવતા કુળધર્મો નાશ પામે છે; કુળધર્મોનો નાશ થવાથી આખા કુળમાં અધર્મ પ્રસરી જાય છે; કુળમાં અધર્મ પ્રસરવાથી કુળની સ્ત્રીઓ દુરાચારી થાય છે; અને હે શ્રીકૃષ્ણ ! સ્ત્રીઓ દુરાચારી થવાથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે—અર્થાત્ ઉચ્ચ જાતિની સ્ત્રીમાં નીચ જાતિના પુરુષથી અથવા નીચ જાતિની સ્ત્રીમાં ઉચ્ચ વર્ણના પુરુષથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તે વર્ણસંકર કહેવાય છે. ૩૯, ૪૦

સંકરો નરકાયૈવ કુલઘ્નાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતંતિ પિતરો હ્યેષાં લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ ॥૪૧॥

એવી વર્ણસંકર પ્રજા કુળનો નાશ કરનારાઓને તથા કુળને નરકમાં જ નાખે છે—અર્થાત્ કુળનો નાશ કરનારાઓ અને સંકરદોષવાળાઓ નરકમાં પડે છે, અને તેમના સ્વર્ગવાસી પિતૃઓને પિંડદાન તથા જલાંજલિ આપવાની ક્રિયાનો લોપ થવા-

થી તેઓ પણ નરકમાં પડે છે. ૪૧

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।

ઉત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ॥૪૨॥

વળી એ કુળઘાતક મનુષ્યોના એવા વર્ણસંકર કરનારા દોષોને લીધે સનાતન જાતિધર્મો તથા કુળધર્મો નાશ પામે છે. ૪૨

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।

નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ ॥ ૪૩ ॥

અને હે જનાર્દન ! જે મનુષ્યોનો જાતિધર્મ તથા કુળધર્મ નાશ પામે છે, તેઓનો નિયત કાળ-સુધી નરકવાસ થાય છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે.*૪૩

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુદયતાઃ ॥ ૪૪ ॥

છતાં પણ અહો ! ખેદની વાત છે કે, અમે

* प्रायश्चित्तमकुर्वाणा पापेषु निरताः नराः ।

અપશ્ચાત્તાપિનઃ કષ્ટાન્નિરયાન્ યાંતિ દારુણાન્ ॥

અર્થાત્ જે પાપમાં પ્રીતિવાળા છે, જે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા નથી અને જેમને પાપને માટે પશ્ચાત્તાપ પણ થતો નથી તેઓ મહાદુઃખદાયી દારુણ નરકમાં જાય છે.

એવું મહાન પાપ કરવા તૈયાર થયા છીએ ! કેમકે રાજ્યસુખના લોભથી અમે સ્વકુટુંબીઓને હણવા તૈયાર થયા છીએ. ૪૪

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ॥ ૪૫ ॥

એ કરતાં તો હાથમાં હથિયારવાળા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જો મને પ્રતીકાર (બચાવ) નહિ કરનારને તથા શસ્ત્રવગરનાને રણમાં હણી નાખે, તો તેથીજ માફ વધારે હિત થાય. ૪૫

संजय उवाच । संजय કહે છે:-

एवमुक्तवार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।

વિસૃજ્ય સશરં ચાપં શોકસંવિગ્નમાનસઃ ॥ ૪૬ ॥

જેનું મન શોકમાં ખૂટેલું છે, એવો અર્જુન આ યુદ્ધને પ્રસંગે એ પ્રમાણે કહીને તથા બાણ-સહિત ધનુષ્ય મૂકી દધને રથ ઉપર બેસી ગયો.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां

योगશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે અર્જુનવિષાદ-

યોગો નામ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

ઇતિ શ્રીમહાભગવદ્ગીતાવિષે અર્જુનવિષાદયોગ

નામનો પહેલો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો-સાંખ્યયોગ

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:-

તં તથા કૃપયાવિષ્ટમશ્રુપૂર્ણકિલેક્ષણમ્ ।

વિષીદંતમિદં વાક્યમુવાચ મધુસૂદનઃ ॥ ૧ ॥

એ પ્રમાણે આંસુવડે ભરેલાં તથા ગભરાયેલાં નેત્રવાળા અને શોક કરતા દયાયુક્ત અર્જુનને મધુ-સૂદન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આ વાક્ય કહ્યું. ૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

કુતસ્ત્વા કરમલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યજુષ્ટમસ્વર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥

હે અર્જુન! આવા સંકટને સમયે, આર્ય-જનોએ નહિ સેવેલો, ધર્મરહિત તથા અપયશ કર-નારો આ મોહ તને ક્યાંથી થયો? ૨

કૈવ્યં માસ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વયુપપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

હે અર્જુન! તું એમ બીકણ થા નહિ. તારા જેવાને એ બીકણપણું છાજતું નથી, માટે હે શત્રુ-

ને તપાવનારા ! હૃદયનું તુચ્છ દુર્બળપણું ત્યજ
દધને તું યુદ્ધને માટે ઉભો થા. ૩

હું કંઈ બીકથી યુદ્ધ ત્યજ દેતો નથી પણ ન્યાયથી
ઉલટું છે માટે ત્યજ દઉં છું, એ વાત હવે અર્જુન કહે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:-

કથં ભીષ્મમહં સંખ્યે દ્રોણં ચ મધુસૂદન ।

इष्टुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ૪ ॥

હે મધુસૂદન ! પૂજા કરવા યોગ્ય એવા ભીષ્મ
અને દ્રોણ સામે હું બાણોવડે લડુંજ કેમ ? સારાંશ
કે, એમની સાથે “હું લઢીશ” એમ કહેવું પણ
યોગ્ય નથી તો પછી લઢી તો કેમજ શકું ? ૪

લઢીશ નહિ તો તારા શરીરનો નિર્વાહ નહિ થાય
એમ જો કૃષ્ણ કહે તો અર્જુન કહે છે.

गुरुनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं

भैक्ष्यमपीह लोके । हत्वार्थकामास्तु गुरु-

निहैव भुञ्जीय भोगान्नुधिरप्रादिग्धान् ॥ ૫ ॥

ગુરુનો વધ એ નરકની પ્રાપ્તિ કરાવે છે; માટે
મહાન પ્રભાવવાળા દ્રોણ અને ભીષ્મ આદિ ગુરુ-
જનોની હિંસા કરવા કરતાં તો આ લોકમાં
ભિક્ષાનું અન્ન ખાવું ઠીક છે. કેમકે ધનની તૃષ્ણા-

વાળા* ગુરુઓને મારીને પરલોકના દુઃખ ઉપરાંત આ લોકમાં પણ લોહીથીજ ખરડાયલા વૈભવ ભોગવવા પડે એ બહુ દુઃખદાયક છે. ૫

વળી અમે કદાચ અધર્મને સ્વીકારીએ તોપણ અમારો જય થશે કે પરાજય થશે એ નક્કી નથી, એટલે પણ લડવું વૃથા છે, એ વાત હવે અર્જુન કહે છે.

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि
वा नो जयेयुः । यानेव हत्वा न जिजीवि-
षामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

વળી અમે જીતીશું કે તેઓ અમને જીતશે ?

* આ ઠેકાણે અર્જુનને ગુરુજનોને ‘ધનની તૃણાવાળા’ કહ્યા તે એવા અભિપ્રાયથી કે ધનની તૃણાને લીધે ભીષ્મ વગેરે તો યુદ્ધથી નહિજ અટકે; તેથી તેમને મારવાનો પ્રસંગ આવવાનોજ. વળી ભીષ્મ ધનના લોભી હતા એ તો તેમણેજ યુધિષ્ઠિરને એક પ્રસંગે કહ્યું હતું:-

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥

અર્થાત્ માણસ ધનનો દાસ છે, ધન કાંઈનો દાસ નથી, એજ વાત ખરી છે. હે રાજા યુધિષ્ઠિર ! ધનને લીધે (એટલે કે કૌરવોએ ભીષ્મ તરફ ધનની ખૂબ છૂટ રાખેલી તેને લીધે) હું કૌરવો સામે બંધાઈ ગયો છું.

એ પણ અમે જાણતા નથી. છતાં કદી અમે જાણ્યા,
તો તે જય પણ અમારો પરાજય થવા બરાબર છે.
કારણકે જેમને મારીને અમે જીવવા ઇચ્છીએ નહિ,
તે આ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તો સામેજ ઉભેલા છે ! ૬

ઉપરોક્ત વાત સાંભળીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન રખેને
એમ કહે કે “એમ છે તો તુંજ વિચાર કરીને ઠીક લાગે
તેમ કર” તેથી અર્જુન સરળભાવે કહી દે છે કે:-

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મ-
સંમૂઢચેતાઃ । યચ્છ્રેયઃ સ્યાન્નિશ્ચિતં બ્રૂહિ તન્મે
શિષ્યસ્તેઽહં શાધિ માં ત્વાં પ્રપન્નમ્ ॥ ૭ ॥

“બંધુઓને મારીને પછી અમે પણ કેમ જીવી
શકીએ ?” એ જાતની દીનતા તથા કુળનો નાશ
કરવાથી થતો દોષ, એ બે કારણોથી મારો શૌર્યા-
દિ ક્ષાત્રસ્વભાવ અત્યારે જતો રહ્યો છે; તથા યુદ્ધ
કરવાનું ત્યજીને લિક્ષાન્નથી જીવવું એ અમારા
ગુણકર્મ-સ્વભાવ જોતાં અમારો સ્વધર્મ છે કે પર-
ધર્મ અથવા અધર્મ છે, એ વિષે પણ મારા મનમાં
સંદેહ થયો છે; તેથી હું આપને પૂછું છું. માટે
મારા ગુણસ્વભાવાદિનો વિચાર કરીને જે કાંઈ મારો
સ્વધર્મ હોય-વાસ્તવિક રીતે મારે જે કરવું ઘટિત

હોય-તે આપજ મને કહો. હું આપના શિક્ષણને યોગ્ય છું અને આપને શરણે આવેલો છું, માટે આપ મને શિક્ષા આપો. ૭

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद् यच्छोकमु-
च्छोषणमिन्द्रियाणाम् । अवाप्य भूमावसप-
त्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

શત્રુવિનાશ અને સમૃદ્ધિથી ભરપૂર હોય એવું આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય, તથા દેવોનું આધિ-
પત્ય એટલે સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ મેળવવાથી મારો
આ ઇન્દ્રિયોને સૂકવી નાખનારો શોક દૂર થાય
એવો કશોજ ઉપાય હું દેખતો નથી. ૮

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:-

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

હે શત્રુઓને તપાવનારા ધૃતરાષ્ટ્ર ! અર્જુન
એ પ્રમાણે કહીને તથા ‘હે ગોવિંદ ! હું યુદ્ધ નહિ
કરું’ એમ કહીને ચૂપ રહ્યો. ૯

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥

હે ભરતવંશી ધૃતરાષ્ટ્ર ! એ પ્રમાણે બન્ને સેનાની વચ્ચે અર્જુનને ખેદ કરતો જોઈને ઇંદ્રિયોના સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને હસતા હોય એવા પ્રસન્ન મુખથી આવું વચન કહ્યું. ૧૦

દેહથી આત્મા જૂદો છે, એવું જ્ઞાન નહિ હોવાથીજ અર્જુનને એ પ્રમાણે નાશવંત શરીરોનો શોક થાય છે માટે શ્રીભગવાન દેવે તે વાત સમજાવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન બોલ્યા:—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥

જેમનો શોક કરવો યોગ્ય નથી તેમનો તે “મારા સંબંધીઓને સામા ઉલેલા જોઈને મારાં અંગો ઢીલાં થાય છે” ઇત્યાદિ વચનોવડે શોક કર્યો છે; અને મેં તને કહ્યું છે કે “આ સંકટના સમયમાં આર્ય પુરુષોએ નહિ સેવેલો એવો આ ધર્મ-રહિત મોહ તને ક્યાંથી ઉપજ્યો ?” છતાં પણ “ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવા ગુરુજનોને હું કેમ મારું ?” ઇત્યાદિ પંડિતોના જેવા શબ્દો તું બોલે છે; માટે તું પંડિત નથી. કારણ કે પંડિતો કાંઈ મુએલા બંધુઓનો તથા જીવતાઓનો શોક કરતા નથી. ૧૧

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।

ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥૧૨॥

જો કે લીલાવડે ધારણ કરાતાં મારાં શરીરોનો પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ તો થાય છેજ; પરંતુ તે ઉપરથી કાંઈ હું પોતે (પરમાત્મારૂપે સદાય સર્વત્ર રહેલો છું તે) પણ કોઈ દિવસ નહોતો એવું ન હતું પણ અનાદિ ને અનંત હોવાથી હતોજ; અને એજ પ્રમાણે તું પોતે પણ આગળ દેહ છૂટવાને લીધે નહિ હતો (એટલે કે મટી ગયો હતો) એવું ન હતું. એજ પ્રમાણે વાસ્તવ દૃષ્ટિથી જોતાં આ બધા રાજાઓ પણ આત્મભાવે કોઈ સમયે ન હતા કે મટી ગયા હતા એવું ન હતું; અને હવે પછી પણ કોઈ સમયે તેઓ તથા આપણે બધા નહિ હોઈએ એમ પણ બનવાનું નથી. અર્થાત્ આત્મભાવે તો આપણે બધા સદા-સર્વદા હતા અને હોઈશુંજ; અને એ પ્રમાણે આત્મારૂપે સર્વ કોઈ જન્મમરણરહિત હોવાથી કોઈનો પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૨

હે શ્રીકૃષ્ણ ! ઈશ્વરરૂપે આપને જન્મમરણ ન હોય, પરંતુ જીવોનાં જન્મમરણ પ્રસિદ્ધ છે તે પણ નથી એમ

શી રીતે મનાય ? એવી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.
 દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા ।

તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥૧૩॥

મનુષ્યની બાહ્યાવસ્થા ગયા પછી જ્યારે તેને
 યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પણ “જે હું બાળક
 હતો તેજ હું જુવાન થયો છું” એવી રીતે બેય
 અવસ્થાઓમાં પોતાનું અસ્તિત્વ અને એકપણું
 તેને જણાઈ રહે છે. માટે દેહાભિમાની જીવની
 બાલ, યુવા તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં જે ફેર જણાય છે
 તે તો માત્ર શરીરની અવસ્થા બદલાવાથી જણાય
 છે, આત્મા બદલાવાથી નહિ. એજ પ્રમાણે બીજું
 શરીર પ્રાપ્ત થવું એ પણ આગલા દેહના નાશને
 લીધે છે; પૂર્વશરીરમાં રહેલા આત્માનો નાશ
 થવાથી નહિ. વળી તુરતના જન્મેલા બાળકની
 સ્તનપાનમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પણ પૂર્વજન્મના
 સંસ્કારને લીધે થાય છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરુષ
 શરીરનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ માનતો નથી,
 તેમ અજ્ઞાનીની પેઠે શોક પણ કરતો નથી. ૧૩

હું કાંઈ મરનારાં કે જીવતાંનો શોક કરતો નથી, પણ
 તેમના વિયોગાદિથી મને થનારાં દુઃખો વિચારીને મારો

પોતાનોજ શોક કરું છું; એમ અર્જુન કહી કહે તો હવે તેનો ઉત્તર લગવાન પ્રથમથી કહી દે છે.

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિશ્ચસ્વ ભારત ૧૪

હે કુંતાપુત્ર ! ઇન્દ્રિયોનો તેમના વિષયોની સાથે સંબંધ થાય છે; તેથીજ મનુષ્યને ટાઢ, તડકો, સુખ તથા દુઃખ લાગે છે. પરંતુ એ વિષયો અને એ સંબંધો તો ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા હોવાથી અસ્થિર છે; માટે હે ભારત ! તેમને તું સહન કર.

ભાવાર્થ કે—જેમ દેશકાળને લીધે વરસાદ અથવા તડકાનો સંબંધ થવાથી માણસને સ્વાભાવિક રીતેજ ટાઢ અથવા ગરમી લાગે છે; તેમ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ પદાર્થોનો સંયોગ કે વિયોગ થવાથી સુખદુઃખ પણ થાય છે. પરંતુ એ લૌકિક પદાર્થ અને સુખદુઃખાદિ અસ્થાયી હોવાથી તારે તેમને સહન કરી લેવાં જોઈએ; અને એવા ઉત્પત્તિનાશવાળા દેહાદિ પદાર્થોમાટે તથા તેનાથી થતાં સુખદુઃખાદિ માટે હર્ષ કે શોક કરવો જોઈએ નહિ.

યં હિ ન વ્યથયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥૧૫॥

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! એ પ્રમાણે જેને વિષયોના સંયોગ કે વિયોગથી હર્ષ કે શોક થતા નથી તથા સુખ અને દુઃખ જેને સમાન છે તેજ ધીરજવાન છે, અને એવો ધીરપુરુષજ મોક્ષનો અધિકારી થાય છે.

તોપણ અત્યંત દુઃસહ ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ કેમ સહન કરવાં ? કેમકે અત્યંત સહેતાં તો શરીર છૂટી જાય; એવી શંકા અર્જુનને થાય તો, તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારવડે બધું સહન થઈ શકે છે એ વાત હવે કહે છે.

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ દૃષ્ટોઽતસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥૧૬॥

ટાઢ, તડકો ઇત્યાદિ આત્માનો ધર્મ નહિ હોવાથી તે અસત્ છે અને તેમની આત્મા ઉપર કશી સત્તા નથી. તેમ આત્મા સત્ય સ્વભાવવાળો હોવાથી તેનો કોઈ કાળે નાશ પણ થતો નથી. આ પ્રમાણે આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણનારા મહા-પુરુષોએ સત્ તથા અસત્ પદાર્થોવિષે નિર્ણય કર્યો છે; માટે તું એ સુખદુઃખાદિ સહન કર. ૧૬

અવિનાશી વસ્તુને સત્ય સ્વભાવવાળી સામાન્ય રીતે દર્શાવીને હવે તે વિસ્તારથી દર્શાવે છે.

અવિનાશી તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥૧૭॥

આ સઘળા ઉત્પત્તિનાશના સ્વભાવવાળા દેહાદિક પદાર્થોની અંદર અને બહાર જે આત્મા સાક્ષીરૂપે વ્યાપી રહેલ છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ નાશરહિત છે એમ જાણવું; કારણ કે ક્ષય તથા વૃદ્ધિ આદિ છએ વિકારથી રહિત હોવાથી આ આત્માનો નાશ કરવાને કોઈ પણ સમર્થ નથી. ૧૭

હવે અસ્થિર સ્વભાવવાળા પદાર્થોવિષે કહે છે.

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।

અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુધ્યસ્ત્ર ભારત ॥૧૮॥

સદાય એકરૂપ રહેનાર, નાશરહિત તથા અમાપ અને સર્વવ્યાપક એવા શરીરધારી આત્માનાં આ જે સુખદુઃખાદિક ધર્મવાળાં શરીરો છે તેજ માત્ર નાશવાન છે; અને એ આત્માનો તો કોઈ કાળે નાશ પણ થતો નથી અને તેનો સુખદુઃખાદિ સાથે સંબંધ પણ કોઈ કાળે થતો નથી; એમ તત્ત્વવેત્તાઓએ કહ્યું છે. માટે હે અર્જુન! તું પણ એ પ્રમાણે સમજીને મોહથી થયેલો શોક ત્યજ દે; યુદ્ધ કર

અને સ્વધર્મને છોડી દે નહિ. ૧૮

ઉપર પ્રમાણે ભીષ્મ આદિના મૃત્યુથી થનારા શોકનું સમાધાન કર્યું. હવે “ભીષ્મ આદિને મારવા હું ઇચ્છતો નથી” ઇત્યાદિ વચનોવડે અર્જુનને હણુનારતરીકેના મિથ્યા-ભિમાનને ક્ષીધે જે શોક કર્યો, તે પણ નિરર્થક છે એમ કહે છે.

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ ૧૯

આ આત્માને જે મારનારો માને છે તથા જે આ આત્માને ધીજીથી મરાયલો માને છે, તે બન્ને અજ્ઞાની છે. કારણ કે આ આત્મા કોઈને મારતો પણ નથી અને કોઈથી મરાતો પણ નથી. ૧૯

પ્રત્યેક પદાર્થ જન્મ, સત્તા, વૃદ્ધિ, પરિણામ, ક્ષીણતા અને નાશ, એ છ વિકારને પામે છે; પણ એ વિકારો આત્મામાં નથી તેથી તે અવિનાશી છે; એમ દૃઢ કરવાને હવે કહે છે.

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा

भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं

पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ૨૦ ॥

આ આત્મા કોઈ કાળે જન્મતો પણ નથી અને મરતો પણ નથી; માટે તે “જન્મ” તથા “નાશ”ના વિકારોથી રહિત છે. વળી તે કાંઈ

ઉત્પન્ન થઇને કે જન્મીને અસ્તિત્વ (હયાતી) ભોગવતો નથી, પણ પ્રથમથીજ પોતે સત્રૂપ છે, કારણ કે તે અજન્મા છે. જે અજન્મા છે તે કંઈ જન્મીને હયાતીમાં આવતો નથી, પણ જે જન્મે છે તેજ જન્મીને હયાતી પામે છે. માટે એ આત્મા બીજા કશાથી સત્તા (હોવાપણું—અસ્તિત્વ—હયાતી) નથી પામતો, પણ પોતે સત્તારૂપ છે તેથી તે ‘સત્તા’ ના વિકારથી રહિત છે. વળી એ આત્મા જે કંઈ છે ને જેવો છે, તેવેજ રૂપે સદા એકરસ રહે છે તથા જરા પણ વધતો કે ઘટતો નથી; તેથી તે “વૃદ્ધિ”ના તથા “ક્ષીણતા”ના વિકારથી રહિત છે. વળી તે અનાદિકાળથી નવીન છે; અર્થાત્ તે પ્રથમ જે રૂપે હતો, તેમાંથી બીજા રૂપે પરિણામ પામીને (એટલે કે બીજા રૂપમાં ફેરવાઈ જઈને) નવા સ્વરૂપે થયો નથી; તેથી “પરિણામ”ના વિકારથી પણ રહિત છે. આ પ્રમાણે એ છએ વિકાર આત્મામાં નથી તેથી શરીરનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી. ૨૦

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।

कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥ ૨૧ ॥

હે અણુન ! એ પ્રમાણે જે કંઈ આ આત્માને

છએ વિકારથી રહિત (અજન્મા, અવિનાશી ઈ૦) જાણે છે તે પુરુષ કેને મારે છે, કેવી રીતે મારે છે તથા બીજા પાસે કેનો નાશ કરાવે છે ? અર્થાત્ તે એમાંનું કાંઈ પણ કરતો કે કરાવતો નથી. ૨૧

ભાવાર્થ:—ઉપલા છેલ્લા વચનથી કૃષ્ણ ભગવાને એમ સૂચવ્યું કે, હું આ બધાઓને મારવા પ્રેરું છું અને મરાવું છું, એવી દોષદૃષ્ટિ હે અર્જુન ! તારે મારા ઉપર કરવી નહિ.

આત્મા ભલે અવિનાશી છે, પણ તેનાં શરીરોનો નાશ થાય છે, તેથી તે શરીરોનો શોક કરું છું; એમ જો અર્જુન કહે તો તેનો ઉત્તર આપે છે.

વાસાંસિ जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

માણસ જેમ જૂનાં વસ્ત્ર તજ દઇને બીજાં નવાં વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે છે; તેમ જીવાત્મા પણ કર્માધીન એવાં જૂનાં શરીરોને તજ દઇને બીજા નામરૂપવાળાં નવાં શરીરોને ધારણ કરે છે. ૨૨

ભાવાર્થ કે, પ્રારબ્ધ પૂરું થતાં કર્માનુસાર બીજું શરીર તો મળવાનુંજ. મારે એવા કર્માધીન

જીર્ણ શરીરના નાશનો શોક કરવો ઘટે નહિ.

હવેના શ્લોકમાં, એ આત્માનો વધ કશાથી થાય તેમ નથી, એમ દર્શાવતાં તેનું અવિનાશીપણું સ્પષ્ટ કરે છે.

नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥૨૩॥

આ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી; આ આત્માને અગ્નિ બાળી શકતો નથી; આ આત્માને પાણી પલાળી શકતું નથી અને આ આત્માને વાયુ સૂકવી શકતો નથી. ૨૩

આત્માનું છેદનાદિ નહિ થવાનું કારણ કહે છે.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥૨૪॥

अव्यक्तोऽयमचित्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥૨૫॥

આ આત્માને સદાકાળ રહેનારો, સર્વત્ર રહેનારો, સ્થિર રહેનારો—અર્થાત્ રૂપાંતર નહિ પામનારો, અચળ—અર્થાત્ કશાથી ચલિત નહિ થતાં મૂળસ્વરૂપમાંજ રહેનારો, સનાતન (અનાદિ,) ઇંદ્રિયોવડે દેખાય નહિ એવો, મનથી એકસાથે પૂરે-

પૂરે ચિંતવી શકાય નહિ એવો તથા વિકારેથી રહિત કહે છે; તેથી એને અછેદ, અદાદ્ય, અકલેદ્ય અને અશોષ્ય કહ્યો તે પણ યોગ્યજ છે. તે માટે એ આત્માને એવા પ્રકારનો બાણીને એનો પણ તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૪,૨૫

એમ છતાં કદાચ તું શરીરની સાથે એ આત્માને પણ જન્મ તથા મરણાદિ પામતો માને, તો તે દૃષ્ટિથી પણ તારે શોક કરવો ઘટતો નથી, એ વાત હવે કહે છે.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥२६॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

વળી શરીરના જન્મ સાથે એ આત્મા પણ સદા જન્મ્યા કરે છે, ને મરણસાથે મર્યા કરે છે, એમ તું માનતો હોય; તોપણ હે મહાબાહો! તારે એનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે જન્મનારનાં પ્રારબ્ધકર્મોનો નાશ થતાં તેનું મરણ અવશ્ય થવાનું છે; અને મરનારાનો જન્મ પણ આગલા શરીરવડે કરેલાં સંચિત કર્મોને લીધે અવશ્ય થવા-

નો છે; તેથી એ ટાળ્યાં ટળે નહિ એવાં જન્મમરણ-
નો તારા જેવા વિદ્વાને શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૨૬, ૨૭

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૨૮ ॥

વળી હે અર્જુન ! શરીરનું 'પૂર્વરૂપ' તો અવ્ય-
ક્ત-એટલે અદૃશ્ય અથવા માયારૂપજ હોય છે;
અને વચમાં એ શરીર સ્પષ્ટ દેખાય છે તે પણ મરણ
થતાં પાછું અદૃશ્ય થઈ માયામાં લય પામે છે. માટે
એવાં અનિત્ય શરીરોનો શોક શામાટે કરવો ? ૨૮

ભાવાર્થ:—સ્વપ્નમાં મળેલા પદાર્થ જાગ્રતમાં ન
જેવાથી જાગેલો મનુષ્ય તેનો શોક કરતો નથી;
તેમ તારે પણ દેહાદિકનો શોક કરવો ઘટે નહિ.

તો પછી વિદ્વાનો પણ શાથી તેનો શોક કરે છે ?
તેનું કારણ 'આત્માનું અજ્ઞાન' છે, એ વાત હવે કહે છે.

આશ્ચર્યવત્પश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्भवति

तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः गृणोति

श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ ૨૯ ॥

આચાર્ય તથા શાસ્ત્રનો ઉપદેશ સાંભળવા
છતાં પણ કોઈ પુરુષ તો એ આત્માને આશ્ચર્યની

પેઠે જુએ છે—એટલે કે તેનામાં અસંભાવનાદોષ હોવાથી ગુરુ તથા શાસ્ત્રે ઉપદેશેલા સર્વવ્યાપક, તથા સત્ય જ્ઞાન ને આનંદસ્વરૂપ એવા અલૌકિક આત્મસ્વરૂપને તે ઇંદ્રજાળની પેઠે અસંભવિત માને છે. બીજો કોઈ વાચાળ વક્તા, તેણે કોઈ આશ્ચર્ય-કારક કલ્પિત વાત સાંભળી હોય તેનીજ પેઠે એ આત્માવિષે બોલે છે; તો બીજો સાંભળનાર પણ કોઈ આશ્ચર્યકારક કલ્પિત વાત સાંભળતો હોય તેનીજ પેઠે એ આત્માની વાત સાંભળે છે; અને બીજો કોઈ ડાળી મનુષ્ય તો ચિત્ત પરોવ્યાસિવાય માત્ર દેખાવ માટેજ સાંભળે છે, તેથી સાંભળવા છતાં પણ એ આત્માને જરાપણ જાણી શકતો નથી; તથા વક્તા પોતે પણ (માત્ર પોતાં પંડિત-સ્વાર્થસાધક વક્તા-હોય છે તો) એ આત્માનું કથન કરવા છતાં તે આત્માના સ્વરૂપને યથાવત્ સમજતો નથી. ૨૯

આ રીતે દુર્બોધ એવા પરમાત્મતત્ત્વને સંક્ષેપમાં ઉપદેશીને હવે એનો શોક નહિ કરવા કહે છે.

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।

तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि॥૩૦

હે ભારત ! સર્વ શરીરોનો વધ થવા છતાં આ

આત્માનો તો કદી નાશજ થઈ શકતો નથી; માટે તારે આ સર્વ પ્રાણીઓનો શોક કરવો યોગ્ય નથી.

‘મારું શરીર કંપે છે, રૂંવાડાં ઉભાં થાય છે’ છં અર્જુને કહેલું તેમ પણ થવું યોગ્ય નથી, તે હવે કહે છે.

સ્વધર્મમપિ चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३१

આત્માને એવો અમર સમજીને તારે કંપવું યોગ્ય નથી; તેમ તારા સ્વધર્મનો પણ વિચાર કરીને તારે કંપવું યોગ્ય નથી. જો તું એમ કહે કે, સ્વજનોને મારવામાં હું શ્રેય જોતો નથી; તો તેનો ઉત્તર એ છે કે, તારે ક્ષત્રિયને માટે તો અત્યારે આ ધર્મયુદ્ધવિના બીજું કશું કલ્યાણકારી નથી. ૩૧

આવું તારી પ્રકૃતિને અનુસરતું—સ્વધર્મના પાલન-રૂપ જે મહાકલ્યાણકારી સાધન તે તને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થયેલું છે, તે વખતે તું ઉલટો કંપે છે શાથી? એ વાત હવે કહે છે.

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ૩૨

કારણ કે માગ્યા વિના દૈવેચ્છાથી મળેલું અને સ્વર્ગના ખુલ્લા દ્વાર જેવું આવું ધર્મયુદ્ધ, હે

અર્જુન ! ભાગ્યવાન ક્ષત્રિયોનેજ મળે છે. ૩૨

ભાવાર્થ:—સ્વજનોને હુણીને કેમ સુખી થઈએ એવી શંકા તેં દર્શાવેલી તે પણ વૃથા છે.

અથ ચૈત્ત્વમિમં ધર્મ્ય સંગ્રામં ન કરિષ્યસિ ।

તતઃ સ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા પાપમવાપ્સ્યસિ ૩૩

એમ છતાં પણ જો તું આ ધર્મયુદ્ધ નહિ કરે, તો તું ક્ષત્રિયનો ધર્મ તથા મેળવેલી કીર્તિ ગુમાવી દઈને કેવળ પાપનોજ ભાગી થઈશ. ૩૩

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યંતિ તેઽવ્યયમ્ ।
સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥૩૪॥

વળી એથી જગતમાં સર્વ લોકો તારી સદા અપકીર્તિ ગાશે; તે તારા જેવા પ્રતિષ્ઠા પામેલાને તો મરવા કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયક છે. ૩૪

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યંતે ત્વાં મહારથાઃ ।

યેષાં ચ ત્વં बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ૩૫

વળી જે મહારથીઓએ તને બહુ ગુણવાન માનેલો છે તેઓ તને લયલીત થઈને રણમાંથી નાસી ગયેલો માનશે; અને જેઓમાં તું ઘણું માન પામ્યો છે, તેઓમાં પણ તું હલકાઈને પામીશ.

સારાંશ કે, સર્વ કોઈ તને હલકો ગણશે.૩૫

અવાચ્યવાદાંશ્ચ બહૂન્વદિષ્યંતિ તવાહિતાઃ ।

નિંદંતસ્તવ સામર્થ્યં તતો દુઃસ્વતરં નુ કિમ્ ॥૩૬

વળી તારા સામર્થ્યને નિંદનારા તારા શત્રુઓ
તો તારે માટે ન બોલવા જેવાં અનેક વેણુ બોલશે
અને તેનાથી વધારે દુઃખ બીજું કયું ? ૩૬

“અમારું હિત જયમાં રહેલું છે કે પરાજયમાં”
એમ અર્જુને કહેલું તેનો હવે ઉત્તર આપે છે.

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ્
તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥૩૭॥

યુદ્ધમાં જો તું મરાઈશ તો સ્વર્ગમાં જઈશ
અને જય મેળવીશ તો પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ.
માટે હે કૌંતેય ! તું જે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરી
ચૂક્યો છે, તે યુદ્ધ કરવાને હવે ઉભો થા. ૩૭

શુરુજનો સાથે યુદ્ધ કરવાથી અમને પાપજ લાગે,
એવું જે અર્જુને કહેલું તેનો હવે ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥૩૮॥

સુખદુઃખને સરખાં ગણીને, તથા તેના કારણ-

રૂપ લાભહાનિને સરખાં ગણીને, અને તેનાં કારણ-
ભૂત જ્યપરાજ્યને પણ સમાન ગણીને હવે તું યુદ્ધ
કરવાને તૈયાર થા. કારણ કે લૌકિક સુખવૈભવા-
દિકની કામના છોડીને “ પોતાનો સ્વધર્મ છે-
પોતાનું કર્તવ્ય છે ” એવી બુદ્ધિથી પ્રભુપ્રીત્યર્થે
યુદ્ધ કરવાથી તને પાતક લાગશે નહિ.૩૮

ઉપદેશ કરેલા જ્ઞાનયોગનો એ પ્રમાણે ઉપસંહાર
કરીને હવે તેમાં સાધનભૂત એવો કર્મયોગ કહે છે.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमांशृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥૩૯

ઉપલી બુદ્ધિ તને જ્ઞાનયોગની દૃષ્ટિથી કહી
છે. (અર્થાત્ આત્મા અને દેહાદિવિષે કેવી બુદ્ધિ
કરવી એ વાત તને કહી છે) પરંતુ તને એ આત્મા-
નો સાક્ષાત્કાર થયેલો નથી; એટલે અંતઃકરણની
શુદ્ધિદ્વારા તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તને કર્મ-
યોગવિષેની બુદ્ધિ કહું તે હવે સાંભળ. એ બુદ્ધિને
જાણવાથી હે અર્જુન ! તું તારાં કર્મો પરમેશ્વરને
અર્પણ કરતો આલી કર્મબંધનનો સંપૂર્ણ નાશ
કરી શકીશ; વધારે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થઈ પર-
માત્મકૃપા વિશેષ પામીશ; તથા અપરોક્ષ જ્ઞાન-

પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામીને આ અસાર સંસારથી સર્વથા છૂટી શકીશ.૩૯

જેમ જેડ વગેરેમાં વધારે વિદ્ય આવે તો અન્નરૂપી ફળ થતું નથી; તેમ યજ્ઞયાગાદિક કર્મોમાં વધારે વિદ્ય આવવાથી અથવા મંત્રાદિ અંગ અપૂર્ણ રહેવાથી ફળ નહિ થતાં યજ્ઞમાન દોષભાગી થાય છે. માટે કેવાં કર્મોથી અને શા કારણથી કર્મબંધન છૂટે છે એ વાત હજી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

નેહામિક્રમનાશોઽસ્તિ પ્રત્યવાયો ન વિદ્યતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ ॥૪૦

સકામ યજ્ઞયાગાદિકની પેઠે આ નિષ્કામ કર્મ-યોગમાં પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરેલો કર્મનો આરંભ નિષ્ફળ જતો નથી; તેમ તેમાં વિદ્ય આવવાથી કે અપૂર્ણતા રહેવાથી દોષ પણ લાગતો નથી. વળી ઈશ્વરને ઉદ્દેશીને કરેલાં કર્મોમાં વિદ્યનો કે અપૂર્ણતાનો સંભવ એટલા માટે નથી કે, પ્રભુ પોતે એને નિર્વિદ્ય ને સંપૂર્ણ કરે છે. માટે આ નિષ્કામ કર્મયોગરૂપી ધર્મ થોડો પણ આચર્યો હોય છે, તો તે (તેના પ્રમાણમાં) ઘણા મોટા ભયથી તારે છે.૪૦

ભાવાર્થ:—નિષ્કામ કર્મ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે

થોડાં બને તો થોડાં પણ દરેકે અવશ્ય કરવાં જોઈએ. કેમકે એથી નિઃસ્વાર્થપણું, હૃદયબળ, સાચી પવિત્રતા, અનુભવ અને નિરભિમાનપણું ઇત્યાદિ ખીલતાં ચાલે છે અને પરિણામે જન્મમરણરૂપી અતિ મહાન ભયથી પણ તારે છે.

સકામ તથા નિષ્કામ બંને પ્રકારની બુદ્ધિ તથા કર્મ વચ્ચે બીજો જે મોટો ભેદ રહેલો છે, તે હવે સમજાવે છે.

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ।

बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१

હો કુરુવંશી રાજપુત્ર ! આ ઇશ્વરની આરાધનારૂપ કર્મયોગમાં કર્મો કરનારાની બુદ્ધિ (સમજણ) ‘હું કર્મયોગરૂપી પ્રભુભક્તિવડે અવશ્ય સંસારને તરીશ’ એવી એકજ નિશ્ચયવાળી હોય છે; (તેથી તે મનુષ્ય પોતાના કર્તાવ્યમાં અને પ્રભુમાં એકનિષ્ઠ રહી શકીને પ્રાપ્તવ્ય સત્વર પામી શકે છે;) ત્યારે એવા એકનિશ્ચયવગરના જે અજ્ઞાની અને સકામ પુરુષો, તેમની બુદ્ધિઓ તો (પ્રત્યેક કર્મના ગુણભેદને લીધે તે તે કર્મનાં ફળ પણ અનેક પ્રકારનાં મળે છે તેથી) ઘણાજ ફાંટાવાળી તથા જેનો છેડો આવેનહિ એવી લોકપરલોકની અનંત

ઈચ્છાઓવાળી હોય છે અને થતી ચાલે છે. ૪૧

ત્યારે એ સકામ પુરુષો પણ અનેક પ્રકારની કામનાઓ લગ્ન દધને એકનિશ્ચયવાળી નિષ્કામ બુદ્ધિ કેમ નહિ કરતા હોય ? એવી શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥૪૨॥

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।

ક્રિયાવિશેષબહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥ ૪૩ ॥

હે અર્જુન ! “ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ કરનારને અક્ષય પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અમે સોમરસ પીને અમર થયા છીએ” ઇત્યાદિ વેદના અર્થવાદો સાંભળીને સકામ કર્મ કરવાને લલચાયલા; તથા “કર્મના ફળરૂપે પ્રાપ્ત કરવા જેવું તો માત્ર એક સ્વર્ગ છે તે સિવાય બીજું (પરમધામ કે સન્નિધદાનંદમય ભોક્ષ જેવું) કશું નથી” એવું બોલનારા; લૌકિક કામનાઓને લીધે વ્યાકુળ ચિત્તવાળા; તથા સ્વર્ગને જ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ માનનારા એવા જે અજ્ઞાની અને વિષયલોભુપ મનુષ્યો; તેઓ તો માત્ર એવીજ વાણીઓ બોલ્યા કરે છે કે જે લૌકિક સુખવૈભવાદિ અસાર અનિત્ય કર્મફળને દર્શાવનારી હોય છે તથા

જેમાં ભોગ અને ઐશ્વર્યના સાધનરૂપ અનેક ક્રિયાઓ કહેલી હોય છે. પણ એવી વાણી સુશોભિત પુષ્પોવાળી વિષવેલીની પેઠે ઉપરથીજ રમણીય હોઈને અંદરથી તો સ્વર્ગ આદિનાં વિષ જેવાં વિષય-સુખોનેજ સર્વોત્તમ અમૃતરૂપે તથા પરમપ્રાપ્તવ્યરૂપે સમજાવનારી અને તેનાજ તરફ પ્રેરનારી હોય છે.

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥૪૪

એવી આકર્ષક વાણીથી જેમનું ચિત્ત ભોગ અને ઐશ્વર્ય તરફ ખેંચાઈને આસક્ત થયેલું હોય છે; તેમના અંતઃકરણમાં (ઉપર કહી તેવી) પરમ કલ્યાણના એકજ નિશ્ચયવાળી અને એકનિષ્ઠ “યોગ-બુદ્ધિ” ઉપજી શકતી નથી. (અથવા પરમાત્મ-સમાધિમાં એકાગ્ર થઈ શકતી નથી.) ૪૪

વેદોનું પરમ પ્રયોજન સ્વર્ગ આદિ ન હોય તો તે સ્વર્ગ આદિના સાધનભૂત સકામ કર્મોનું વિધાન શામાટે કરે છે ? એ શંકાનો હવે ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ૪૫

સકામ કર્મ કરનારાઓનોજ કર્મનાં ત્રિગુણા-

ત્મક ફળો સાથે સંબંધ છે, એમ વેદો કહે છે; માટે હે અર્જુન ! તું એ ત્રિગુણાત્મક ફળોની ઇચ્છાવગરનો થા; જયપરાજય તથા સુખદુઃખાદિ જોડકાં-ઓ પ્રત્યે રાગદ્વેષવિનાનો થા; સદાય સાત્ત્વિક આહાર, વિહાર, કર્મ અને સહવાસાદિક કરનારો થા; તથા લૌકિક પદાર્થોના યોગ અને ક્ષેમને માટે-એટલે કે અપ્રાપ્ત લૌકિક વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તથા પ્રાપ્ત વસ્તુના સંરક્ષણ માટે-ઇચ્છા, ચિંતા કે પ્રયત્ન-વગરનો થઈને માત્ર એક તે સર્વેશ્વર અને પરમ ઉદાર પરમાત્મામાંજ પ્રીતિ, કામના અને પ્રયત્ન કરનારો થા. કારણ કે જે મનુષ્ય સુખદુઃખ આદિક દ્વંદ્વો પ્રત્યેના રાગદ્વેષથી વ્યાકુળ રહેતો હોય; જે પોતાના યોગક્ષેમ માટે ચિંતા ને ઉદ્યોગ કર્યા કરતો હોય; અથવા જે પ્રમાદી અને ધીરજરહિત હોય; તે મનુષ્ય નિષ્કામ યોગી થઈ શકતો નથી. ૪૫

વેદે કહેલાં અનેક પ્રકારનાં લૌકિક ફળોથી ઉપરામ કરીને જે બુદ્ધિ કેવળ ઈશ્વરનીજ આરાધનામાં જોડે; તેનેજ કુબુદ્ધિ કેમ ન ગણવી ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ॥ ૪૬ ॥

જેમ વાવ, ફૂવા આદિક નાનાં જળાશયોમાં જવાથી સ્નાનપાન આદિનો જેટલો અર્થ સરે છે, તે બધોજ અર્થ ચોતરફ પાણીથી ભરેલા એક મોટા જળાશયમાં જવાથી પણ સરે છે; તેમ સઘળા વેદોમાં સકામ કર્મોનાં જે જે ફળ કહ્યાં છે, તે બધાં ફળ પૂર્વે કહેલી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષને પણ અવશ્ય મળે છે. ૪૬

ભાવાર્થ:—एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति अर्थात् “અન્ય પ્રાણીઓ તો માત્ર આ મહાન આનંદની એકજ માત્રાવડે જીવે છે” એવું શ્રુતિ કહે છે, તેમાં પણ એજ હેતુ છે કે, સર્વ લૌકિક આનંદનો સમાવેશ બ્રહ્માનંદમાં થઈ જાય છે; તથા બધાં લૌકિક સુખો કરતાં બ્રહ્માનંદ અનંતગણો, અમાપ ને અચળ છે. માટે નિષ્કામ કર્મરૂપી ઈશ્વરારાધનમાં તત્પર રહેનારી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિજ સદ્બુદ્ધિ કહેવાય છે.

જો એમ હોય તો “ઈશ્વરારાધનાથી સર્વ કર્મનાં ફળ મળશે” એમ સમજીને ઈશ્વરની માત્ર આંતરિકજ આરાધના કરવી જોઈએ. બાહ્ય કર્મોની શી જરૂર? તે વિષે હવે કહે છે.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥૪૭॥

તું એ પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો હોવાથી પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પણ તારે મેળવવી જોઈએ; અને તે યોગ્યતામેળવવા માટે હવે તારો અધિકાર પણ પ્રભુપ્રીત્યર્થ કર્મ કરવા જેટલો થયેલો છે. તું હવે જન્મમરણમાં બાંધી રાખનારાં લૌકિક કર્મફળ ઇચ્છે એવો અધિકારહીન (મંદબુદ્ધિવાળો) કોઈરીતે રહ્યો નથી; તેમ નિષ્કામ બાહ્યકર્મ છોડી દઈ માત્ર આંતરિક સાધનામાં જોડાઈ રહે એટલો વધારે યોગ્ય પણ થયો નથી. માટે હવે તો તારે લૌકિક ફળના હેતુથી કર્મ કરવાં જોઈએ નહિ; તેમ “કર્મ બંધન કરશે તો ?” એવા ભયથી સ્વધર્મને અનુસરતાં નિષ્કામ કર્મ નહિ કરવાનો પણ તારે નિશ્ચય કરવો જોઈએ નહિ.

એ નિષ્કામ કર્મો કેવી રીતે કરવાં તે હવે કહે છે.

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વંયોગ ઉચ્યતે॥

પણ હે ધનંજય ! કર્મોનો કર્તા હું છું, એવું અભિમાન ત્યજીને તથા કર્મની સિદ્ધિ અને અસિ-

દ્વિમાં સમાન બુદ્ધિ રાખીને તું એકમાત્ર પ્રભુપરાયણ
(ઇશ્વરનેજ પરમશ્રેષ્ઠ ને પરમપ્રાપ્તવ્ય માનનારો)
થઈને પ્રભુપ્રીત્યર્થેજ કર્મો કર. કારણકે એમ સમાન
બુદ્ધિથી તથા ક્ષણેચ્છા ત્યજીને સ્વધર્માનુસાર કર્તવ્ય
કર્મ કરવાં; તેનેજ સતપુરુષો “નિષ્કામ કર્મ”
અથવા “કર્મયોગ” કહે છે. ૪૮

કામ્ય કર્મ તો અત્યંત હલકાં છે એ વાત હવે કહે છે.

દૂરેણ હ્યવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્દનંજય ।

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥૪૯॥

હો અર્જુન ! વિજ્ઞાનના સાધનભૂત નિષ્કામ
કર્મો કરતાં અન્ય કામ્ય કર્મો તો પરમહિત સાધવાથી
દૂરજ રહેનારાં—અર્થાત્ નકામાંજ છે; માટે એ પરમ
શ્રેય પામવા માટે તો તું નિષ્કામ બુદ્ધિનો આશ્રય
લઈને પ્રભુપ્રીત્યર્થે ઇશ્વરાર્પણ કર્મો કર. કારણ કે
(નિષ્કામ કર્મને પરિણામે પ્રભુકૃપા ને ચિત્તશુદ્ધિ
થવાથી જે અનુપમ પરમપદ પામી શકાય છે; તે
મેળવવાનો વિચાર નહિ કરતાં જેઓ તુચ્છ લૌકિક
ક્ષણોજ મેળવવા ઇચ્છે છે એવા) લૌકિક ક્ષણના
સકામ હેતુથી કર્મ કરનારા તો (પોતાનું જ્ઞાન—
સમજણ—બુદ્ધિ—એને સુધારવા વધારવામાં અત્યંત

કૃપણ-કંબુસ-મૂર્ખ-હોવાથી પોતાનું મહાન હિત પણ સમજવામાં તથા સાધવામાં) અત્યંત કૃપણ (કંબુસ-મૂર્ખ) હોય છે.* ૪૯

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।

तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ૫૦

એ મોક્ષના સાધનભૂત નિષ્કામબુદ્ધિવાળો યોગી કુકર્મ તો પ્રથમથીજ છોડી ચૂકેલો હોઈ શુભ કર્મમાં જોડાયેલો હોય છે; પરંતુ પછી તે (કર્મ-યોગદ્વારા તેનું અંતઃકરણ આંતરેકે સાધનામાટે વધારે યોગ્ય થતાં-જેમ રમતમાં પડેલો બાળક ભૂખ લાગતાં રમવાનું છોડી દઈ જમવા માંડે તેમ-શુભ કર્મ પણ આપોઆપ છોડી દે છે અને એવી

* શ્રુતિ પણ કહે છે કે યો વા એતદક્ષરમવિદિત્વા ગાર્ગ્યસ્માલ્લોકાત્પ્રૈતિ સ કૃપણઃ । અર્થાત્ હે ગાર્ગિ ! (પોતાની જે શક્તિવડે લોકો લૌકિક પદાર્થ પાછળ મથ્યા કરે છે, તેજ શક્તિવડે તેઓ પરમ કલ્યાણ સાધી શકે તેમ છે; છતાં) જે મનુષ્ય આ અવિનાશી પરમાત્માને જાણ્યાવિના-સાક્ષાત્કાર પામ્યા વિના આ લોકમાંથી મરણ પામે છે, તેને (પોતાનું શક્ય અને સદાનું પરમ કલ્યાણ સાધવામાં) કૃપણ જાણવો.

રતિ તે) સુકૃત તથા દુષ્કૃત એ બેઉ પ્રકારનાં બાહ્ય-કર્મ આ ને આ જન્મમાંજ તણ દે છે. (તથા અંતરંગ સાધનામાં સર્વભાવે એકનિષ્ઠ થઈને પરમ-પદને પામે છે.) માટે હે અર્જુન ! તું “કર્મયોગ” એટલે કે “નિષ્કામ કર્મ” કરવાને પ્રવૃત્ત થા. કેમકે તુરંચ ક્ષણવાળાં તથા બંધનકારક એવાં સકામ કર્મોમાં આયુષ્ય અને શક્તિ ગુમાવવાનું જવા દઈ મોક્ષદાયક એવા નિષ્કામ કર્મરૂપ ઈશ્વરારાધનામાં વાપરવાની કુશળતા (આવડત-ચતુરાઈ) મેળવવી એનેજ યોગ જાણવો. ૫૦

હવે નિષ્કામ કર્મ મોક્ષનું સાધન શાથી છે, તે વાત કહે છે.

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ।

જન્મબંધવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥૫૧॥

આ પ્રમાણે જે મનુષ્યો કર્મજન્ય ક્ષણની ઇચ્છા તણ દઈને નિષ્કામ બુદ્ધિપૂર્વક કર્મ કરે છે; તેજ પૂરી ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા વિજ્ઞાન (પરમાત્મસાક્ષાત્કાર) પામીને સર્વ વિકારરહિત એવા પરમ સચ્ચિદાનંદ-મય મોક્ષપદને પામે છે; તથા જન્મમરણરૂપી મહાન બંધનથી સદાને માટે છૂટે છે. ૫૧

એ પરમ પદ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ? તે હવે સમજાવે છે.

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિણ્યતિ ।

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥૫૨॥

એવી રીતે નિષ્કામ કર્મરૂપે ઇશ્વરારાધન કરીને જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપી કાદવ-કચરો તણ દેશે; ત્યારેજ તું સાંભળેલી તથા સાંભળવાયોગ્ય ભાસતી એવી સર્વ લૌકિક વસ્તુઓની અનિત્યતા, જડરૂપતા તથા દુઃખરૂપતા પૂરેપૂરી સમજી શકીને તેના ઉપર પ્રબળ વૈરાગ્ય પામીશ-અર્થાત્ એ બધું છેક અગ્રાહ્ય લાગવાથી લૌકિક પદાર્થ આવી મળશે તોપણ લેવા ઇચ્છીશ નહિ. પર

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે યદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલાઃ ।

સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥૫૩॥

નાના પ્રકારના લૌકિક તથા વૈદિક અર્થોજ વધારે સાંભળવાથી તારી બુદ્ધિ વિક્ષેપ પામેલી છે તે જ્યારે (ઉપર કહ્યું તેમ બીજા પદાર્થો તરફ નહિ જતાં) કેવળ પરમેશ્વરપ્રત્યેજ સ્થિર થઈને રહેશે; ત્યારેજ તું એ યોગના ફળરૂપે વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ અને પરમાત્મસાક્ષાત્કારને પામીશ. ૫૩

એવા પરમાત્મામાં સ્થિર બુદ્ધિવાળા બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય, તે હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતધીઃકિં પ્રભાષેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ૫૪

હે કેશવ ! એવા પરમાત્મસમાધિમાં સ્થિતિ પામેલા સ્થિતપ્રજ્ઞ (સ્થિર બુદ્ધિવાળા) પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય ? એ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેવી રીતે બોલે ? કેવી રીતે ખેસે ? તથા કેવી રીતે ચાલે ? ૫૪

કલ્યાણપ્રાપ્તિને માટે સાધકને જે જે સાધનો સાધ્ય કરવાનાં, તે સાધનો સિદ્ધ પુરુષમાં સ્વાભાવિક બની રહ્યાં હોય છે; માટે સિદ્ધાત્માનાં લક્ષણો સાથે સાધક-માટે જરૂરી જે અંતરંગ સાધનો તે પણ અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી કહે છે. તેમાં પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર બે શ્લોકથી આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

પ્રજહાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥૫૫

હે પાર્થ ! મનુષ્ય જ્યારે મનમાં રહેલી અન્ય સર્વ લૌકિક પદાર્થોની કામનાઓ તણ દે છે અને

સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મસ્વરૂપમાંજ સંતુષ્ટ રહે
છે, ત્યારે તે મુનિ સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૫૫

દુઃખેષ્વનુદ્વિગમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૫૬ ॥

વળી દુઃખને વખતે જે ઉદ્વેગરહિત રહે છે;
જે લૌકિક સુખોમાં ને પદાર્થોમાં સ્પૃહારહિત રહે
છે; તથા જેના રાગ, દ્વેષ, ભય ને ક્રોધ જતા રહ્યા
છે તે મુનિ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કહેવાય છે. ૫૬

હવે એ સ્થિર બુદ્ધિવાળો કેવી રીતે રહે છે તે ઇં ૦ કહે છે.

યઃ સર્વત્રાનભિસ્ત્રેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

જેને સ્ત્રીપુત્રાદિ લૌકિક પદાર્થોમાં સ્નેહ નથી;
જે અનુકૂળ વસ્તુ મળતાં ખુશી થતો નથી ને પ્રતિ-
કૂળ વસ્તુ મળતાં દ્વેષ કરતો નથી પણ ત્રાહિતની
પેઠે સ્થિર રહે છે; તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. ૫૭

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽગાનીવ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

જેમ કાચબો પોતાનાં હાથપગાદિ સર્વ અંગોને
સ્વભાવથી સંકેતી લે છે; તેમ જે સર્વ ઇન્દ્રિયોને

વિષયોમાંથી ખેંચી લે છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે. ૫૮

રોગી તથા ઉપવાસી પણ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી; માટે વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ ન થવી એ સ્થિત-પ્રજ્ઞનું લક્ષણ કહેવાય નહિ. એ શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

વિષયા વિનિવર્તતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તતે ॥ ૫૯ ॥

જો કે વિષયોને નહિ સેવનારા સાધકને તથા રોગીને પણ વિષયોનો અનુભવ થતો અટકે છે; પણ તેથી કંઈ તેના મનમાં રહેલી વિષયાસક્તિ જતી નથી. અને સ્થિતપ્રજ્ઞ સિદ્ધ પુરુષને તો સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેના અંતઃકરણમાંની વિષયાસક્તિ જતી રહે છે. ૫૯

આ શ્લોકનો એવો પણ અર્થ થાય કે, ઉપવાસી પુરુષ ભૂખે તપવાથી તેની ઇન્દ્રિયો શાંત પડી જાય છે; પરંતુ મનમાં તો જ્ઞાનપાનાદિકના રસાસ્વાદની ઈચ્છા રહે છેજ. પણ સ્થિતપ્રજ્ઞને તો સર્વ રસોના રસરૂપ અને સુખોના સુખરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી રસાસ્વાદની ઈચ્છા પણ આપો-આપ ટળી જાય છે. ૫૯

ઇન્દ્રિયો વશ કર્યા વિના એ સ્થિતપ્રજ્ઞપણું સંભવે

નહિ; માટે સાધકે તો ઇંદ્રિયો જીતવા મોટો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તે વાત હવે કહે છે.

યતતો હ્યપિ કૌંતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઇંદ્રિયાણિ પ્રમાર્થીનિ હરંતિ પ્રસમં મનઃ ॥૬૦॥

હે કુંતીના પુત્ર ! મોક્ષમાટે પ્રયત્ન કરનારા એવા જ્ઞાની સાધકના પણ મનને એ ક્ષોભ પમાડનારી ઇંદ્રિયો પરાણે વિષયો તરફ ખેંચી જાય છે. ૬૦ તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેંદ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥૬૧॥

માટે સાધક યોગીએ તો એ સઘળી ઇંદ્રિયોને સ્વાધીન રાખવા ઉપરાંત મનવડે પણ (પરમાત્મ-વિષયક ધ્યાન-ચિંતન, કથા-કીર્તન, શ્રવણ-મનન, ભજન-પૂજન ઇત્યાદિમાંની અનુકૂળ પડે તે તે સાધનામાં મનને જોડતા રહીને) સદા મારે પરાયણ રહેવું. કારણ કે એવી રીતે જેની ઇંદ્રિયો મનસહિત પોતાને વશ હોય છે તેનીજ ખુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. ૬૧

બાહ્ય ઇંદ્રિયોને વશ નહિ રાખવાથી થતા દોષ કહ્યા. હવે મનને વશ નહિ રાખવાથી થતા દોષ કહે છે.

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ૬૨

જે મનુષ્ય માત્ર ઇન્દ્રિયોનેજ રોકે છે અને મનને છૂટું રાખે છે; તેને તો સ્વાભાવિક રીતેજ વિષયોના વિચાર અને ચિંતન થયા કરે; ચિંતનથી વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે; આસક્તિને પરિણામે કામના-ઇચ્છા-થાય છે અને કામનામાં વિદ્ય આવવાથી ક્રોધ થાય છે. ૬૨

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણશ્યતિ ૬૩

ક્રોધમાંથી મોહ ઉપજે છે; (અર્થાત્ કાર્ય-અકાર્યનો વિવેક નાશ પામે છે) સંમોહથી ગુરુ તથા શાસ્ત્રના ઉપદેશની સ્મૃતિમાં ભ્રમ થાય છે; સ્મૃતિભ્રમથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિનો નાશ થવાથી જ્ઞાની સાધક અધોગતિને પામે છે. ૬૩

વિષયો તરફ વળવાનો ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ હોવાથી તેને રોકાને એ દોષ ટાળી શકાય તેમ નથી; તો પછી સ્થિતપ્રજ્ઞપણું ક્યાંથીજ થાય? એનું હવે સમાધાન કરે છે.

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશ્યંવિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥૬૪॥

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

સ્વાધીન મનવાળો સાધક પોતાની રાગદ્વેષ-રહિત તથા મનને આધીન એવી ઇન્દ્રિયોવડે વિષયોમાં વિચરે તોપણ પરમાત્માનો પ્રસાદ પામે છે; પરમાત્મકૃપાથી એનાં સર્વ વિદ્ને અને દુઃખો નાશ પામે છે તથા તે પ્રસન્ન ચિત્તવાળો થઈ તેની બુદ્ધિ પણ શીઘ્ર સ્થિર થાય છે. ૬૪, ૬૫

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાંતિરશાંતસ્ય કૃતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

જેણે મનસહિત ઇન્દ્રિયોને વશ કરી નથી એવા અયોગી મનુષ્યને કર્મયોગની નિષ્કામબુદ્ધિ પણ થતી નથી; કર્મયોગરૂપી ઈશ્વરારાધન વિના પરમાત્મધ્યાનની પણ લાવના થતી નથી; લાવનાવગરનાને શાંતિ પણ મળતી નથી અને અશાંત મનુષ્યને બ્રહ્માનંદનું સુખ તો ક્યાંથીજ મળે? ૬૬

હવે ઇન્દ્રિયાધીન મનુષ્યને જ્ઞાન નહિ થવાનું કારણ કહે છે.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञां वायુर्नावमिवांभसि ॥ ૬૭ ॥

વશ નહિ થયેલું મન વિષયોમાં ભટકતી ઇ-

દ્રિયોમાંની એક પણ ઇન્દ્રિય સાથે જોડાઈને વિષય તરફ જાય છે; તો તે એક ઇન્દ્રિય પણ, જેમ અસા-વધ નાવિકના વહાણને સમુદ્રમાં પવન જ્યાં ત્યાં ભમાવે તેમ પુરુષની બુદ્ધિને વિશ્લેષવાળી કરીને વિષયોમાં ભમાવે છે; તો પછી વિષયાધીન બધી ઇન્દ્રિયો બુદ્ધિને વિશ્લેષ કરીને વિષયોમાં ભમાવે એમાં તો કહેવુંજ શું ! ૬૭

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥૬૮॥

માટે હે મહાબાહો ! મન ઉપરાંત જેની સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ પોતપોતાના વિષયોથી રોકેલી હોય છે, તેનીજ બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત (સ્થિર) થઈ શકે છે. ૬૮

નિદ્રાવશ મનુષ્યની પેઠે ઇન્દ્રિયોના દર્શનાદિક વ્યા-પારથી રહિત હોય એવો મનુષ્ય આ જગતમાં જણા-તો નથી, માટે ઉપર કહેલું સ્થિતપ્રજ્ઞપણું લક્ષણ અસંભવિત છે; એવી શંકાનું ભ્રવે ભગવાન સમાધાન કરે છે.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ૬૯

જેમની બુદ્ધિ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ઢંકાઈ

ગઈ છે, એવાં સર્વ પ્રાણીઓને તો એવી યોગબુદ્ધિ અને આત્મનિષ્ઠા રાત્રિ જેવી (એટલે કે નહિ જાણવા જેવી—નહિ જાગવા જેવી—નહિ પાળવા જેવી)—જ ભાસે છે; પરંતુ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરનાર યોગી પુરુષ તો એ યોગબુદ્ધિમાં અને આત્મનિષ્ઠામાંજ જાગ્રત રહે છે. તથા સામાન્ય મનુષ્યો લૌકિક વિષયોના જ્ઞાનમાં અને પ્રયત્નમાં જાગ્રત રહે છે; તે પ્રકારના જ્ઞાન અને પ્રયત્નને તે સાધક મુનિ રાત્રિ જેવાં (નહિ જાગવા—જાણવા—જેવાં) જાણે છે. ૬૯

ભાવાર્થ:—છતાં દિવસે આંખો મીંચી રાખી ધ્રુવડ પક્ષી અંધારૂં જ જુએ છે; તેમ સંયમી મુનિ વિષયોમાં વિચરે તોપણ તેના તરફ વૃત્તિ નહિ રાખતાં પરમાત્મા તરફ રાખે છે. માટે ઉપર કહેલું સ્થિતપ્રજનું લક્ષણ અસંભવિત નથી.

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ
યદ્વત્ । તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે સ શાંતિ-
માપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

ગંગા, યમુના, સિંધુ આદિ અનેક નદીઓના પ્રવાહોથી સદાકાળ પૂરાવા છતાં જેણે મર્યાદા

મૂકી નથી એવા સમુદ્રમાં બીજાં-વરસાદનાં પણ પુષ્કળ પાણી આવી લળે છે ત્યારે પણ તે પોતાની નિર્ણિત મર્યાદા છોડતો નથી; તેની પેઠે જે સંયમી મુનિ, તેને કેવા પણ અને કેટલા પણ લોગ્ય પદાર્થ આવી મળે તોપણ તેનાથી ચલિત થતો નથી; તેજ પરમ શાંતિરૂપ મોક્ષને પામે છે, લોગ-ની ઈચ્છાવાળો નહિજ. ૭૦

વિहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।

निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥

એટલુંજ નહિ પણ જે મનુષ્ય પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ લોગ્ય પદાર્થોની ઉપેક્ષા કરીને નિઃસ્પૃહ, મમતા-રહિત તથા નિરભિમાની થઈને વિચરે છે, તેજ સ-ચ્ચિદાનંદમય મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું.

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वा स्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ७२

હે પાર્થ ! આ (કંઈ સામાન્ય સુખશાંતિની વાત નથી પણ અપાર સચ્ચિદાનંદમય એવા પરમ-પદને પામી ચૂકેલા બ્રહ્મદર્શીની) બ્રાહ્મી સ્થિતિ-ની વાત છે. કર્મયોગરૂપ ઈશ્વરારાધનથી શુદ્ધ

થયેલા અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય એ બ્રાહ્મી સ્થિતિને
પામ્યા પછી આ સંસારમાં પણ મોહ પામતો નથી
તથા અંતકાળે પણ એજ નિષ્ઠામાં રહીને (કરી
જન્મમરણાદિ દુઃખોમાં કોઈ કાળે આવવું પડે નહિ
એવા) બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે. ૭૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग-
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ ૨ ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો સાંખ્યયોગ નામનો

ખીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો-કર્મયોગ

ગયા અધ્યાયમાં “અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં” ઇત્યાદિ વાક્યોવડે દેહથી આત્માના ભિન્નપણાનું જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે એ વાત કહી; અને તે પછી એણે તેઽભિહિતા સાંખ્યે બુદ્ધિર્યોગેત્વિમાં શૃણુ ઇત્યાદિ શ્લોકવડે કર્મને અપરોક્ષ જ્ઞાનનું-પરમાત્મ-સાક્ષાત્કારનું-સાધન કહ્યું; પરંતુ તે પછી એ બેમાંથી મુખ્ય સાધન કયું તથા ગૌણ સાધન કયું એ વાત નહિ કહેતાં સ્થિતપ્રજ્ઞપણું, નિષ્કામપણું, નિરભિમાનપણું તથા જિતેન્દ્રિયપણું ઇત્યાદિ ધર્મો કહ્યા. તથા ઉપ-સંહારમાં એણે બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ પાર્થ એ શ્લોકવડે અભિ-નિષ્ઠાની પ્રશંસા કરી. એ ઉપરથી ભગવાન કર્મ કરતાં જ્ઞાનને શ્રેષ્ઠ માનતા હશે એમ ધારીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:-

જ્યાયસી चेत्કर्मणस्ते મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તત્ત્વિક કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥૧॥

હે જનાર્દન ! અપરોક્ષ જ્ઞાન મોક્ષનું અંતરંગ સાધન હોવાથી કર્મયોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જો આપે માન્યું હોય તો હે કેશવ ! આપ મને લડવાનું કહીને હિંસાત્મક કર્મમાં શામાટે પ્રેરો છો ? ૧

ક્ષત્રિયને ‘ધર્મયુદ્ધ કરતાં વધારે શ્રેયસ્કર ખીજું નથી’ ઇત્યાદિ વચનોવડે કર્મને પણ શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, એમ જો ભગવાન કહે તો અર્જુન હવે એનો ઉત્તર આપે છે.

વ્યામિશ્રેણેવ વાક્યેન બુદ્ધિ મોહયસીવ મે ।

તદેકં વદ નિશ્ચિત્ય યેન શ્રેયોઽહમાપ્નુયામ્ ॥૨

કેાઇ વચનમાં આપ જ્ઞાનયોગની પ્રશંસા કરો છો તો કેાઇ વચનમાં કર્મયોગની પ્રશંસા કરો છો. એમ સંઢેહ ઉત્પન્ન કરનારાં બે પ્રકારનાં વ્યામિશ્ર વચનોવડે મારી બુદ્ધિને મોહ પમાડતા હો એમ ભાસે છે. અર્થાત્ આપ દયાળુ મોહ તો નજ ઉપજાવો, છતાં મને ભ્રાંતિથી એવું ભાસે છે; માટે એ બંનેમાં મને જેથી મોક્ષનો લાભ થાય તથા જે અત્યારે પણ મારે માટે હિતકારી હોય, તે એકજ સાધન નિશ્ચય કરીને મને કહો. ૨

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

लोकेऽसिन्ध्रिविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३

હે નિર્દોષ અર્જુન ! કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ એ બન્ને સાધનને જો મેં એકબીજાની અપેક્ષારહિત સ્વતંત્ર કહ્યાં હોય, તોજ તારે એ પ્રશ્ન ઠીક ગણાય. પણ મેં તો એ બંનેથી એકજ બ્રહ્મનિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કહી છે. એમાં જ્ઞાનયોગ મુખ્ય છે અને કર્મયોગ ગૌણ છે; પણ તેથી કંઈ એ બંને સાધનને જૂદાં જૂદાં સ્વતંત્ર સમજવાનાં નથી. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને મલિન અંતઃકરણવાળા, એવા બે પ્રકારના અધિકારી માટે એ એકજ બ્રહ્મનિષ્ઠાના બે પ્રકારના પેટાભેદ પૂર્વાધ્યાયમાં કહ્યા છે. જેઓ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને જ્ઞાનભૂમિકામાં આરૂઢ થયેલા હોય, તેમને જ્ઞાનની પરિપક્વતા માટે “તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ અર્થાત્ યોગીએ તે સર્વ ઇન્દ્રિયોને આધીન રાખીને મારે પરાયણ રહેવું” ઇત્યાદિ વચનોથી ધ્યાનાદિક જ્ઞાનયોગવડે બ્રહ્મનિષ્ઠા થવાની વાત કહી છે; અને જ્ઞાનભૂમિમાં આરૂઢ

થવાની ઇચ્છાવાળા કર્મયોગના અધિકારીઓ માટે અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપે “ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છેયોન્યત્કષત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે અર્થાત્ ધર્મયુદ્ધ વિના અન્ય કશાથી ક્ષત્રિયોનું શ્રેય નથી” ઇત્યાદિ વચનોથી કર્મયોગવડે બ્રહ્મનિષ્ઠા થવાની વાત કહી છે. સારાંશ કે, ચિત્તની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ, એવા જિજ્ઞાસુની અવસ્થાના બે ભેદને લીધેજ એણે તેઽમિહિતા સાંખ્યે બુદ્ધિર્યોગેત્વિમાં શૃણુ ઇત્યાદિ વચનોવડે તને બે પ્રકારની નિષ્ઠા કહી છે.૩

માટે ચિત્તની સારી પેઠે શુદ્ધિ થઇ બ્રહ્માભ્યાસની યોગ્યતા (વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા-મેક્ષેચ્છા)સારી પેઠે જાગે, ત્યાંસુધી પોતાની પ્રકૃતિ ચાર વર્ણાશ્રમ પૈકી જે વર્ણ અને જે આશ્રમના ગુણકર્મ-સ્વભાવવાળી હોય તે વર્ણ અને તે આશ્રમનાં કર્મ કરવાં જોઇએ. કારણકે વર્ણાશ્રમનાં કર્મ ન કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી અને ચિત્તશુદ્ધિ વિના અપરોક્ષ જ્ઞાન થતું નથી; તેથી ભગવાન કહે છે કે:-

ન કર્મણામનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્રુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

પણ કંઈ કર્મો નહિ કરવાથી મનુષ્ય ચિત્તશુદ્ધિ પામતો નથી અને ચિત્તશુદ્ધિવિના અપરોક્ષ જ્ઞાન

થતું નથી; માટે ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના કરેલા કર્મ-
ત્યાગથી મોક્ષ પણ મળતો નથી. ૪

કર્મસંન્યાસનો અર્થ કર્મફળમાં આસક્તિ ન રાખવી
એવો છે; એ સમજાવવાને કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ અશક્ય
છે. એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

ન हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ૫ ॥

કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ અવસ્થામાં એક
કે બીજા પ્રકારની ક્રિયા કર્યા વિના ક્ષણ પણ રહી
શકતો નથી. કારણ કે સર્વ કોઈ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવ,
અજ્ઞાન ઈત્યાદિ આધીન હોવાથી સ્વભાવથીજ રાગ-
દ્વેષાદિવડે તેઓ કોઈ ને કોઈ કર્મમાં પ્રવર્તે છે. ૫

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियार्थान्विमूढાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૬ ॥

આમ છતાં જે મનુષ્ય વાણી, હાથ, પગ ઇત્યા-
દિ ઇન્દ્રિયોને રોકીને પરમાત્મધ્યાનને બહાને મનથી
વિષયોનુંજ સ્મરણ કર્યા કરે છે; તે તો જૂઠા આચ-
રણવાળો અર્થાત્ ઢોંગી કહેવાય છે. ૬

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।

ગી. ૩

કર્મેદ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥૭॥

અને હે અર્જુન ! એવા ઢોંગી કર્મત્યાગી કરતાં તો જે મનુષ્ય મનવડે વિષયોમાં અનાસક્ત થઈને તથા જ્ઞાનેદ્રિયોને નિયમમાં રાખીને કર્મેદ્રિયોને ઈશ્વરારાધનરૂપ કર્મયોગમાં જોડે છે તથા કર્મફળની ઇચ્છા કરતો નથી, તેજ શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે નિષ્કામ કર્મ કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થઈ અપરોક્ષ જ્ઞાન મળે છે. ૭

નિયતં કુરુ કર્મ ત્વં કર્મ ज्यायो ह्यकर्मणः ।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥૮॥

માટે કર્મો તજી દેવા કરતાં કર્મો કરવાં એજ તારે માટે શ્રેષ્ઠ છે; જેથી તું તો તારાં સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મ ઉપરાંત તારે માટે નિર્માણ થયેલું યુદ્ધ-કાર્ય પણ કર. કર્મ છોડી દેવાથી તો તારા શરીરનો નિર્વાહ પણ નહિ થાય. ૮

સાંખ્યશાસ્ત્રના મતે સર્વ કર્મો બંધનકારક છે છતાં તેન તજવાં જોઈએ ? એ શંકાનું હવે નિરાકરણ કરે છે.

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ૯ ॥

યજ્ઞાર્થે—એટલે, કે પ્રભુપ્રીત્યર્થે—નિષ્કામભાવે

કર્મો નહિ કરતાં આ બધા લોકો સકામ કર્મો કર્યા કરે છે તેથીજ તેઓ કર્મબંધનમાં પડે છે. માટે હે અર્જુન! તું તો ક્ષણની આસક્તિ છોડી દઈને માત્ર યજ્ઞાર્થે— પ્રભુપ્રીત્યર્થે—નિષ્કામ કર્મોજ કર. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ અર્થાત્ યજ્ઞ પણ વિષ્ણુરૂપ છે.

બ્રહ્માજી પણ કર્મ કરનારને શ્રેષ્ઠ કહે છે, તે હવે કહે છે

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવષ્ટકામધુક્ ॥૧૦॥

પૂર્વે પ્રજાપતિ બ્રહ્માજીએ પણ યજ્ઞની અધિકારી બ્રાહ્મણ આદિ પ્રજાને સૃષ્ટિના આરંભમાં સૃજીને કહ્યું હતું કે, તમે આ યજ્ઞ કરતા રહીને ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ મેળવો; અને આ યજ્ઞ તમને તમારા ઈષ્ટ પદાર્થ આપનાર થાઓ. ૧૦

ભાવાર્થ:—અહીં ‘યજ્ઞ’ શબ્દ કહ્યો છે, તે ઉપરથી તેમાં આવશ્યક સંધ્યાવંદનાદિ નિત્યકર્મો પણ સમજવાં. વળી આ પ્રકરણમાં કરેલી કામ્ય કર્મની પ્રશંસા અસંગત લાગશે; પણ કર્મો નહિ કરવા કરતાં કામ્ય કર્મ પણ કરવાં સારાં છે એમ દર્શાવવા માટે એ પ્રશંસા કરી છે.

યજ્ઞો ઇષ્ટકામના કેવી રીતે પૂરે છે તે વાત હવે કહે છે.
દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥ ૧૧ ॥

આ યજ્ઞોવડે તમે દેવોને પ્રભાવિત કરો, અને દેવો વૃષ્ટિ ઇત્યાદિ પ્રકારે તમારી ચઢતી કળા કરો. એ રીતે અન્યોન્ય પ્રભાવિત કરતા રહીને તમે તથા દેવો પરમ કલ્યાણ પણુ પામશો. ૧૧

સ્પષ્ટતા માટે હવે કર્મ નહિ કરવાના દોષ તથા યજ્ઞ કરનારાની શ્રેષ્ઠતા કહે છે.

ઈષ્ટાન્ભોગાન્દિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞભાવિતાઃ ।

તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈભ્યો યો ભુંક્તે સ્તેન એવ સઃ ॥ ૧૨ ॥

એમ યજ્ઞોવડે પ્રભાવિત થયેલા દેવતાઓ તમને ઇષ્ટવૈભવો અવશ્ય આપશે; પણુ તેમણે આપેલા અન્નધનાદિક પદાર્થો પંચયજ્ઞદ્વારા તથા દેશ-કાળાનુસાર દાનસેવાદિકરૂપે આખ્યાવિના જે ભોગવે છે તેને ચોરજ બાણુવો. ૧૨

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકિલ્બિષૈઃ ।

ભુંજતે તે ત્વઘં પાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ॥ ૧૩ ॥

જેઓ પાંચ મહાયજ્ઞ કર્યા પછી બાકી રહેલું

અન્ન ખાય છે, તેઓ પાંચ પ્રકારની હિંસાના* સર્વ દોષોથી મુક્ત થાય છે; અને જેઓ કેવળ પોતાનેજ માટે પાક તૈયાર કરે છે, તે પાપી મનુષ્યો તે પાપનુંજ ભોજન કરે છે. ૧૩

સંચારચક્ર કર્મને આધીન ચાલે છે તે માટે પણ કર્મો કરવાં જોઈએ, તે દેવે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

અન્નાદ્भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ ૧૪ ॥

વીર્ય તથા રક્તના આકારમાં બદલાયેલા અન્નમાંથી મનુષ્ય આદિ પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે; વરસાદથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે; યજ્ઞથી વરસાદ થાય છે અને કર્મોવડે યજ્ઞ થાય છે. ૧૪

* કંડળી પેષણી ચુલ્લી ઉદકુંભી ચ માર્જની ।

પંચસૂના ગૃહસ્થસ્ય તામિઃ સ્વર્ગં ન વિંદતિ ॥

અર્થાત્ ખાંડવામાં, દળવામાં, ચૂસે ખાળવામાં, પાણી ભરવા વગેરેમાં અને વાશીદું વાળવા વગેરેમાં ગૃહસ્થોને પાંચ પ્રકારની હિંસા લાગે છે તેથી તેમને સ્વર્ગ મળી શકતું નથી; માટે એ હિંસાથી મુક્ત થવા સાર તેમણે પાંચ મહાયજ્ઞો અવશ્ય કરવા જોઈએ. તેમનાં નામો અભ્યયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ તથા ભૂતયજ્ઞ.

કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૫॥

યજ્ઞમાન આદિની ક્રિયારૂપી જે કર્મ તે વેદના જ્ઞાનમાંથી થયેલું છે; અને વેદ અવિનાશી પરબ્રહ્મથી થયા છે x એમ જાણુ. ઉત્પત્તિની આવી પરંપરા હોવાથી પરબ્રહ્મપરમાત્મા સામાન્યરૂપે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા છે; તોપણ યજ્ઞને વિષે વિશેષરૂપે રહે છે તેથી યજ્ઞદ્વારા તેમની પ્રાપ્તિ સહેલાઈથી થાય છે. જેમ લક્ષ્મી ઉદ્યમમાં વિશેષરૂપે રહેલી હોવાથી તે ઉદ્યમવડે સહજે મળે છે; તેમ પરમાત્મા યજ્ઞમાં વિશેષરૂપે રહેલા હોવાથી યજ્ઞ કરવાથી સહજે મળે છે. ૧૫

આવી રીતે મનુષ્યોના પુરુષાર્થો સિદ્ધ થવા માટે પરમેશ્વરેજ આ કર્મચક્ર ચલાવેલું છે; છતાં જે મનુષ્ય તે પ્રમાણે વર્તે તો નથી તેનું જીવન વૃથા છે, એ વાત હવે કહે છે.

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

x શ્રુતિ કહે છે કે અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય નિઃશ્વસિતમેતદ્યદ્વગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદઃ । અર્થાત્ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ મહાન પરમાત્માના નિઃશ્વાસરૂપ છે.

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

પરમેશ્વરનાં વચનરૂપ જે વેદબ્રહ્મ, તે વેદ-
બ્રહ્મથીજ પ્રેરણા પામીને મનુષ્યોની કર્મમાં પ્રવૃત્તિ
થાય છે; પ્રવૃત્તિથી કર્મની સિદ્ધિ થાય છે; કર્મ-
સિદ્ધિથી વરસાદ થાય છે; વરસાદથી અન્ન થાય
છે; અન્નથી પ્રાણીઓ ઉપજે છે અને તે પ્રાણીઓ
પાછાં કર્મ કરે છે. એ પ્રમાણે ઇશ્વરે પ્રવર્તાવેલા
ચક્રને જે મનુષ્ય અનુસરતો નથી તે ઇન્દ્રિયલપટ
મનુષ્ય તો હે અર્જુન ! પાપી જીવનવાળો હોઇને
આ સંસારમાં વૃથાજી જીવે છે. ૧૬

એમ મલિન અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટે કર્મયોગની
જરૂર કહી. હવે જે શ્લોકથી જ્ઞાનીને કર્મનો ઉપયોગ
નથી તે કહે છે.

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ ૧૭ ॥

પરંતુ જે મનુષ્ય પરમાત્મામાં પ્રીતિવાળો, પર-
માત્મસાક્ષાત્કારથી તૃપ્ત થયેલો, લોક-પરલોકની
કશી ઇચ્છાવગરનો તથા નિર્વાહ માટે પણ ઇશ્વરે-
ચ્છાપર સંતુષ્ટ રહેનારો થયો હોય છે; તેને આ
સંસારમાં કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. ૧૭

નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કશ્ચન ।

ન चास्यसर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

કેમકે એવો મનુષ્ય કૃતકૃત્ય તથા દેહાદિકને વિષે અહંતામમતાવગરનો હોવાથી શાસ્ત્રની સામાન્ય આજ્ઞાઓ તેને માટે સાધક-બાધક થઈ શકતી નથી. કેમકે કરેલાં કર્મથી તેને પુણ્યપાપ થતું નથી તેમ કર્મ નહિ કરવાથી તેને દોષ લાગતો નથી તથા મોક્ષમાટે પણ તેને બ્રહ્માથી તે સ્થાવર-સુધીમાં કશાનો આશ્રય લેવાનો રહેતો નથી. ૧૮

શંકા:-શ્રુતિ કહે છે કે તસ્માત્તદેષાં ન પ્રિયં યદેતન્મનુષ્યા વિદુઃ અર્થાત્ મનુષ્યો પરમાત્માને જાણે, એ વાત દેવોને ગમતી નથી; તેથી તેઓ એમાં વિદ્વં કરે નહિ અને પ્રસન્ન રહે, એટલા સારૂ તેમને પણ સેવવા જોઈએ ને ? તેના સમાધાનમાં શ્રુતિ કહે છે કે “ તસ્ય હ ન દેવાશ્ચ નામૃત્યા દ્વશતે આત્મા હ્યેષાં સ ભવતિ ” અર્થાત્ સાક્ષાત્કારવડે મળતા બ્રહ્મપણાને દેવતાઓ પણ અટકાવી શકતા નથી. કારણ કે એવો પુરુષ દેવોનો પણ આત્મા થઈ રહે છે.

સારાંશ કે, પરમાત્મસાક્ષાત્કાર થયા પહેલાંજ

દેવતાઓ વિદ્ય કરી શકે છે. તે થયા પછી તેમનું કંઈજ ચાલતું નથી; તથા બીજી રીતે પણ એવા પ્રજ્ઞવેત્તાને કશું કર્તાવ્ય રહેતું નથી.

એવા પરમાત્મદર્શન પામેલા પૂરા જ્ઞાનીનેજ કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. બાકીના સર્વ કાંઈને કર્મ કરવાની જરૂર હોવાથી તું પણ કર્મો કર; એ વાત હવે કહે છે. **તસ્યાદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।**

અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમામોતિ પૂરુષઃ ॥ ૧૯ ॥

માટે હે અર્જુન ! (તારે પણ એવો જીવન-મુક્ત થવું હોય તો) તું પણ કૃષ્ણની ઇચ્છા રાખ્યા વિના કર્તાવ્ય કર્મો સતતપણે અને રૂઢે પ્રકારે કર; કારણકે કૃત્તેચ્છાવિના કર્મ કરનારજ ચિત્તશુદ્ધિ-દ્વારા પરમાત્મસાક્ષાત્કાર તથા મોક્ષને પામે છે. ૧૯

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાશ્રિતાઃ જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપશ્યન્કર્તુમર્હસિ ॥ ૨૦ ॥

આગળ જનકાદિ અનેક રાજાઓ કર્મોવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઈને સાક્ષાત્કાર તથા મોક્ષસિદ્ધિને પામ્યા છે. પણ હે અર્જુન ! તું કદાચ એમ માને કે મને જીવનમુક્તપણું પ્રાપ્ત થયું છે; હું શામાટે કર્મ કરું ? તો લોકોને સ્વધર્મમાં પ્રવર્તાવવા માટે

પણ તારે કર્મ કરવાં ઘટે છે. ૨૦

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ૨૧ ॥

કારણ કે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય જે જે આચરણ કરે છે તે જોઈને સાધારણ અણસમજી લોકો પણ તેવાં આચરણ કરે છે; અને શ્રેષ્ઠ પુરુષ પ્રવૃત્તિશાસ્ત્ર અથવા નિવૃત્તિશાસ્ત્ર એ બેમાંથી જેને પ્રમાણભૂત ગણે છે, તેનેજ સામાન્ય લોકો અનુસરે છે. ૨૧

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ ૨૨ ॥

હું અર્જુન! મારે ત્રણે લોકમાં કંઈ પણ અપ્રાપ્ત વસ્તુ મેળવવાની નથી; એટલે મારે કંઈ પણ કર્તવ્ય નથી છતાં પણ હું કર્મ કરું છું. ૨૨

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ૨૩ ॥

કારણ કે હું જો કર્મ કરવામાં સાવધ ન રહું તો હું અર્જુન! સર્વ લોકો સર્વથા મારાજ માર્ગને અનુસરે-અર્થાત્ લોકો પણ કર્મ કરે નહિ. ૨૩

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ॥૨૪॥

જો હું કર્મ ન કરું તો આ બધા સાધારણ લોકોમાંથી કર્તાએ કર્મોનો લોપ થઇ પરિણામે તેઓ નાશ પામે; લોકોનો નાશ થવાથી વર્ણસંકર પ્રજા થાય; અને તેથી હુંજ આ સર્વ પ્રજાને ધર્મથી બ્રષ્ટ કરનારો, વર્ણસંકર પ્રજા કરનારો ને એ બધી પ્રજાને મહાન હાનિ કરનારો થાઉં. ૨૪

માટે જીવનમુક્તે લોકો ઉપર દયા લાવીને લોકહિત માટે પણ કર્મ કરવાં જોઇએ તે વાત હવે કહે છે.

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વાતિ ભારત ।

કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તશ્ચીકીર્ણલોકસંગ્રહમ્ ॥૨૫॥

માટે હે ભારત ! કૃણાસક્ત અજ્ઞાનીઓ જેવી કાળજીથી કર્મો કરે છે, તેવીજ કાળજીથી લોકસંગ્રહને (લોકહિતને) ધચ્છનારા અનાસક્ત જીવનમુક્તે પણ નિષ્કામ કર્મ કરવાં જોઇએ. ૨૫

કર્મકૃણાસક્ત લોકો ઉપર દયાજ કરવી હોય તો તેમને તત્ત્વજ્ઞાનનોજ ઉપદેશ કેમ ન કરવો ? તેનો હવે ઉત્તર કહે છે.

ન બુદ્ધિભેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥૨૬

લૌકિક કર્મકળમાં આસક્તિવાળા અજ્ઞાની મનુ-
ષ્યોને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરીને તેમની બુદ્ધિ ફે-
રવવી ઘટે નહિ; પણ જ્ઞાનીએ તો ઉલટું લોકહિત
માટે વધુ સાવધાનતાથી કર્મ કરતા રહીને અજ્ઞા-
નીઓને પણ શુભ કર્મોમાં પ્રેરવા-જોડવા જોઈએ.
કેમકે મલિન ચિત્તવાળાને કર્મ તબવવાથી તે તત્ત્વ-
જ્ઞાનને યથાવત્ સમજી તથા પાળી શકતો નથી
તેથી બંને તરફથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૨૬

જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની બંનેને કર્મ કરવાની જરૂર
હોય તો પછી તે બંનેમાં ફેર શો ? તે વાત હવે કહે છે.

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારાવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥ ૨૭ ॥

સર્વ કાર્યો પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ ઈન્દ્રિયોવડે
કરાય છે; છતાં તેમાં અહંતામમતારૂપી મિથ્યા-
ભિમાન રાખનારો વિમૂઢાત્મા સર્વ કર્મોનો કર્તા
હું છું એવું માની લે છે. ૨૭

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો ગુણકર્મવિભાગયોઃ ।

ગુણા ગુણેષુ વર્તત્ત્વમિતિ મત્ત્વા ન સજ્જતે ॥ ૨૮ ॥

હે મહાબાહો ! “પ્રકૃતિના જે ઈન્દ્રિય આદિ

ગુણો, તે હું નથી; અને તેથી ઇન્દ્રિયાદિ જે જે કર્મો કરે છે તે કર્મો પણ મારાં નથી” એવી રીતે જે જ્ઞાની પોતાને ગુણ અને કર્મથી જૂદા જાણે છે; તે જ્ઞાની તો “ગુણોજ ગુણોમાં પ્રવર્તે છે” એમ સમજીને કર્તાપણાનું અભિમાન રાખતો નથી. ૨૮
પ્રકૃતેર્ગુણસંમૂઢાઃ સજ્જંતે ગુણકર્મસુ ।

તાનકૃત્સવિદો મંદાન્કૃત્સવિન્ન વિચાલયેત્ ૨૯

પરંતુ પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ ગુણોમાં અહંતામમતાથી મૂઢ બની ગયેલા જે મનુષ્યો ઇન્દ્રિયો તથા તેમના વિષયોમાં બંધાય છે—એટલે કે ગુણોવડેજ સર્વ કર્મો કરાવા છતાં પોતાને કર્તા માનીને કર્મોમાં આસક્ત રહે છે; તે મંદ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને (તેઓ ઉલયબ્રષ્ટ ન થાય તે સાડે) પૂર્ણજ્ઞાનીએ—જીવનમુક્ત પુરુષે સકામ કર્મોથી પણ અલાયમાન કરવા નહિ. ૨૯

આ પ્રમાણે જીવનમુક્તે પણ કર્મ કરવાં જોઈએ. તો પછી તારે જિજ્ઞાસુએ તો અવશ્ય કરવાં જોઈએ, એ વાત હવે કહે છે.

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યાત્મ ચેતસા ।

નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા યુધ્યસ્વ વિગતજ્વરઃ॥૩૦॥

પણ હે અર્જુન ! તું એવો અજ્ઞાની પણ નથી. માટે “અંતર્યામીને આધીન રહીને કર્મ કરે છું” એવી ઉંડી નિષ્કામ દૃષ્ટિથી તું સર્વ કર્મો કરી મને-પરમાત્માને અર્પણ કરતો રહે; અને કૃણેચ્છા, મમતા તથા શોકસંતાપ તજી દઈને આ યુદ્ધકાર્ય પણ કર.

એવાં નિષ્કામ કર્મો કરવાના લાભ હવે કહે છે.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ।

श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ॥૩૧॥

જે કોઈ મનુષ્યો મારા ઉપરોક્ત વચનમાં દોષદૃષ્ટિવગરના ને શ્રદ્ધાવાળા થઈ સદા એ મત પ્રમાણે વર્તે છે, તેઓ પણ કર્મબંધનથી છૂટે છે.

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ।

सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥૩૨॥

અને જેઓ નિષ્કામભાવે-“પ્રભુપ્રીત્યર્થે” કર્મ કરવાના મારા એ મતમાં દોષદૃષ્ટિ કરીને તે પ્રમાણે વર્તતા નથી; તેઓને હે અર્જુન ! તું સઘળાં કર્મોના જ્ઞાનમાં મહામૂઢ-અજ્ઞાની-અવળી બુદ્ધિ-વાળા-તથા પુણ્યલોકથી નષ્ટ થયેલા જાણુ. ૩૨

નિષ્કામ કર્મથી મહાન કૃણ મળે છે; તો પછી સૌ

ક્રોધ નિષ્કામ થઇ, ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહપૂર્વક શામાટે સ્વ-
ધર્માચરણ કરતા નથી ? તેનો ઉત્તર હવે કહે છે.

સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ॥૩૩

‘શું કરવામાં શુણુ છે તથા શું કરવાથી દોષ
છે’ એ વાતને જાણનારા જ્ઞાનીઓ પણ પોતપોતાના
પૂર્વકર્મજન્ય સ્વભાવને અનુસરીને વર્તે છે; તો
પછી અજ્ઞાનીઓ તે પ્રમાણે વર્તે એમાં તો કહેવુંજ
શું ? આ પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને પોતપોતાના સ્વ-
ભાવને અનુસરવું પડે છે; તે બળવાન સ્વભાવ આ-
ગળ તારો ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ શું કરી શકશે ? ૩૩

પ્રવૃત્તિ જો સ્વભાવનેજ આધીન હોય તો સર્વક્રોધ
આપોઆપજ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તશે. જેથી અમુક
કરવું જોઈએ; અમુક ન કરવું જોઈએ; ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોનો
ઉપદેશ નિરૂપયોગી ઠરશે; એ શંકાનો હવે ઉત્તર દે છે.

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥૩૪॥

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને પોતપોતાના અનુકૂળ વિષય-
માં પ્રીતિ તથા પ્રતિકૂળ વિષયમાં દ્વેષ થાય છે;
તથા ઇન્દ્રિયોને આધીન વર્તવાનો પ્રાણીઓનો સ્વ-

ભાવ પણ છે; તોપણ મનુષ્યે તો એ રાગદ્વેષને આધીન નજ થવું જોઈએ; કેમકે મુમુક્ષુઓના કહ્યા-ણના માર્ગમાં એ રાગ અને દ્વેષજ મોટા વૈરી છે.૩૪

ભાવાર્થ:—મનુષ્યનો સ્વભાવજ વિષયોના સ્મરણ આદિથી તેના મનમાં રાગદ્વેષ ઉપજાવે છે; અને અસાવધ માણસને—જોરાવર જલપ્રવાહની પેઠે—ખળાત્કારે અનર્થના ઉંડા ધરામાં નાખી દે છે; પરંતુ શાસ્ત્ર તો અનર્થમાં પડ્યા પહેલાંજ રાગ-દ્વેષને અટકાવનારા બાહ્યકર્મયોગમાં તથા ધ્યાન-ભજનાદિ આંતરિક શુભ સાધનામાં જોડાવા પ્રેરે છે. માટે પ્રબળ પ્રવાહમાં પડ્યા પહેલાં વહાણમાં બેસી જનારો ડૂબતો નથી; તેમ વિષયોના પ્રવાહ-માં પડવા પહેલાં શુભ સાધનામાં જોડાઈ જનારો મનુષ્ય અનર્થોમાં આવી પડતો નથી.

પશુના જેવી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તજી દધને સ્વધર્મ-માંજ પ્રવર્તવાનું ઉપર કહ્યું; પણ અર્જુન કદાચ એમ કહે કે, યુદ્ધાદિ સ્વધર્મ દુઃખદાયક હોવાથી તે બરાબર પાળી શકાય નહિ; અને અહિંસાદિ પરધર્મ સહેલો સુખદાયક છે તેથી હું તો ક્ષત્રિયધર્મ છોડી દધને અહિંસાદિ પર-ધર્મજ સ્વીકારીશ. તેથી હવે ભગવાન કહે છે.

ત્રયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥ ૩૫ ॥

પરધર્મ સર્વાંગથી સંપૂર્ણ હોય અને પોતાનો ધર્મ કોઈ અંગથી હીન દેખાય, તોપણ તે પરધર્મ આચરવા કરતાં સ્વધર્મજ શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે યુદ્ધાદિ સ્વધર્મ આચરતાં મરણ થાય તોપણ ક્ષાત્ર-પ્રકૃતિવાળાને એજ કલ્યાણકારી થાય છે; અને પરધર્મ આચરવા જતાં તો તે (પોતાની પ્રકૃતિથી વિપરીત હોવાથી) ભયકારકજ નીવડે છે. ૩૫

રાગદ્વેષને આધીન થવું નહિ, એમ જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને આગળ કહ્યું છે, તે પણ અશક્ય માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।

अनिच्छन्नपि वाष्णोय बलादिव नियोजितः ॥ ૩૬

હે વાષ્ણેય શ્રીકૃષ્ણ ! ઇચ્છા નહિ છતાં પણ માણસ, કોઈએ બળાત્કારે પ્રેર્યો હોય તેની પેઠે પાપકર્મ કરે છે, તે કેની પ્રેરણાથી કરે છે ? ૩૬

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન કહે છે:-

કામ એષ ક્રોધ એષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપ્મા વિદ્વ્યેનમિહ વૈરિણમ્ ॥૩૪

હે અર્જુન! પાપમાં પ્રેરનાર તો આ કામ(લૌ-
કિક પદાર્થની ઇચ્છાઓ)જ છે. એ ઇચ્છામાં કેઈ-
નો અંતરાય થતાં એ કામજ મહાપાપી ક્રોધનું
રૂપ લે છે. એ કામ કે જે મનમાં અનેક પ્રકારની
ઇચ્છાઓ ઉપજાવીને વધાર્યા કરે છે; તે રજ્જુગુણથી
ઉત્પન્ન થાય છે અને ગમે તેટલા વૈલવ મળે તોપણ
ધરાય એવો નથી તથા ઘણોજ ઉચ્ચ છે. માટે આ
મોક્ષમાર્ગમાં એ કામને તારે મોટો વૈરી જાણવો. ૩૭

હવે એ કામનું ત્રણ પ્રકારનું વૈરીપણું સમજાવે છે.

ધૂમેનાવ્રિયતે વહ્નિર્યથાઽઽદર્શો મલેન ચ ।

યથોલ્બેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

પોતામાંથીજ સહજે ઉપજેલા ધૂમાડાથી જેમ
અગ્નિ ઢંકાઈ જાય છે; જેમ અરીસા ઉપર આવી
પડેલો આગંતુક મેલ અરીસાનેજ ઢાંકી દે છે; અને
જેમ પૂર્વોત્પન્ન ઓળથી ગર્ભ ઢંકાઈ જાય છે; તેમ
મનુષ્યના અંતઃકરણને આધારે ઉત્પન્ન થયેલો
એવો જે (સહજ, આગંતુક ને પૂર્વોત્પન્ન, એવો
ત્રણ પ્રકારનો) કામ, તેને લીધે તેના અંતઃકરણમાં

નહેલી જે જ્ઞાનશક્તિ તે પણ ઢંકાયલી હોય છે. ૩૮
આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌંતેય દુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

માટે હે કૌંતેય ! ગમે તેટલા વિષયો મેળવાય
ને ભોગવાય તોપણ એ ‘કામ’ અગ્નિની પેઠે ધરાય
નહિ એવો, શોકસંતાપના કારણરૂપ તથા જ્ઞાનીનો
પણ નિરંતરનો વૈરી છે. કેમકે એ જ્ઞાનીના પણ જ્ઞાન-
ને ઢાંકી દધને તેને મોહરૂપી ધરામાં નાખી દે છે. ૩૯
હવે એ કામનું રહેઠાણ તથા જીતવાનો ઉપાય કહે છે.

ઇન્દ્રિયાણિ મનોબુદ્ધિરસ્યાધિષ્ઠાનમુચ્યતે ।

एतैर्विमोहयत्येष જ્ઞાનમાવૃત્ય દેહિનમ્ ॥ ૪૦ ॥

આ કામરૂપી શત્રુનાં રહેઠાણ ઇન્દ્રિયો, મન
અને બુદ્ધિ કહેવાય છે. કારણ કે એ ઇન્દ્રિયાદિની
ક્રિયાવડેજ વિષયોનાં દર્શન, શ્રવણ, કલ્પના તથા
નિશ્ચય થઈને તેના દ્વારાજ મનમાં કામ પ્રગટ થાય
છે તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનને ઢાંકી દઈ જીવાત્માને
વિષયોમાં મોહિત કરે છે. ૪૦

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।

पाप्मानं प्रजहि ह्येनं જ્ઞાનવિજ્ઞાનનાશનમ્ ॥ ૪૧ ॥

માટે હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એ કામે તને મોહિત નથી કર્યો તે પહેલાંજ તું ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ-ને સ્વાધીન કરીને એ જ્ઞાનવિજ્ઞાનનો નાશ કરનારા કામ નામના મહાપાપી શત્રુને હણી નાખ. ૪૧

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

દેહાદિક દૃશ્ય પદાર્થો કરતાં ઇંદ્રિયો સૂક્ષ્મ તથા પ્રકાશક હોવાથી પર કહી છે; ઇંદ્રિયો કરતાં તેને પ્રેરવાવાળું સંકલ્પવિકલ્પ કરનારું મન પર કહેલું છે; એ મન કરતાં પણ બુદ્ધિને—નિશ્ચય કરનારી વૃત્તિને—પર કહી છે; અને તે આત્માને તો બુદ્ધિથી પણ પર—બુદ્ધિના સાક્ષીરૂપ કહેલો છે. ૪૨

આ ગીતાગ્રંથમાં ‘પર’ શબ્દ આવે તેનો અર્થ શ્રેષ્ઠ, સિન્ન, વિશાળ, સૂક્ષ્મ, વ્યાપક, બળવાન, એવો પણ સમજવો.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

વિષયોથી તથા ઇંદ્રિય આદિથી થનારા કામાદિક વિકારો પણ બુદ્ધિનાજ વિકારો છે;

અને એ બુદ્ધિનો સાક્ષી જે આત્મા, તે તો સર્વ
વિકારોથી રહિત છે. માટે તેને બુદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ
જાણીને, તથા નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિવડે મનને (અ-
નાત્મ પદાર્થોમાંથી ખેંચી લઇ તે પરમાત્મામાં)
સ્થિર કરીને હે મહાબાહો ! કામરૂપી એ દુર્જય
શત્રુને હણી નાખ. ૪૩

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વિષે કર્મયોગ નામનો
ત્રીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો-જ્ઞાનવિભાગયોગ

ખીજ તથા ત્રીજ અધ્યાયમાં મોક્ષનું સાધન જ્ઞાન-યોગ તથા કર્મયોગ કહ્યો. આ અધ્યાયમાં બ્રહ્માર્પણ આદિ વિધિવડે તથા ત્વં પદાર્થના શોધનાદિવડે એ કર્મયોગનો વિસ્તાર કરશે; પરંતુ તે પહેલાં ભગવાન યોગની પ્રશંસા કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ ૧ ॥

અવિનાશી કૃષ્ણને આપનારો આ યોગ પૂર્વે મેં સૂર્યનારાયણને કહ્યો હતો; સૂર્યે મનુને કહ્યો હતો અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો હતો. ૧

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ ૨ ॥

એ પ્રમાણે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા આ યોગ-
ને રાજર્ષિઓ પણ જાણતા હતા; પણ હે પરંતપ !
એ યોગ આ લોકમાં ઘણા કાળથી નષ્ટ થયો છે. ૨
સ एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥૩॥

હવે જો કે એ યોગની પરંપરા તૂટી ગઈ છે,
પણ તું મારો ભક્ત અને મિત્ર હોવાથી એ પુરાતન
યોગ આજે મેં તને કહ્યો છે. કેમકે અત્યંત રહસ્ય-
રૂપ હોવાથી એ જોને તેને કહેવા જેવો નથી. ૩

ભગવાને સૂર્યને એ યોગનો ઉપદેશ કર્યો હતો એ
વાત અસંભવિત લાગવાથી હવે અર્જુન પૂછે છે.

अर्जुन उवाच । अर्जुन પૂછે છે:-

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥૪॥

આપનો જન્મ તો પછી થયો છે અને સૂર્યનો
જન્મ આપની પહેલાં છે; તો પૂર્વે આપે સૂર્યને યોગ-
નો ઉપદેશ કર્યો હતો એ વાત હું કેમ માની શકું? ૪

અર્જુને એવું પૂછતાં એ ઉપદેશ પોતે કૃષ્ણરૂપે નહિ પણ
બીજા રૂપે આપેલો, એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન હવે કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।

तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परंतप ॥ ૫ ॥

હે અર્જુન ! મારા તેમજ તારા અનેક જન્મે થઈ ગયા છે તે બધા હું જ્ઞાનના બળથી જાણું છું, પણ તું નથી જાણતો. કેમકે તારી જ્ઞાનશક્તિ અજ્ઞાનવડે ઢંકાયેલી છે. ૫

તો તો આપ અનાદિ અને અવિનાશી ઈશ્વર છો; જીવોની પેઠે આપનો જન્મ કેમ સંભવે? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ૬ ॥

હું અજન્મા, અવિનાશી તથા સર્વ પ્રાણી-પદાર્થોનો ઈશ્વર છું; તો પણ મારી શુદ્ધ પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી તેજસ્વી અને સત્ત્વગુણી ભૂતિને ધારણ કરીને હું મારી માયાવડે અવતરું છું. ૬

તમે ક્યારે અવતાર ધરો છો ? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ૭ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥ ૮ ॥

હે ભારત ! જ્યારે જ્યારે ધર્મની હાનિ તથા અધર્મનો વધારો થાય છે; ત્યારે ત્યારે હું આત્મા-ને સ્મરું છું; તથા સાધુજનોના રક્ષણ માટે, હુષ્કર્મ કરનારાઓના વિનાશ માટે તથા શુદ્ધ ધર્મની સ્થાપનામાટે યુગેયુગે હું પ્રકટ થાઉં છું. ૭, ૮

ખુલાસો:-હુષ્કર્મનો સંહાર કરે છે માટે ભગવાન નિર્દય છે એવી શંકા કરવી નહિ. કારણ કે

લાલને તાડને માતુર્નાકારુણ્યં યથાર્મકૈઃ ।

તદ્વદેવ મહેશસ્ય નિયંતુર્ગુણદોષયોઃ ॥

અર્થાત્ છોકરાંને લાડ લડાવવામાં તથા અપરાધ થતાં તેમને તાડન કરવામાં જેમ માતા નિર્દય હોતી નથી; તેમ ઈશ્વર પણ પ્રાણીઓનાં શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે તેમનાપ્રત્યે નિઝહ તથા અનુઝહ કરે છે, એટલે તે પણ નિર્દય ઠરતા નથી.

ઈશ્વરનાં એવાં ચરિત્રો જાણવાનું ફળ હવે કહે છે.

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ ।

ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ॥૯॥

હે અર્જુન ! મારા સ્વેચ્છાથી ધારણ કરેલા અલૌકિક જન્મ, તથા મારાં ધર્મરક્ષણાદિ માટેનાં

હિંચ કર્મો, એ સર્વ બીજાઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટેજ હોય છે, એમ જે જાણી શકે છે, તેજ પરોપકારાદિ કરી તેમાંથી દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી શકે છે; અને દેહ છૂટયા પછી આ સંસારમાં નહિ જન્મતાં મનેજ પામે છે.૯

ઉપલી વાત હવે વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવે છે.

વીતરાગમયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

હું સત્ત્વગુણી અવતાર ધારણ કરીને ધર્મનું રક્ષણ કરું છું; એવી રીતનું મારું પરમદયાળુ-પણું જાણવાને લીધે રાગ, લય તથા ક્રોધરહિત થયેલા; તથા વિક્ષેપરહિત થવાથી મારામાં ચિત્ત જોડીને મારેજ આશ્રયે રહેલા એવા ઘણા મનુષ્યો મારી કૃપાથી મળેલા જ્ઞાનવડે તથા તેને પરિપક્વ (અનુભવસિદ્ધ) કરવા માટે તપવડે શુદ્ધ થઇને—એટલે કે અજ્ઞાન ઉપરાંત તેના કાર્યરૂપ જન્મ-મરણથી પણ રહિત થઇને મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે.

સારાંશ કે:—આ કર્મયોગરૂપ તથા આંતરિક સાધનારૂપ ભક્તિમાર્ગ આજકાલનો નથી પણ પ્રાચીનકાળથી આવ્યો આવે છે; એ દર્શાવવા

માટે ભગવાને કહ્યું કે મારા સ્વરૂપને ઘણા પામ્યા છે. ઉપર પાંચમા શ્લોકમાં “ તાન્યહં વેદ સર્વાણિ હું તારા સર્વ જન્મોને બાણું છું ” ઇં વચ્ચેના દ્વારા વિદ્યા તથા અવિદ્યારૂપ ઉપાધિવડે તત્ અને ત્વં પદના અર્થરૂપ ઈશ્વર તથા જીવ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવીને પછી અવિદ્યારહિત, નિત્ય તથા શુદ્ધ એવા ઈશ્વરની અને અજ્ઞાનરહિત થયેલા શુદ્ધજીવનની ચૈતન્યાંશવડે એકતા પણ બતાવી છે.

આપને શરણ થનારનેજ આપ પોતાના સ્વરૂપને લાભ આપો છો અને સકામ પુરુષોને આપતા નથી ત્યારે આપમાં પણ વિષમ દષ્ટિ ઠરી, એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥૧૧॥

હે અર્જુન! જે મનુષ્યો મને જેવી રીતે ભજે છે, તેમને હું પણ તેવીજ રીતે ભજું છું. એટલે કે સકામભાવે ભજનારને મનગમતાં કૃણ આપીને અનુગ્રહ કરું છું અને નિષ્કામભાવે ભજનારને મારું નિજપદ આપી દઉં છું. વળી જેઓ ઇંદ્રાદિ દેવોને ભજે છે તેમની પણ હું ઉપેક્ષા કરતો નથી. કારણ કે ઇંદ્રાદિ દેવો પણ મારીજ વિભૂતિ હોવાથી

તેમની સેવાથી પણ મારીજ સેવા થાય છે. ૧૧

તો બધા આપનેજ કેમ ભજતા નથી? એનો હવે ઉત્તર દે છે.

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત इह देवताः ।

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥૧૨॥

કર્મક્રીડાની ઇચ્છા રાખનારાઓ આ જગતમાં ઘણું કરીને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓનું જ યજન કરે છે; માર્ગ-પરમાત્માનું યજન કરતા નથી. કારણ કે મારા મહિમાના અજ્ઞાનને લીધે આ મનુષ્યલોકમાં દેવતાઓને ભજવાથી કર્મનું ક્રીડા વહેલું મળવાની આશા રખાય છે; તેવી આશા મને ભજવાથી રખાતી નથી. કારણ કે સામાન્ય લોકોને મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાનજ મળવું દુર્લભ છે. ૧૨

કેટલાએક સકામ કર્મ કરે છે, તો કેટલાએક નિષ્કામ કર્મ કરે છે; પણ એ બંને પ્રકારનાં કર્મ કરનારાઓને આપ ઉત્તમ, મધ્યમ વગેરે ક્રીડો આપો છો, તો આપમાં પણ વિષમ દષ્ટિ ન કહેવાય? એ શંકાનું હવે સમાધાન આપે છે.

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्वद्यकर्तारमव्ययम् ॥૧૩॥

એમ તો મેં આરે વર્ણોને તેમના ગુણ અને

કર્મના વિભાગવડે ચઢતા ઉતરતા સરળ્યા છે. જેમ-
કે બ્રાહ્મણોમાં સત્વગુણ તથા શમ, દમ આદિ
તેનાં કર્મો મુખ્ય હોય છે; ક્ષત્રિયોમાં સત્વસહિત
રજોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેમનામાં શૌર્ય,
યુદ્ધ આદિ કર્મો મુખ્ય હોય છે; વૈશ્યોમાં તમોગુણ-
સહિત રજોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી તેમનામાં
ખેતી, પશુપાલન અને વેપાર આદિ કર્મો મુખ્ય
હોય છે; તથા શૂદ્રોમાં તમોગુણ મુખ્ય હોય છે તેથી
અન્ય વર્ણોની સેવા તેમનામાં મુખ્ય હોય છે. આ
પ્રમાણે ચારે વર્ણોનો કર્તા હુંજ છું; છતાં પણ
સ્વરૂપથી તો મને અકર્તાજ બાણજે. ૧૩

न मां कर्माणि लिपंति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्धयते ॥ १४

કારણકે હું અહંકારરહિત તથા પૂર્ણકામ
હોવાથી મને કર્મનાં ફળની ઇચ્છા નથી; તેથી
જગતનાં સૃષ્ટિ આદિ કર્મો મને આસક્ત કે બંધાય-
માન કરતાં નથી. વળી એવી રીતે જે કોઈ મન
કર્મફળની ઇચ્છાવગરનો બાણ છે; તે પણ નિષ્કામ-
ભાવે વર્તીને કર્મોવડે બંધાતો નથી. ૧૪

ભાવાર્થ:—મારી અનાસક્તિનું કારણ નિર-
હંકાર અને નિર્લોપપણું ઇત્યાદિ છે એમ જે જાણે
છે, તેના પણ અહંકારાદિ શિથિલ થઇ જાય છે;
તેથી તે પણ કર્મો કરવા છતાં કર્મોમાં બંધાતો નથી.

એ પ્રમાણે પ્રસંગોપાત ઈશ્વરમાં વિષમ દષ્ટિની શંકાનું
નિરાકરણ 'યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્'
એ શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકવડે કર્યું. હવે પૂર્વે કહે-
લો કર્મયોગ અર્જુનને પાછો વિસ્તારથી સમજાવે છે.

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

કુરુ કર્મેવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥૧૫॥

અહંકાર આદિ તજીને કરેલું કર્મ બંધનકારક
થતું નથી; એમ જાણીને પૂર્વના જનકાદિ મુમુક્ષુ
રાજાઓએ પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મો
કર્યાં છે; માટે તું પણ પ્રથમ કર્મોજ કર. ૧૫

કર્મ પણ અનુભવી બ્રહ્મવેત્તા સાથે વિચાર કરીને
કરવાં. માત્ર લોકપરંપરા ઉપરથી કરવાં નહિ તે હવે કહે છે.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

તત્તે કર્મ પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વા મોક્ષસેઽશુભાત્ ॥

કયું કર્મ કરવું જોઇએ તથા કયું ન કરવું
જોઇએ, એ વિષયમાં વિવેકીઓ પણ મુંઝાયા છે;

માટે જે કર્મથી તું આ સંસારમાંથી છૂટીશ, તેવું કર્મ તથા અકર્મ હવે હું તને કહીશ. ૧૬

શરીરાદિના વ્યાપાર તે કર્મ, અને શરીરવડે કંઈપણ કરવું નહિ તે અકર્મ; એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. એટલે એમાં વિવેકીઓને પણ મોહ થવા જેવું શું છે ? તે હવે કહે છે.

કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણશ્ચ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥૧૭॥

માત્ર લોકપ્રસિદ્ધ કર્મોજ કર્મ નથી ગણાતાં, પરંતુ વેદવિહિત કર્મો પણ કર્મ ગણાય છે. તેથી તેનું સ્વરૂપ પણ જાણવા યોગ્ય છે; તેમ અવિહિત કર્મનું સ્વરૂપ તથા નિષિદ્ધ કર્મનું સ્વરૂપ પણ જાણવા યોગ્ય છે. કારણ કે કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મની ગતિ બહુ ગહન અર્થાત્ દુઃખે કરીને જાણી શકાય તેવી છે. ૧૭

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સયુક્તઃ કૃત્સ્વકર્મકૃત્ ॥૧૮॥

પરમેશ્વરની આરાધનારૂપ નિષ્કામકર્મ મોક્ષના સાધનરૂપ હોઈ બંધનનું કારણ નથી; તેથી તે કરવા છતાં પણ તેને જે અકર્મ જાણે છે; તથા

શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત કર્મ તજવાથી દોષ લાગે અને બંધન થાય છે, તેથી તેને તજવા છતાં પણ તે કર્મરૂપ છે એમ જે જાણે છે; તેજ કર્મ ક નારાઓમાં બુદ્ધિમાન છે; તેજ યોગી છે; અને તે સર્વ કર્મ કરનારો છે એમ જાણવું. કારણકે ઈશ્વ ના આરાધનરૂપ નિષ્કામ કર્મમાં અને તેના કૃપા પરમપદની પ્રાપ્તિમાં સર્વ કર્મોનો અને તે કૃષ્ણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ૧૮

ભાવાર્થ:—કર્મયોગના પ્રકરણમાં ન કર્મણામના માત્ર ઇત્યાદિ વચનોથી બ્રહ્મજિજ્ઞાસુને પણ કર્મ આવશ્યકતા કહી છે, છતાં આ ઠેકાણે પણ કર્મયો વિષે વિચાર આવ્યો, તેથી પુનરુક્તિદોષ સમજ નહિ. કારણ કે આ પ્રકરણ કર્મયોગના વિસ્તારરૂપ

ઉપર કહ્યું તેમ જિજ્ઞાસુને પણ કર્મ બાધ કે શકતાં નથી, તો પછી આરૂઢ યોગીને તો તે બાધ કેમ કરે? એ પક્ષમાં આ શ્લોકનો અર્થ આ પ્રમા છે કે:—દેહ આદિનું કર્મ ચાલતું હોય છતાં પણ દેહ આદિથી આત્મા નોખો છે, એવા જ્ઞાન લીધે જે સ્વાભાવિક રીતેજ આત્મભાવે પોતા નિષ્કર્મપણું જીએ છે, તેજ સર્વ મનુષ્યોમાં યથા

બુદ્ધિવાળો—જ્ઞાની છે; * તથા દૈવેચ્છાથી પ્રાપ્ત થયેલાં આહાર આદિ કર્મો કરે છે તોપણ આત્માને સ્વરૂપથી અકર્તા જાણે છે તેથી તે યોગી પણ છે.

હવે ઉપલા બંને અર્થો પાંચ શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે.

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानान्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥૧૯

જેનાં સર્વ કર્મો ક્ષણ તથા સંકલ્પરહિત છે, એટલે કે જે ક્ષણાશાવિનાશ કર્મ કરે છે; તથા કર્મવડે ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનરૂપી અશ્વિવડે જેનાં કર્મ બળી ગયાં છે; એવાજ પુરુષને વિક્રાનો પંડિત કહે છે. ૧૯

સારાંશ:-આરૂઠ યોગી, સર્વ કામનાઓથી તથા “હું અમુક કરું છું અથવા અમુક કરીશ” ઇત્યાદિ અહંતામમતાના સંકલ્પોથી રહિત હોય છે.

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्કरोति सः ॥૨૦

* એવા જ્ઞાનવિના જે દુઃખબુદ્ધિથીજ કર્મનો ત્યાગ કરે છે, તેને તો અગાઉ ત્રીજા અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકમાં મિથ્યાચારી કહ્યો છેજ.

જે પુરુષ કર્મની અને તેના ફળની આસક્તિ
ત્યજી દઇને સદા સન્નિધાનંદધન પરમાત્મસ્વરૂપ-
માંજ તૃપ્ત રહે છે; તથા કેઇ પણ લૌકિક પદાર્થના
યોગમાટે (પ્રાપ્તિ માટે) અને પ્રાપ્ત વસ્તુના ક્ષેમ
(રક્ષણ) માટે આશ્રય માગતો નથી; તે પુરુષ કર્મ-
માં પ્રવૃત્ત હોય તોપણ કશુંજ કરતો નથી-અર્થાત્
તેનું કર્મ પણ અકર્મ થઇ જાય છે. ૨૦

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શરીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૨૧॥

જેની સર્વ કામનાઓ શાંત થઇ છે; જેનું
ચિત્ત તથા શરીર વશ છે અને જેણે સર્વ પરિગ્રહ
તજ્યા છે; એવો મનુષ્ય અભિમાન મૂકીને શરીર-
સંબંધી કર્મ કરે તેથી દોષને પામતો નથી. ૨૧

આ પ્રકરણ યોગના જિજ્ઞાસુ તથા યોગારૂઢ,
બેઉને લાગુ હોવાથી આરૂઢ યોગીના પક્ષમાં
એવો અર્થ લેવો કે તે યોગી શરીરનિર્વાહ પૂરતું
ભિક્ષાટનાદિ કર્મ કરે છે, તોપણ શાસ્ત્રવિદિત
બીજાં કર્મો નહિ કરવા બદલ દોષ પામતો નથી.

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવદ્ધયતે ૨૨

દૈવેચ્છાથી મળે તેથી સંતોષી રહેનારો, ટાઢ-
તડકો આદિ દ્વંદ્વોને સહેનારો, વૈરવગરનો અને
શરીરયાત્રાદિની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિથી હર્ષ-
શોક નહિ કરનારો પુરુષ, વિહિત કર્મ તથા સ્વા-
ભાવિક કર્મ કરે તેથી બંધન પામતો નથી. ૨૨
ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૨૩ ॥

કેમકે એવા નિષ્કામ, રાગદ્વેષરહિત તથા
જ્ઞાનમાં સ્થિરચિત્તવાળા જીવનમુક્ત પુરુષથી
યજ્ઞાર્થે, લોકસંગ્રહ માટે કે ઇશ્વરનિમિત્તે જે જે
કર્મો કરાય તે બધાં કર્મ વાસનાવાળાં હોય
તોપણ બંધનરૂપ નહિ થતાં વિનાશ પામે છે. ૨૩

ભાવાર્થઃ—યોગાદૃઢ પુરુષ યજ્ઞની પરંપરાજા-
વવાની લોકહિતની શુભ વાસનાને લીધે ઉપદેશાદિ
કર્મ કરતો હોય તોપણ તે કર્મ કરતાં કરતાંજ
તેની તે વાસના અને કર્મ બંને વિનાશ પામે છે.

પરમાત્માની આરાધનારૂપ નિષ્કામ કર્મ જ્ઞાનનું
સાધન હોવાથી જિજ્ઞાસુને તે બંધન કરતું નથી, માટે
તે કર્મ છતાં પણ કર્મ કહેવાય નહિ; અને આદૃઢ અવ-

સ્થાવાળાને આત્માના અકર્તાપણાનું જ્ઞાન હોવાથી તેને તો વિહિત કર્મોનો ઉપયોગજ હોતો નથી. વળી તે શરીરના નિર્વાહને માટે આવશ્યક કર્મો કરે છે, તે પણ અકર્મ જેવાંજ છે, એ વાતનો વિસ્તાર કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેત્ જે કર્મમાં અકર્મ જુએ છે' ઇત્યાદિ વચનોવડે કર્યો. હવે જે પુરુષ કર્મોમાં તથા તેનાં અંગોમાં પણ બ્રહ્મને વ્યાપી રહેલ જુએ છે તેનાં પણ કર્મો નાશ પામે છે એ વાત કહે છે.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ ૨૪ ॥

અશ્વિમાં હોમવાનાં સાધન સુવ આદિ પણ બ્રહ્મ છે; હોમવાની ક્રિયા તથા મંત્ર આદિ પણ બ્રહ્મ છે; અશ્વિ પણ બ્રહ્મ છે; હોમનાર પણ બ્રહ્મ છે; અને તેણે ધી આદિ હોમ્યું તે પણ બ્રહ્મજ છે. અર્થાત્ યજ્ઞ, અશ્વિ, યજ્ઞમાન, હોમવાની વસ્તુઓ તથા ક્રિયા આદિ સર્વ કાંઈ બ્રહ્મરૂપ છે; એવી રીતે કર્મસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં જેનું ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે, એવા પુરુષને પ્રાપ્ત થનારૂં જ્ઞાન પણ બ્રહ્મજ હોય છે. ૨૪

આવી રીતે યજ્ઞમાં સર્વત્ર કરાયેલી બ્રહ્મદષ્ટિ સર્વ યજ્ઞોથી શ્રેષ્ઠ છે, એવી બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રશંસા કરવામાટે હવે અધિ-

કારીઓના ભેદને અનુસરીને ધણા પ્રકારના યજ્ઞો કહે છે.

દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।

બ્રહ્માગ્રાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહ્વતિ ॥ ૨૫ ॥

કેટલાએક કર્મયોગીઓ દૈવયજ્ઞ એટલે ઇંદ્રવરુણાદિક દેવોને ઉદ્દેશીને યજ્ઞ કરે છે; બીજા જ્ઞાનવાન યોગીઓ અહ્નરૂપી અગ્નિમાં બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્ એ શ્લોકમાં કહેલા પ્રકારે યજ્ઞનો પાણુ હોમ કરે છે; અર્થાત્ યજ્ઞ આદિ સર્વ કર્મોનો પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં લય કરે છે અને એ યજ્ઞ જ્ઞાનયજ્ઞ કહેવાય છે. ૨૫

શ્રોત્રાદીનીંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ જુહ્વતિ ।

શબ્દાદીન્વિષયાનન્ય ઇંદ્રિયાગ્નિષુ જુહ્વતિ ॥ ૨૬ ॥

બીજા નૈષ્ઠિક અહ્નચારીઓ તે તે ઇંદ્રિયના સંયમરૂપી અગ્નિમાં શ્રોત્રાદિ ઇંદ્રિયોનો હોમ કરે છે એટલે કે તે તે ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરીને સંયમ ધારણ કરે છે. બીજા ગૃહસ્થો વિષયો ઉપરની આસક્તિ તજીને અગ્નિરૂપે ભાવના કરેલી ઇંદ્રિયોમાં શબ્દાદિક વિષયોને હવિરૂપે હોમે છે. ૨૬

સર્વાર્ણીંદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગાગ્રૌ જુહ્વતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ૨૭ ॥

બીજા ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષો કર્ણુ આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સાંભળવું, જોવું ઇત્યાદિ વ્યાપારોને; તથા હાથ આદિ કર્મેન્દ્રિયોના બોલવું, લેવું, દેવું આદિ વ્યાપારોને; તેમજ દશ પ્રાણુનાં કર્મોને* આત્મજ્ઞાનવડે પ્રહીન થયેલા એકાગ્ર ધ્યાનરૂપી યોગાભિમાં હોમે છે—અર્થાત્ દ્યેયસ્વરૂપને યથાવત્ જાણીને તથા તેમાં મનને સારી રીતે એકાગ્ર કરીને ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણુનાં સર્વ કર્મોને શમાવે છે. ૨૭

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચ યતયઃ સંશિતવ્રતાઃ ॥૨૮॥

* એ દશ પ્રાણુનાં નામ તથા કર્મ આ પ્રમાણે છે:—પ્રાણુનું કર્મ શ્વાસોચ્છ્વાસ કરવા; અપાનનું કર્મ મલમૂત્રને નીચે લઇ જવું; વ્યાનનું કર્મ સંકોચવું, પહોળું કરવું, સાંધા મરડવા આદિ; સમાનનું કર્મ ખાનપાનના રસને નાડીઓદ્વારા રોમેરોમમાં પહોંચાડવો; ઉદાનનું કર્મ અન્ન અને રસનો વિભાગ કરવો; નાગવાયુનું કર્મ ઓડકાર લાવવા; કૂર્મનું કર્મ નેત્ર ઉઘાડવાં—વીંચવાં; કૃકલનું કર્મ ભૂખ લગાડવી; દેવદત્તનું કર્મ જગાસુ ખાવું; આખા શરીરમાં વ્યાપી રહેલા ધનંજયનું કર્મ શબ્દઅવસ્થામાં પણ શરીરમાં વ્યાપી રહેવું.

વળી દાનરૂપે દ્રવ્યચક્ષ કરનારા, કૃષ્ણ આંદ્રા-
યણાદિરૂપે તપચક્ષ કરનારા, ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ-
રૂપે યોગચક્ષ કરનારા, વેદાદિક સદ્અર્થનું પઠન-
પાઠન કરવારૂપે અથવા તેના અર્થજ્ઞાનરૂપે જ્ઞાનચક્ષ
કરનારા, આવા આવા પોતપોતાને અનુકૂળ પડે તે
તે ચક્ષ તીક્ષ્ણ વ્રતપૂર્વક કરનારા ઘણા યતિઓ
(પ્રયત્ન કરનારા સાધકો) હોય છે. ૨૮

અપાને જુહ્વતિ પ્રાણં પ્રાણેऽપાનં તથાऽપરે ।

પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥૨૯॥

કેટલાએક મુમુક્ષુઓ પૂરકવડે નીચે ગતિ
કરનારા અપાનવાયુમાં, ઉંચી ગતિ કરનારા
પ્રાણવાયુને હોમે છે—એટલે કે પૂરકવડે પ્રાણને
અપાનમાં એકત્ર કરે છે; અને કુંભકવડે પ્રાણ
તથા અપાનની ઉંચી અને નીચી ગતિને રોકીને
પછી રેચક વખતે અપાનને પ્રાણમાં હોમે છેx

x પ્રાણને અપાનમાં અને અપાનને પ્રાણમાં હોમવારૂપે
જે પૂરક તથા રેચક કરવામાં આવે છે; તેમાં રેચકસમયે
'સોઽહં' અને પૂરકસમયે 'હંસ' એ અજપા મંત્ર સારી
રીતે જપી શકાય છે, અને તેના અર્થરૂપે પરમાત્મા તથા

—એટલે કે પ્રાણની સાથે અપાનને એક કરે છે. એવી રીતે કેટલાક મુમુક્ષુઓ પૂરક, કુંભક તથા રેચક કરીને પ્રાણાયામ કરવામાં તત્પર રહે છે. ૨૯

(બીજા કેટલાએક સાધકો આહાર ઘટાડવાનો અભ્યાસ કરે છે; અને આહાર ઓછો થતાં આપો-આપજ ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઈ જઈ તે તે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ તે તે ઇન્દ્રિયોમાં લય પામે છે, તેમાં તે સાધકો હોમની ભાવના કરે છે.)

કેટલાકો પ્રાણાયામને પણ યત્ન કરે છે, અને તેમના પક્ષમાં ઉપલા ૨૯મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધ, તથા આ પછીના ૩૦મા શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો એકત્ર અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

બીજા નિયમિત આહારવાળા* તથા કુંભક-

જીવાત્માની એકતાની ભાવના પણ કરી શકાય છે. જેમકે:—

સકારેણ બહિર્યાતિ હકારેણ વિશેત્પુનઃ ।

પ્રાણસ્ત્વત્ર સ એવાહં હંસ इत्यनुचितयेत् ॥

અર્થાત્ સકારના અવાજ સાથે પ્રાણ બહાર નીકળે છે, અને હકારના અવાજ સાથે પાછો શરીરમાં પ્રવેશે છે. માટે એ સોહં તથા હંસ શબ્દોદ્વારા તેના અર્થરૂપે ‘તે હું છું’ અને ‘હું તે છું’ એવી ભાવનાનું ચિંતન ઉત્તમ મુમુક્ષુએ કરવું.

* નિયમિત આહાર માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

દ્વૌ ભાગૌ પૂરયેદન્નૈસ્તોયેનૈકં પ્રપૂરયેત્ ।

વડે પ્રાણ અને અપાન રોકીને પ્રાણાયામ કરનારા સાધકો ઇન્દ્રિયોને પ્રાણોમાં હોમે છે-એટલે કે કુંભક કરતી વખતે બધા પ્રાણો એકઠા થતાં તેમાં ઇન્દ્રિયો લય પામે તેમાં હોમની ભાવના કરે છે.

ઉપર કહેલા બાર યજ્ઞોના જાણનારને જે ફળ થાય છે તથા તે યજ્ઞ નહિ કરવાથી જે દોષ લાગે છે, તેહવે કહે છે.

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહ્વાતિ ।

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ ॥ ૩૦ ॥

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥૩૧

આ સર્વ યજ્ઞોને યથાવત જાણનારા, અનુકૂળ

મારુતસ્ય પ્રચારાર્થ ચતુર્થમવશેષયેત્ ॥

અર્થાત્ નિયમિત આહાર કરનારે પેટના બે ભાગ અન્ન-વડે અને એક ભાગ જળવડે પૂરીને ચોથો ભાગ તો પવનના સંચારમાટે ખાલીજ રાખવો જોઈએ.

પ્રાણાદિકની સ્થિરતા માટે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

યથા યથા સદાભ્યાસાન્મનસઃ સ્થિરતા ભવેત્ ।

વાયુવાક્રાયદૃષ્ટિનાં સ્થિરતા ચ તથા તથા ॥

નિત્ય અભ્યાસ કરવાથી જેમ જેમ મનની સ્થિરતા થાય છે, તેમ તેમ પ્રાણ, વાણી, કાયા તથા દૃષ્ટિ પણ સ્થિર થાય છે.

યજ્ઞોવટે પોતાના પાપનો નાશ કરનારા તથા યજ્ઞ કર્યા પછી વધેલું અમૃતરૂપ અન્ન જમનારા એવા યત્નશીલ સાધકોજ જ્ઞાનદ્વારા સનાતન બ્રહ્મને પામે છે; અને હે અર્જુન ! જેઓ ઉપલામાંનો એક પણ યજ્ઞ સિદ્ધ નથી કરતા તેને તો આ અદ્ય સુખવાળો મનુષ્યલોકજ ફરી મળે નહિ, તો સ્વર્ગાદિક તો ક્યાંથીજ મળે ? માટે યજ્ઞો તો સર્વથા કરવા.૩૦,૩૧

જ્ઞાનયજ્ઞની વિશેષતા દર્શાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણભગવાન પ્રથમ બીજા યજ્ઞોનો ઉપસંહાર કરે છે.

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान् विद्धि तान्सर्वान् एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥

વળી બીજા પણ અનેક પ્રકારના યજ્ઞો વેદના સુખથી વિસ્તારપૂર્વક કહેવાયલા છે; પરંતુ તે બધા લૌકિક કામનાના હેતુવાળા તથા અનેક પ્રકારની બાહ્યસામગ્રી અને બાહ્યક્રિયાઓથી થાય તેવા હોવાથી, ફળરૂપે પણ મોક્ષદાયક પરમાત્મજ્ઞાન નહિ પણ અનિત્ય પદાર્થજ આપનારા જાણુજે. કેમકે એમ જાણવાથીજ તું નિષ્કામ કર્મ તથા આંતરિક સાધના કરવા પ્રેરાઈશ; તથા પરમાત્માનો મહિમા અને સાક્ષાત્કાર પામીને સંસારબંધનથી છૂટીશ.૩૨

હવે કર્મચક્ષુથી જ્ઞાનચક્ષુ શ્રેષ્ઠ છે એ વાત કહે છે.

શ્રેયાન્દ્રવ્યમયાદ્યજ્ઞાજ્ઞાનચક્ષુઃ પરંતપ ।

સર્વ કર્માંશ્ચિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે ॥૩૩॥

એમાં પણ હે શત્રુને તથાવનાર પૃથાના પુત્ર ! દ્રવ્ય આદિ બાહ્યપદાર્થોથી થતા ચક્ષુ કરતાં આંતરિક સાધનારૂપ જ્ઞાનચક્ષુ ઉત્તમ છે. જો કે જ્ઞાનચક્ષુમાં પણ મનનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; પરંતુ જ્ઞાનચક્ષુની ઉત્પત્તિ મનમાંથી નહિ પણ જ્ઞાનમાંથી થાય છે; તથા તેનું કૃણ પણ અપરોક્ષ જ્ઞાનરૂપેજ પ્રકાશે છે. માટે બધાં કર્મો અને બધાં કૃણોનો સમાવેશ જ્ઞાનચક્ષુમાં થાય છે. ૩૩

ભાવાર્થ:-સર્વ પ્રકારનાં શુભ કર્મોનાં જે જે કૃણ થાય છે તે કૃણ જ્ઞાનચક્ષુ કરનારા જ્ઞાનીને પણ મળે છે. શ્રુતિ કહે છે કે “સર્વં તદભિસમેતિ ચત્કિ-ચિત્પ્રજાઃ સાધુ કુર્વતિ । પ્રજા જે કંઈ શુભ કર્મ કરે છે તે સર્વ સિદ્ધ જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે.” માટે દ્રવ્યચક્ષુ કરતાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉત્તમ છે.

એવા ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન તથા કૃણ હવે કહે છે.

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

यज्ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેवं यास्यसि पांडव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

હો પાંડુના પુત્ર ! એવું ઉત્તમ જ્ઞાન તું હંડવત્ પ્રણામ કરીને, તથા “આ સંસાર મને શામાટે પ્રાપ્ત થયો ? તે કેમ નિવૃત્ત થાય ?” ઇત્યાદિ પ્રશ્નો કરીને અને તેમની સેવા કરીને તું મેળવી શકીશ. પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાની હોવા ઉપરાંત તત્ત્વદર્શી (એટલે કે પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામેલો સિદ્ધ જ્ઞાની) હશે તેજ તને એ જ્ઞાન યથાવત્ ઉપદેશી શકશે, કે જે જ્ઞાન મેળવીને તું ફરીથી આવો-બંધુઓના નાશ આદિથી ઉપજતો-મોહ પામીશ નહિ; અને પોતાની અવિદ્યાથી રચાયેલા પિતા, પુત્ર આદિ પ્રાણીઓને આત્મભાવે તારા પોતામાં રહેલાં જોઈશ; તથા તેઓસહિત તારા આત્માને મારામાં-પરમાત્મામાં રહેલાં જોઈ શકીશ. ૩૪, ૩૫

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

કદી તું સર્વે પાપીઓથી પણ વધારે પાપ

કરનારો હોઈશ તોપણ તે સર્વે પાપરૂપી સમુદ્રને
તું જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે નિશ્ચય તરી જઈશ. ૩૬

પાપરૂપ સમુદ્રને હું તરી જઈશ, પણ પાપ તો એમ
ને એમ રહેવાનાં ને ? એ બ્રાંતિ હવે દષ્ટાંતથી દૂર કરે છે.

યથૈધાંસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥૩૭॥

હે અર્જુન ! જેમ પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ લાકડાં-
ને બાળીને ભસ્મ કરે છે; તેમ અનુભવસિદ્ધ
જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ પ્રારબ્ધકર્મ સિવાયનાં બીજાં
બધાં કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરે છે. ૩૭

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ વિદ્યતે ।

તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેનાત્મનિ વિંદતિ ॥૩૮॥

આ સંસારમાં બ્રહ્મજ્ઞાનના જેવું પવિત્ર કર-
નારું બીજું કોઈ પણ સાધન નથી. યોગસિદ્ધ થવા
છેવ્છનારો સાધક દીર્ઘકાળે કોઈ મહાકર્મના યોગ-
થી યોગ્યતા મેળવે છે, ત્યારે પોતાની મેળે પણ
એ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર અનાયાસે પ્રાપ્ત કરે છે—અર્થાત્
કર્મયોગવિના એ જ્ઞાન અનાયાસે મળતું નથી. ૩૮
શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમચિરેણાધિગચ્છતિ॥૩૯

અને જે સાધક ઉપર જણાવ્યા જેવા યોગ-
સિદ્ધ ગુરુજનના ઉપદેશમાં શ્રદ્ધાવાળો, તે પ્રમાણે
વર્તનારો તથા ઈંદ્રિયોને જીતનારો હોય છે; તે
તો એ અપરોક્ષ જ્ઞાન ત્વરાથી પામે છે. પરંતુ તેણે
પણ એવી શ્રદ્ધા, ઉપદેશ તથા જ્ઞાનને યોગ્ય ચિત્ત-
શુદ્ધિ થવા માટે પ્રથમ નિષ્કામ કર્મ તો કરવાં જ
જોઈએ. કેમકે જેણે એટલી ચિત્તશુદ્ધિ મેળવી હોય
તેજ એ પ્રકારે અપરોક્ષ જ્ઞાન અને પરમ શાંતિને-
એટલે કે જીવનમુક્ત દશાને પામે છે. ૩૯

જ્ઞાનના અધિકારી કોણ અને કેવી રીતે થઈ શકે, તે
કહ્યા પછી હવે જ્ઞાનના અનધિકારી વિષે કહે છે.

અજ્ઞાશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા વિનश्यति ।

નાયં લોકોઽસ્તિ ન પરાં ન સુખં સંશયાત્મનઃ॥૪૦

જે મનુષ્ય ગુરુજનના ઉપદેશને સમજતો
નથી; સમજે તો શ્રદ્ધા રાખતો નથી; શ્રદ્ધા થઈ તો
તે મુજબ વર્તવાથી સફળ થવાશે કે નહિ? એવો
જેના મનમાં સંશય રહે છે; તે મનુષ્ય સફળ નહિ
થતાં નિષ્ફળ થાય છે અને અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અ-

ધિકારી થતો નથી. વળી સંશયાત્મા તો સર્વથા નાશ પામે છે. કારણ કે તે સંશયને લીધે ધન-સંપાદન, વિવાહ આદિ નહિ કરી શકવાથી તેનો આ લોક પણ સુધરતો નથી; તેમ કળના સંશયને લીધે ધર્માચરણ પણ નહિ થઈ શકવાથી તેનો પરલોક પણ બગડે છે. વળી ભોગ્ય પદાર્થોમાં નાના પ્રકારના સંશય થવાથી તેને સુખ પણ મળતું નથી. ૪૦

બે અધ્યાયમાં યોગ્યતાના ભેદથી જ્ઞાનમય તથા કર્મમય એમ બે પ્રકારે થતી બ્રહ્મનિષ્ઠા કહી હવે તેનો ઉપસંહાર કરે છે.

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંચ્છિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવંતં ન કર્માણિ નિબઘંતિ ધનંજય ॥૪૧॥

હે અર્જુન ! પરમાત્માની આરાધનારૂપી કર્મ-યોગવડે જેણે સર્વ કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણ કરેલાં છે અને તેથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થઈને જેના સર્વ સં-શય કપાઈ ગયા છે; એવા પરમાત્મપરાયણ પુરુષને પણ, તેણે લોકસંગ્રહ માટે તથા સ્વભાવથી કરેલાં કર્મો બંધન કરી શકતાં નથી. ૪૧

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિન્નૈવં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥૪૨॥

માટે હે અર્જુન! અજ્ઞાનથી થયેલા અને શો-
કાદિથી હૃદયમાં ઉપજેલા એ સંશયને દેહ અને
આત્માના વિવેકરૂપી ખડ્ગવડે છેદીને પરમાત્મ-
સાક્ષાત્કારના ઉપાયરૂપ કર્મયોગનો આશ્રય કર
અને યુદ્ધને માટે ખડો થઈ જા. ૪૨

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञानविभागयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥४॥
ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો જ્ઞાનવિભાગયોગ
નામનો ચોથો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫ મો—સંન્યાસયોગ

અજ્ઞાનથી થયેલા સંશયને જ્ઞાનરૂપ ખડ્ગવડે કાપી નાખીને તું કર્મયોગ કર, એમ ભગવાને કહ્યું; તે વિષયમાં પૂર્વાપર વિરોધ માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

સંન્યાસં કર્મણાં કૃષ્ણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

યચ્છ્રેય એતયોરેકં તન્મે બ્રૂહિ સુનિશ્ચિતસ્ ॥ ૧ ॥

હે કૃષ્ણ ! “યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાત્ પણ્જે આત્મામાં પ્રીતિવાળો છે” “સર્વ કર્મોન્નિલં પાર્થ હે પાર્થ ! બધાં કર્મો જ્ઞાનમાં સમાઈ જાય છે ” ઈત્યાદિ વચનોવડે જ્ઞાનીને આપ સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે; તથા બીજાં વચનોવડે પાછું “જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગવડે સંશય કાપીને કર્મ કર” એમ કર્મયોગ કરવાનું કહ્યું છે. પણ એ બન્ને

વાત એક માણસ એકી વખતે કરી શકે નહિ. કારણ કે એ બન્નેનું સ્વરૂપ એકબીજાથી વિરુદ્ધ છે. માટે એ બંને યોગમાં જે કલ્યાણકારી હોય તે એક યોગ સારી રીતે નિશ્ચય કરીને મને કહો. ૧

શ્રીમગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

સંન્યાસઃ કર્મયોગશ્ચ નિઃશ્રેયસકરાવુભૌ ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥૨॥

કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) અને કર્મોનો અંગીકાર, એ બેય કલ્યાણ કરનારાં છે. પરંતુ તેમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ (કર્મ કરવાં) એ તારે ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળાને માટે વધારે શ્રેષ્ઠ છે. ૨

ભાવાર્થ:—કેવળ વેદાંતવડેજ પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર પામવાને યોગ્ય હોય એવા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પ્રત્યે હું કર્મો કરવાનું કહેતો નથી કે જેથી પ્રથમ કહેલા કર્મસંન્યાસમાં વિરોધ આવે. પરંતુ તું કે જે દેહને આત્મા માને છે તેને કુટુંબીઓના વધનિમિત્તે શોકમોહાદિથી જે સંશય થયો છે તે સંશયને, દેહથી આત્મા ભિન્ન છે એવા વિવેકરૂપી તલવારવડે છેદી નાખ; તથા પરમાત્મજ્ઞાનના સાધનરૂપ કર્મયોગનો

અંગીકાર કર એમ કહું છું. કેમકે કર્મો કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે; અને ચિત્તશુદ્ધિ થશે ત્યારેજ તને યથાવત્ આત્મજ્ઞાન થશે; તથા એ આત્મજ્ઞાન થયા પછીજ તેના પરિપાકને માટે (અપરોક્ષાનુભવ માટે) જ્ઞાનનિષ્ઠાના અંગરૂપ કર્મસંન્યાસ-કર્મનો ત્યાગ-આગળ કહ્યો છે. માટે કર્મયોગનો સ્વીકાર તથા કર્મત્યાગ એ એક કાળે નહિ પણ ક્રમથી તથા યોગ્યતાપૂર્વક કર્યો હોય તોજ તે કલ્યાણકારી થાય છે. એમાં પણ તારે માટે તો અત્યારે કર્મત્યાગ કરતાં કર્મયોગજ ઉત્તમ છે.

કર્મયોગ પણ એક રીતે કર્મસંન્યાસ છે તે હવે કહે છે.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્દ્વન્દ્વો હિ મહાબાહો સુખં બંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥૩॥

કેઈ પણ વસ્તુ ઉપર જે રાગદ્વેષ કરતો નથી પણ પ્રભુપ્રીત્યર્થેજ કર્મ કરે છે, તેને કર્મ કરવા છતાં પણ સદા કર્મસંન્યાસી(કર્મોનો ત્યાગી)જ બાણવો. કારણ કે હે મહાબાહો ! એવો રાગદ્વેષ આદિથી રહિત પુરુષ કર્મયોગથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો થતાં જ્ઞાનદ્વારા પરમાત્મસાક્ષાત્કાર પામીને સંસાર-બંધનથી સુખપૂર્વક મુક્ત થાય છે. ૩

કર્મ એ જ્ઞાનનું અંગ છે તથા જ્ઞાન એ તેનું અંગી છે, માટે એ બન્નેનો ક્રમ અવસ્થાભેદ છે. તેથી “એ-માંથી શ્રેષ્ઠ કયું ?” એવો પ્રશ્ન તો અજ્ઞાનીને સંભવે છે, વિવેકીને સંભવે નહિ. એ વાત હવે કહે છે.

સાંખ્યયોગૌ પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદંતિ ન પંડિતાઃ ।

एकमप्यास्थितः सम्यग्बुभयोर्विन्दते फलम् ॥૪॥

જ્ઞાનનિષ્ઠાના અંગભૂત જે કર્મસંન્યાસ (કર્મોનો ત્યાગ) તથા કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મનો સ્વીકાર) એ બેયને અજ્ઞાનીઓજ જ્ઞાનનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વતંત્ર સાધન કહે છે; પંડિતો નથી કહેતા. કારણ કે જે એ બેમાંથી એકનો પણ સારી રીતે આશ્રય કરે છે તે તો એ (કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ) બન્નેના ફળને (મોક્ષને) પામે છે. ૪

ભાવાર્થ:—સારી રીતે નિષ્કામ કર્મો કરવાથી ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે; ચિત્તશુદ્ધિ થતાં અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં કર્મસંન્યાસ તથા કર્મયોગ એ બન્નેનું મોક્ષરૂપી ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જો યોગ્યતાપૂર્વક કર્મનો ત્યાગ કર્યો હોય તોપણ પૂર્વે કરેલાં કર્મોના ફળરૂપે જ્ઞાન અને જ્ઞાન-દ્વારા બંનેના ફળરૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. માટે

કર્મનો ત્યાગ તથા કર્મનો અંગીકાર એ બન્ને કાંઈ જ્ઞાનનાં લિપ્ત લિપ્ત સ્વતંત્ર સાધનો નથી, પણ એકજ સીડીનાં નીચે ઉપરનાં પગથિયાં છે.

ઉપલીજ વાત હવે સ્પષ્ટ કરે છે.

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५

જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા કર્મત્યાગી સંન્યાસીઓ મોક્ષરૂપી જે સ્થાનને પામે છે; તેજ સ્થાનને કર્મયોગીઓ પણ ચિત્તશુદ્ધિ અને અપરોક્ષ જ્ઞાનદ્વારા પામે છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યયોગ (જ્ઞાનયોગ) તથા કર્મયોગ બન્ને એકજ કૂળને આપનારા હોવાથી એ બન્નેને જે એક જાણે છે તેજ ખરી વાત જાણે છે. ૫

જ્યારે કર્મયોગીને પણ કર્મસંન્યાસથીજ જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પ્રથમથીજ કર્મસંન્યાસ (કર્મનો ત્યાગ) શામાટે ન કરવો ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्नुमयोगतः ।

योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

હે મહાબાહુ અર્જુન ! ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના જ્ઞાનનિષ્ઠા થતી નથી અને કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મ) સાધ્યાવિના ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી. છતાં પણ જે

કર્મયોગ સાધ્યાવિનાજ કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) રવામાં આવે, તો તે જ્ઞાનનિષ્ઠાફળે સફળ થવો અશક્ય છે; અને જે બુદ્ધિમાન સાધક કર્મયોગ પ્રાધ્યા પછીજ કર્મસંન્યાસી થઈને (કર્મો તણીને) જ્ઞાનયોગ સાધે છે; તે તો થોડાજ સમયમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર પામે છે.*૬

કર્મયોગાદિના કર્મે પરમાત્મદર્શન થયા પછી જે કર્મ યોગ હોય તે કર્મોથી બંધન થાય કે નહિ? તે હવે કહે છે.

મોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

કર્વ ભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥૭॥

કર્મયોગ સાધનારો, વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો, શરીર તથા ઈન્દ્રિયોને વશ કરનારો તથા જેનો આત્મા સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ થયો છે એવો આત્મજ્ઞાની પુરુષ લોકહિતાર્થે કર્મ કરતો હોય તે

ચિત્તશુદ્ધિવિનાના સંન્યાસીઓમાટે વાર્તિકકાર કહે છે કે:-

પ્રમાદિનો બહિઃચિત્તાઃ પિશુનાઃ કલહોત્સુકાઃ ।

સંન્યાસિનોઽપિ દૃશ્યન્તે દૈવસંદૂષિતાશયાઃ ॥

અર્થાત્ પ્રમાદી, બાહ્યદષ્ટિવાળા, ચાડીઆ, કલહ કરવા-
ના ઉત્સાહી અને દૈવયોગે દૂષિત અંતઃકરણવાળા સંન્યા-
સીઓ (બેખધારીઓ) પણ જ્યાં ત્યાં જણાય છે.

પણ કર્મવડે બંધાતો નથી. ૭

“કર્મ કરવા છતાં પણ કર્મથી બંધાય નહિ” એ વાત વિરુદ્ધ છેએવીશંકાનો ‘કર્તાપણાનું અભિમાન નહિ હોવાથી એ વાત વિરુદ્ધ નથી’ એવો ઉત્તર હવે એ શ્લોકથી આપે છે.

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन्गृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्भ्रજन्गच्छन्स्वपन्श्चसन् ॥૮

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तत इति धारयन् ॥૯॥

કર્મ કરનારો પુરુષ યથાક્રમે પ્રદ્ધવેત્તા થયા પછી દર્શન કરતો, શ્રવણ કરતો, સ્પર્શ કરતો, સુંઘતો, ખાતો, ચાલતો, સૂતો, શ્વાસ લેતો, બોલતો, ત્યાગ કરતો, ગ્રહણ કરતો તથા આંખ ઉઘાડતો અને મીંચતો થકે પણ “હું આત્મભાવે એમાંનું કશું કરતો નથી, પણ ઇન્દ્રિયોજ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વર્તી છે” એમ માને છે—અર્થાત્ જોવું, સાંભળવું, સ્પર્શ કરવો, સુંઘવું, ખાવું ઇત્યાદિ વ્યાપાર ઇન્દ્રિયોનો છે; તથા ચાલવું એ પગનો, નિદ્રા એ બુદ્ધિનો, શ્વાસ એ પ્રાણનો, બોલવું એ વાણીનો, મળત્યાગ એ ગુદાનો, મૂત્રત્યાગ એ ઉપ-

સ્થનો, ગ્રહણ કરવું એ હાથનો તથા આંખો મીંચ-
વી ઉઘાડવી એ કૂર્મવાયુનો વ્યાપાર છે; એમ બુ-
દ્ધિથી નિશ્ચય કરીને “હું કંઈ પણ કરતો નથી”
એમ તે જાણે છે, અને એવો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કર્મો
કરવા છતાં પણ કર્મોથી બંધાતો નથી.* ૮,૬

ત્યારે તો જેને ‘હું કરું છું’ એવું અભિમાન હોય, તેને
કર્મનું બંધન ટળશે નહિ. કેમકે તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ
નહિ હોવાથી તેને સંન્યાસનો પણ અધિકાર રહેતો નથી;
અને તેથી એવા પુરુષને તો મોટું સંકટ આવી પડશે, તેનું
કેમ? એ શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

**ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥**

જે કોઈ સઘળાં કર્મો પરમેશ્વરને અર્પણ કરે
છે, અને કૃળની ઇચ્છાવિના—નિષ્કામભાવથીજ
કર્મ કરે છે તે મનુષ્ય, જેમ કમલપત્ર પાણીમાં
રહેવા છતાં તેનાથી લેપાતું નથી; તેમ પુણ્ય તથા

*ભગવાન વેદવ્યાસે પણ શારીરક સૂત્રમાં કહ્યું છે કે:-
તદધિગમે उत्तरपूर्वाधयोरसंश्लेषविनाशो तद्व्यपदे-
शात् । અર્થાત્ અનુભવસિદ્ધ અપરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી નવાં
પાપનો સ્પર્શ થતો નથી અને પૂર્વનાં પાતકો નાશ પામે છે.

પાપહાયક કર્મોથી લેપાતો નથી. ૧૦

બંધનનો અભાવ કહ્યો. હવે સદાચારથી મોક્ષ કહે છે.

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૈરિન્દ્રિયૈરપિ ।

યોગિનઃ કર્મ કુર્વતિ સંગં ત્યક્ત્વાત્મશુદ્ધયે ॥૧૧॥

યોગીજનો શરીરવડે સ્નાન આદિ, મનવડે સત્ય અસત્યનો વિચારાદિ, બુદ્ધિવડે સત્ય વસ્તુનો નિશ્ચય ઇત્યાદિ તથા આસક્તિરહિત ઇન્દ્રિયોવડે શ્રવણદર્શનાદિ જે જે કર્મો કરે છે, તે ક્ષણની ઇચ્છા ત્યજીને કેવળ ચિત્તશુદ્ધિ માટેજ કરે છે. ૧૧

જે કર્મવડે એક મનુષ્ય બંધાય છે તેજ કર્મવડે બીજો મનુષ્ય મુક્ત થાય છે, તેની વ્યવસ્થા હવે સમજાવે છે.

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિમાપ્નોતિ નૈષ્ઠિકીમ્ ।

અયુક્તઃકામકારેણ ફલે સક્તો નિબઘ્યતે ॥૧૨॥

જે મનુષ્ય એવી રીતે કર્મક્ષણની ઇચ્છા તજીને ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે—પ્રભુપ્રીત્યર્થે કર્મ કરે છે તે શુદ્ધ ચિત્તવાળો તથા પરમાત્મામાં એકનિષ્ઠાવાળો થઈ શકીને અપાર શાંતિમય મોક્ષને પામે છે; ત્યારે અયોગી મનુષ્ય સકામ કર્મો કરીને ક્ષણાસક્તિ, સ્વાર્થવૃત્તિ અને વિષયલોભપતા વધારતો ચાલે છે

તેથી વધારે ને વધારે બંધાય છે. ૧૨

અશુદ્ધ ચિત્તવાળાને માટે કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ (નિષ્કામ કર્મ કરવાં) એજ શ્રેષ્ઠ છે; પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળા માટે તો કર્મસંન્યાસજ સારો છે એ વાત હવે કહે છે.

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

ચિત્તને નિયમમાં રાખનારો પુરુષ વિશ્લેષ કરનારાં સર્વ કર્મોનો વિવેકયુક્ત મનવડે સંન્યાસ (ત્યાગ) કરીને બે નેત્ર, બે નાકનાં છિદ્રો, બે કાન અને મુખ એ સાત ઉપરનાં, તથા શુદ્ધ અને ઉપસ્થ એ બે નીચેનાં, એ રીતે નવ દ્વારવાળા દેહરૂપી નગરમાં જેમ નગરવાસીને “હું નગર છું” એવું મિથ્યાભિમાન હોતું નથી, તેમ અભિમાનવિનાનો થઈને વસે છે. આથી તે દેહવડે કશું કરતો નથી, તેમ બીજા પાસે કરાવતો પણ નથી. તે આવી રીતે પરમાત્મનિષ્ઠ થઈને દેહનગરમાં સુખથી રહે છે. ૧૩

ભાવાર્થ:—અશુદ્ધ ચિત્તવાળો મનુષ્ય કર્મોનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ પાછો કર્મ કરે છે તથા કરાવે છે; તેવું શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય કરતો નથી, તેથી તે દેહરૂપી પુરમાં સુખથી રહે છે.

પરંતુ શ્રુતિ કહે છે કે-एष एव साधु कर्म कारय-
ति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो उन्निर्नीषते, एष एवासाधु
कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकभ्योऽधो निर्नीषते ।
અર્થાત્ “ઈશ્વર જેનો આ લોકમાંથી ઉદ્ધાર કરવાને ઇચ્છે
છે તેની પાસે તે શુભ કર્મ કરાવે છે; તથા જેને અધોગતિ-
માં નાખવા ઇચ્છે છે તેની પાસે અશુભ કર્મ કરાવે છે.”
માટે શુભાશુભ ફળવાળાં કર્મોમાં ઇશ્વરે પ્રેરેલો પરાધીન
પુરુષ કેવી રીતે કર્મોને તજી શકે ? કદી એમ કહો કે, ઇશ્વર
તેને જ્ઞાનમાર્ગે પ્રેરે એટલે તે કર્મોને તજી શકે; તો પછી
ઈશ્વરજ શુભાશુભ કર્મોનો પ્રેરક હોવાથી તે વિષમ દષ્ટિ-
વાળો તથા નિર્દય ઠરશે અને તેથી તેને પાપપુણ્ય પણ
લાગશે. એવી શંકાનો હવે બે શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે.

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ ૧૪ ॥

જીવોના કર્તાપણા ઇત્યાદિને, તથા તેમના કર્મ
અને કર્મફળના સંબંધને પરમેશ્વર રચતા નથી;
પણ એ તો જીવોનો સ્વભાવ-જીવભાવ-અવિદ્યા-
અજ્ઞાનતાજ તેમને કર્તાપણાના મિથ્યાભિમાનમાં
નાખીને કર્મોમાં જોડે છે. ૧૪

ભાવાર્થ:-જીવાત્મા અનાદિકાળની અવિદ્યાને
તથા લૌકિક પદાર્થોની ઇચ્છાને વશ હોવાથી તે

પોતે સકામ પ્રવૃત્તિ કરવા ઇચ્છે છે તેથીજ ઈશ્વર તેને તેવાં કર્મોમાં ચોળે છે; કંઈ પોતાની ઇચ્છાથી ઈશ્વર તેનું કર્તાપણું ઇત્યાદિ રચતાં નથી.

નાદત્તે કસ્યચિત્પાપં ન ચૈવ સુકૃતં વિશુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ ॥ ૧૫ ॥

ઈશ્વર તો એવી રીતે જીવની ઇચ્છાથી તેને કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે. બાકી તે પોતે તો પૂર્ણકામ અને ઇચ્છારહિત હોવાથી કોઈના પાપ કે પુણ્યને ગ્રહણ કરતા નથી. કારણ કે જો તે કાંઈ પણ સ્વાર્થને માટે કર્મો કરાવે, તોજ તેને પુણ્યપાપ વળગે. તને કદાચ શંકા થાય કે, ભડતો ઉપર અનુગ્રહ કરવાથી તથા અભડતોને દંડ આપવાથી ઈશ્વરમાં વિષમદૃષ્ટિ ઠરે; એટલે તેને પૂર્ણકામ કેમ કહેવાય ? એનું સમાધાન એ છે કે, ઈશ્વરનો દંડ પણ અનુગ્રહરૂપ હોય છે. આવું છતાં પણ “પરમાત્મા સર્વત્ર સમદૃષ્ટિવાળા છે” એવું જ્ઞાન અજ્ઞાનને લીધે ઠંકાઈ ગયેલું છે તેથી જીવો મોહ પામે છે. અર્થાત્ અવળી સમજણે ચઢી ઈશ્વરમાં વિષમપણું ઇત્યાદિ દોષો જીએ છે. ૧૫

જ્ઞાનીઓ એવો મોહ પામતા નથી તે વાત હવે કહે છે.

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥૧૬॥

ઈશ્વરમાં વિષમતા આરોપવાવાળા એ અજ્ઞાન-
નો જેમના અંતઃકરણમાંથી અધ્યાત્મજ્ઞાનવડે નાશ
થયો હોય છે; તેમનું તે જ્ઞાન-જેમ સૂર્ય અંધકાર
હર કરવા ઉપરાંત સર્વ વસ્તુઓનો પ્રકાશ કરે છે
તેમ-તે પરમાત્માને પણ દર્શાવી આપે છે. ૧૬

તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનસ્તન્નિષ્ઠાસ્તત્પરાયણાઃ ।

ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

તે ઈશ્વર પ્રત્યેજ જેમની નિશ્ચયાત્મક પ્રાપ્ત્ય
બુદ્ધિ છે; તેમાંજ જેમનું મન છે; તેમાંજ જેમની
એકનિષ્ઠા છે; તેજ જેમના સર્વસ્વરૂપ અને પરમ
આશ્રયરૂપ છે, તથા તેની કૃપાથી મળેલા અપરોક્ષ
જ્ઞાનવડે જેમનું પાપ ધોવાઈ ગયું છે, તેઓજ જન્મ-
મરણરહિત પરમગતિને પામે છે. ૧૭

એ મોક્ષે જનારા જ્ઞાનીઓ કેવા હોય ? તે હવે કહે છે.

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥૧૮॥

વિદ્યા તથા વિનયવાળા બ્રાહ્મણમાં, કૂતરામાં, ગાયમાં, હાથીમાં તથા કૂતરાને રાંધી ખાનારા ચં-
ડાળમાં—એટલે કે જાતિથી તથા કર્મથી ઉંચા અને
નીચા તમામ કોટીના પ્રાણીઓમાં એવા જ્ઞાનીજનો
સમદષ્ટિથી—બ્રહ્મદષ્ટિથી જુએ છે. ૧૮

વિષમ પદાર્થોમાં સમદષ્ટિ કરવી એ તો નિષિદ્ધ છે.
માટે એવા નિષિદ્ધ સમદષ્ટિ કરનારાને પાંડિત કેમ કહે-
વાય? કારણકે મહર્ષિ ગૌતમે કહ્યું છે કે ‘સમાસમાખ્યાં
વિષમસમે પૂજાતઃ’ અર્થાત્ સમની વિષમ પ્રકારે તથા
વિષમની સમ પ્રકારે જે પૂજા કરે છે, તે પૂજક આ લોક
તથા પરલોકથી બ્રષ્ટ થાય છે.’ અર્થાત્ જેવી જેની યોગ્ય-
તા હોય, તે પ્રમાણે તેનો આદર કરવો જોઈએ. આવી
શંકાનો હવે ઉત્તર આપે છે.

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।

निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ૧૯

જેમનું મન એ પ્રમાણે સમાનભાવમાં સ્થિર
થયું હોય તેમણે અહીં જીવતાંજ સંસારને જીત્યો
છે એમ સમજવું. કેમકે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વત્ર
નિર્દોષપણે અને સમાનપણે રહેલા હોવાથી એવા
સમદષ્ટિવાળા પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંજ સ્થિત

છે એમ જાણવું. ૧૯

ભાવાર્થ:—ગૌતમનું વચન તો સર્વત્ર પ્રહ્લદૃષ્ટિ થયા પહેલાંની અજ્ઞાન અવસ્થાને લાગુ પડે છે.

હવે પ્રહ્લને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રહ્લવેતાનું લક્ષણ કહે છે.

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

એમ જે પુરુષ પ્રહ્લને જાણીને પ્રહ્લને વિષે સ્થિતિ પામેલો છે; તે નિશ્ચલ બુદ્ધિવાળો તથા મોહરહિત હોવાથી ઈષ્ટ વસ્તુ મળવાથી હર્ષ પામતો નથી, તેમ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિથી ઉદ્વેગ પામતો નથી.

એવી સ્થિતિ ક્યારે પામી શકાય તે હવે કહે છે.

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

પરંતુ જે લૌકિક વિષયોમાં આસક્ત થતો નથી તેજ અંતઃકરણની શાંતિરૂપ સાત્ત્વિક સુખને અનુભવે છે; અને જે એવું આંતરિક સુખ મેળવે, તેજ આત્મસમાધિવડે પરપ્રહ્લ પરમાત્મામાં એકતા પામી મોક્ષપદનું અક્ષય સુખ મેળવી શકે છે. ૨૧

માણસને પ્રિય એવું વિષયસુખ મોક્ષમાં નથી; છતાં એ મોક્ષને પુરુષાર્થ કેમ કહેવાય ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

ઈદ્રિયો તથા પદાર્થોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા આ જે સ્પર્શજન્ય ભોગો છે; તે (વિષય-પ્રેમીઓને અજ્ઞાનને લીધે સુખરૂપ ભાસે છે; આફી ખરૂં જોતાં તો તે) ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા, તથા સ્પર્ધા અને રાગદ્વેષાદિ દોષોથી ભરેલા છે; તેથી દુઃખનાજ કારણરૂપ છે. અને તેથીજ હે કૌંતેય ! બુદ્ધિમાનો તેમાં રમણ કરતા નથી. ૨૨

માટે મોક્ષ એજ સર્વોત્તમ પુરુષાર્થ છે અને કામ તથા ક્રોધ મોક્ષના અત્યંત વૈરી છે. માટે જે તેમનો વેગ સહન કરી શકે છે તેજ મોક્ષને પામે છે, એ વાત હવે કહે છે.

अक्रोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ।

कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

જે મનુષ્ય કામ અને ક્રોધના વેગને દેહાંત-સુધી રોકી શકે છે; અથવા તો જેમ પ્રાણુરહિત શરીર સ્ત્રીપુત્રાદિના શોક અને દહનક્રિયા સહન કરે છે; તેમ જે જીવનકાળમાં પણ કામક્રોધના વેગને સહન કરે છે; તેજ યોગી અને તેજ સુખી છે.*૨૩

*મહર્ષિ વસિષ્ઠે પણ કહ્યું છે કે:-

માત્ર કામક્રોધને રોકવાથીજ મોક્ષ મળી શકતો નથી, પણ વિશેષ સાધનની જરૂર છે એ વાત હવે કહે છે.

યોઽન્તઃસુખોઽન્તરારામસ્તથાન્તર્જ્યોતિરેવ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥૨૪

જે મનુષ્ય વિષયોમાં સુખ નહિ માનતાં પર-
માત્મામાંજ માને છે; જે સંસારમાં આરામ ન
માનતાં અંતરમાંજ માને છે; જે શૃંગારિક ગીતનૃ-
ત્યાદિકમાં દષ્ટિ ન રાખતાં અંતર્જ્યોતિમાં રાખે છે,
તેજ યોગી બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈને બ્રહ્મનિર્વાણને પામે છે.

લભંતે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ।

છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥૨૫॥

વળી જેમનું પાપ ક્ષય પામ્યું છે; જેમના
રાગદ્વેષ ટળી ગયા છે; જેમની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન છે
તથા જે સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહે છે;
તેઋષિઓ પણ બ્રહ્મનિર્વાણ-મોક્ષપદ-ને પામે છે. ૨૫

પ્રાણે ગતે યથા દેહઃ સુખં દુઃખં ન વિંદતિ ।

તથા ચેત્ પ્રાણયુક્તોઽપિ સ કૈવલ્યાશ્રયો ભવેત્ ॥

અર્થાત્ જેમ પ્રાણ ગયા પછી દેહ, સુખ કે દુઃખ
પામતો નથી; તેમ પ્રાણ હોય ત્યારે પણ જે સુખદુઃખ-
ને ગણે નહિ તેજ મોક્ષપદને પામે છે.

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતો બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥૨૬॥

વળી એવા કામક્રોધથી રહિત, મનને વશ રાખનારા અને પરમાત્મદર્શનને પામેલા યતિઓ મરણ પછીજ મોક્ષ પામે એમ નથી; પરંતુ જીવન-કાળમાંજ મુક્તદશા પામે છે. ૨૬

એવા યતિઓ જે આંતરિક યોગસાધનાવડે મોક્ષ પામે છે તે યોગ હવે ટુંકામાં બે શ્લોકથી કહે છે.

સ્પર્શાન્કૃત્વા બહિર્બાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાંતરે શ્રુવોઃ ।

પ્રાણાપાનૌ સમૌ કૃત્વા નાસામ્યંતરચારિણૌ ॥૨૭

યતેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ સદા મુક્ત એવ સઃ ॥૨૮

બાહ્ય વસ્તુનો વિચાર કરવાથી પણ તે વસ્તુ અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરે છે; માટે જે મુનિ વિષયો-નો વિચાર નહિ કરતાં મનમાંથી પણ તેને બહાર રાખે છે; તથા અર્ધાં મીંચેલાં નેત્રોની^x દૃષ્ટિ ભ્રમ-

^x નેત્ર પૂરાં મીંચવાથી ઉંઘ આવે ને ખુલ્લાં રાખવાથી મન બહાર જતું રહે તેથી આંતરિક યોગાભ્યાસી નેત્રોને અર્ધાં મીંચેલાં રાખે છે.

રોવચ્ચે સ્થાપીને અને નાસિકાદ્વારા ચાલતા પ્રાણ તથા અપાનવાયુને સમાન કરીને જેણે ઇંદ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિનો જય કરેલો છે; તથા મોક્ષપરાયણ રહેવાથી જેનાં ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ જતાં રહ્યાં છે; તેને સદા મુક્તાજ સમજવો. ૨૭, ૨૮

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९

મારા ભક્તોએ અર્પણ કરેલા યજ્ઞ અને તપનો ભોગવનાર અથવા તો રક્ષણ કરનાર, સર્વ લોકનો મહેશ્વર, સર્વ પ્રાણીઓનો નિરપેક્ષપણે ઉપકાર કર્યા કરનાર અને સર્વનો અંતર્યામી એવો જે હું, તેને જે કેઈ યથાવત્ એવો જાણે છે; તે પણ (આચરણમાં અત્યંત નિષ્કામ, પવિત્ર અને ઉન્નત થઈને) સુખશાંતિરૂપ મોક્ષને પામે છે. ૨૯

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

संन्यासयोगो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો સંન્યાસયોગ નામનો

પાંચમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ ટ્વો-અધ્યાત્મયોગ

પાંચમા અધ્યાયની છેવટે આંતરિક યોગ સંક્ષેપથી કહ્યો, તે હવે આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહે છે. પાંચમા અધ્યાયમાં “સર્વકર્માણિ મનસા” ઇત્યાદિ વચનોથી કર્મસંન્યાસપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેલું હોવાથી, તથા કર્મયોગ શ્રમકારક હોવાથી માણુ-સને આધકારવિનાજ કર્મનો સંન્યાસ (ત્યાગ) કરવાની લાલચ થાય તેમ છે. વળી કર્મત્યાગના અધિકારી અત્યંત વિરલ છે; અને અનુનનો કર્મયોગમાં અધિકાર છે. હવે બે શ્લોકથી કર્મયોગ કર્મસંન્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ વાત સમજાવે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ચાક્રિયઃ ૧

જે મનુષ્ય કૃણની ઇચ્છા રાખ્યા વિના શાસ્ત્ર-

વિહિત કર્મો કરે છે, તેજ સંન્યાસી અને તેજ યોગી છે. અગ્નિની સહાયથી થઈ શકે એવાં યજ્ઞ, અતિથિ-સેવા, આદિ કર્મોને તથા અગ્નિવિના થઈ શકે તેવાં વાવ, ફૂવા, તળાવ આદિ અંધાવવારૂપ પૂર્વકર્મોને (આંતરિક યોગ્યતા વધ્યા વિનાજ) તજ દેનારો કંઈ સાચો સંન્યાસી અને યોગી નથી. ૧

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्वे पांडव ।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

વળી હે અર્જુન ! વિદ્વાનો જેને કર્મસંન્યાસ કહે છે, તેને પણ તું કર્મયોગ જાણ. કેમકે કર્મ-ફળનો સંકલ્પ જેણે તજ્યો નથી એવો મનુષ્ય ગમે તેવાં મહાન કર્મ કરતો હોય અને ગમે તેટલો વેદ-શાસ્ત્રાદિકનો જ્ઞાની હોય તોપણ તે સંન્યાસી અને યોગી નથી—અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મો કરનારો પુરુષ લૌકિક ફળચ્છા છોડી દે છે, તેથી તે સંન્યાસી પણ છે; ને ફળનો સંકલ્પ નહિ રાખવાથી તેના ચિત્તનો વિક્ષેપ નિવૃત્ત થાય છે તેથી તે યોગી પણ છે. ૨

ત્યારે તો જીવતાંસુધી કર્મો કર્યા કરવાં એમ ઠયું. એવી શંકા થતાં હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેનો ઉત્તર આપે છે.

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।

યોગારૂઢસ્ય તસ્યૈવ શમઃ કારણમુચ્યતે ॥ ૩ ॥

નિષ્કામ કર્મોથી ચિત્તશુદ્ધિ થતી હોવાથી જ્ઞાનયોગની ઇચ્છાવાળા મુનિ માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન કર્મયોગ કહેલું છે; અને જ્ઞાનયોગને પામેલા ધ્યાનનિષ્ઠ પુરુષે ચિત્તને ચંચળ કરનારાં સર્વ કર્મોથી વિરામ પામવું, એ જ્ઞાનના પરિપાકનું કારણ અથવા સાધન કહેલું છે. ૩

કર્મોથી ઉપરામ થવાની યોગ્યતાએ પહોંચેલો યોગારૂઢ પુરુષ કેવો હોય છે ? તે વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

યદા હિ નેંદ્રિયાર્થેષુ ન કર્મસ્વનુષજ્ઞતે ।

સર્વસંકલ્પસંન્યાસી યોગારૂઢસ્તદોચ્યતે ॥ ૪ ॥

આસક્તિના મૂળરૂપ સર્વ ભોગોને તથા તે ભોગોના સાધનભૂત સકામ કર્મોના સંકલ્પને છોડી દેનારો પુરુષ, જ્યારે ઇંદ્રિયોના શબ્દાદિક વિષયોમાં તથા તેના સાધનભૂત કર્મોમાં આસક્તિ રાખતો નથી; ત્યારેજ તે જ્ઞાનયોગનો અધિકારી થયેલો કહેવાય છે.

માટે વિષયાસક્તિ તજવાથી મોક્ષ, અને વિષયાસક્તિ રાખવાથી કર્મબંધન થાય છે, એ વાતનો વિચાર કરીને રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, એ વાત હવે કહે છે.

ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માનં નાત્માનમવસાદયેત્ ।

આત્મૈવ હ્યાત્મનો બંધુરાત્મૈવ રિપુરાત્મનઃ ॥ ૫ ॥

વિવેકી મનવડે પોતાના આત્માનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરવો અને તેને અધોગતિમાં નાખવો નહિ. કારણ કે સંસાર ઉપર વિરાગ પામેલું મનજ પોતાનો બંધુ—એટલે ઉપકાર કરનાર છે; અને જો તે સંસારમાં આસક્ત હોય તો તેને પોતાનો વૈરી એટલે અપકાર કરનાર જાણવું. ૫

કેવા પુરુષનો આત્મા બંધુરૂપ છે તથા કેવા પુરુષનો આત્મા શત્રુરૂપ છે તે વાત હવે વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

બંધુરાત્માત્મનસ્તસ્ય યેનાત્મૈવાત્મના જિતઃ ।

અનાત્મનસ્તુ શત્રુત્વે વર્તેતાત્મૈવ શત્રુવત્ ॥ ૬ ॥

મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય આદિના સમુદાયરૂપ પોતાના શરીરને જેણે પોતાને વશ કરેલું છે, તેને માટે એ સમુદાય બંધુરૂપ છે; અને જેણે એ સમુદાયનો જય નથી કર્યો તેનો એજ સમુદાય શત્રુની પેઠે અપકાર કર્યા કરે છે. ૬

જિતાત્મનઃ પ્રશાંતસ્ય પરમાત્મા સમાહિતઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ ૭ ॥

જેણે મન ઇન્દ્રિયાદિકનો જય કરેલો છે; જેના

રાગદ્વેષ નાશ પામ્યા છે; તથા જે ટાઢ અને તડકામાં, સુખ અને દુઃખમાં તથા માન અને અપમાનાદિ ઢંઢોમાં પણ શાંત રહે છે; તેનેજ સમાધિમાં પરમાત્મદર્શન થાય છે, અથવા પરમાત્મા તેના હૃદયમાં વિશેષરૂપે સ્થિત રહે છે. ૭

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતૃપ્તાત્મા કૂટસ્થો વિજિતેન્દ્રિયઃ ।

યુક્ત ઇત્યુચ્યતે યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥૮॥

શાસ્ત્ર કિંવા ઉપદેશથી મળેલા પરોક્ષ જ્ઞાનવડે તથા મનન અને નિદિધ્યાસનને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવસિદ્ધ અપરોક્ષ જ્ઞાનવડે જેનું મન પૂર્ણ તૃપ્ત થયેલું છે; જે કૂટસ્થ એટલે છએ વિકારથી રહિત છે; જેણે ઇન્દ્રિયોને જીતી છે; જેને મન માટીનું ઢેકું, પથ્થર તથા સોનું ઇત્યાદિ સરખાં છે; અર્થાત્ જેને સોનામાં ‘આ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે’ તથા ઢેકું અને પથ્થરમાં ‘આ તજવા યોગ્ય છે’ એવી બુદ્ધિ નથી તે યોગી યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૮

સુહૃન્મિત્રાર્યુર્દાસીનમખ્યસ્થદ્રેષ્યબંધુષુ ।

સાધુષ્વપિ ચ પાપેષુ સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

સ્વભાવથીજ ક્ષિતની વાત કહેનારા સુહૃદો

ઉપર, સ્નેહને વશ થઇ ઉપકાર કરનારા મિત્રો ઉપર, અહિતકારી શત્રુઓ ઉપર, બન્ને પક્ષોની ઉપેક્ષા કરનાર ઉદાસી ઉપર, બન્ને પક્ષને હિત બતાવનાર મધ્યસ્થ ઉપર, પોતાના તરફ દ્વેષ રાખનાર ઉપર, સગાંસંબંધીઓ ઉપર, સદાચારી સાધુઓ ઉપર તથા દુરાચારી પાપીઓ ઉપર જેની બુદ્ધિ સમાન એટલે રાગદ્વેષ વિનાની થઇ છે, તે યોગારૂઢ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. ૯

યોગારૂઢનું લક્ષણ કહ્યું. હવે અંગસહિત યોગ કહે છે.

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

મન અને શરીરને સદા નિયમમાં રાખનારા તથા લૌકિક પદાર્થોની ઇચ્છા, ભોગ અને પરિગ્રહ-વિનાના યોગીએ સર્વ સંગના ત્યાગપૂર્વક એકાકી રહીને મનને સદા સમાધિમાં બેડવું. ૧૦

હવે આસનનો પ્રકાર બતાવે છે.

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।

नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ।

ઉપવિશ્યાસને યુંજ્યાદ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥૧૨॥

નીચે દર્ભાસન, તેની ઉપર મૃગચર્મ તથા તેની ઉપર વસ્ત્ર પાથરીને અતિ ઉંચું નહિ તેમ અતિ નીચું નહિ એવું પોતાનું સ્થિર આસન પવિત્ર સ્થાનમાં તૈયાર કરવું. પછી યોગીએ ચિત્ત તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને રોકીને તે આસન ઉપર બેસવું, અને અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ માટે મનને એકાગ્ર કરીને યોગાભ્યાસ કરવો. ૧૧, ૧૨

ચિત્તની એકાગ્રતામાં ઉપયોગી થાય એવી શરીર આદિની સ્થિતિ કેમ રાખવી તે હવે બે શ્લોકથી બતાવે છે.

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિશશ્ચાનવલોકયન્ ॥૧૩

પ્રશાંતાત્મા વિગતમીર્બ્રહ્મચારિવ્રતે સ્થિતઃ ।

મનઃ સંયમ્ય મચ્ચિત્તો યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥૧૪

મને સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા તે યોગીએ દૃઢ પ્રયત્નવાળો થઈને મૂલાધારથી તે મસ્તક સુધીનાં કેડ, માથું, ડોક એ સર્વ અંગોને સીધાં તથા નિશ્ચલ રાખવાં. દિશાઓ તરફ નજર નહિ કરતાં અર્ધ ઉઘાડી આંખો-

વડે નાકની દાંડી તરફ દૃષ્ટિ રાખવી; ચિત્તને શાંત કરવું; નિર્ભય થવું, બ્રહ્મચારીવ્રતમાં દૈન્ય રહેવું, મનને નિયમમાં રાખી ચિત્તને દૈન્ય પ્રયત્નપૂર્વક મારામાં જોડવું, અને એવી રીતે યોગયુક્ત થવા માટે ઉપરોક્ત આસન ઉપર બેસવું. ૧૩, ૧૪

યુંજન્નેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

શાંતિં નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥૧૫॥

સ્વાધીન મનવાળો યોગી એવી રીતે અંતઃ— કરણને સદા મારામાં જોડતો થકો મારા સ્વરૂપમાં રહેલી બ્રહ્મનિર્વાણની પરમ શાંતિને પામે છે. ૧૫

યોગાભ્યાસી માટે હવે આહારવિહારાદિનો નિયમ કહે છે.

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંતમનશ્રતઃ ।

ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥૧૬

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥૧૭

પરંતુ હે અર્જુન ! આ યોગ બહુ ખાનારથી, કેવળ નહિ ખાનારથી તથા બહુ ઉંઘનાર કે બહુ જાગનારથી બની શકતો નથી; પણ યથાયોગ્ય આહારવિહારવાળાને, કર્મમાં યોગ્ય ચેષ્ટાવાળાને

તથા યોગ્ય પ્રમાણમાંજ ઉંઘનાર જાગનારને આ યોગાભ્યાસ સર્વ દુઃખ હણનારો થાય છે. ૧૬, ૧૭
યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવતિષ્ઠતે ।

નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો યુક્ત इत्युच्यते તદા ॥૧૮

(એવી રીતે અભ્યાસ કરતાં કરતાં) યોગીનું ચિત્ત જ્યારે અત્યંત વશ થઈને (બીજું કશું નહિ ચિંતવતાં) પરમાત્મામાંજ રૂઝે પ્રકારે સ્થિર થાય છે; ત્યારેજ તેને લોકપરલોકના ભોગોથી પૂરેપૂરે “નિઃસ્પૃહ” તથા “યોગયુક્ત” થયેલો—અર્થાત્ પરમાત્માનો યોગ (સાક્ષાત્કાર) પામેલો કહે છે. ૧૮
યથા દીપો નિવાતસ્થો નેજ્જતે સોપમા સ્મૃતા ।

યોગિનો યતચિત્તસ્ય યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥૧૯॥

ચિત્તને નિયમમાં રાખીને પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે યોગાભ્યાસ કરનારા યોગીના ચિત્તને “પવનવિનાના સ્થાનમાં રહેલા દીવાની પેઠે તે નિશ્ચળ રહે છે” એવી ઉપમા અપાઈ છે. ૧૯

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ।
ઇત્યાદિક વચનોમાં યોગ શબ્દથી કર્મજ કહેલું હતું અને હવે નાત્યશ્વતસ્તુ યોગોઽસ્તિ એ શ્લોકમાં યોગ શબ્દ-વડે સમાધિ કહી, તો એ બેમાં મુખ્ય યોગ કયો ? એના ઉ-

તરમાં 'સમાધિયોગ'જ મુખ્ય છે, એ વાત હવે સાડાત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસેવયા ।

યત્ર ચૈવાત્મનાત્માનં પश्यન્નાત્મનિ તુષ્યતિ ॥૨૦

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તીંદ્રિયમ્ ।

વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥૨૧॥

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।

યસિંસ્થિતો ન દુઃખેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ૨૨

તં વિદ્યાદ્દુઃખસંયોગવિયોગં યોગસંજ્ઞિતમ્ ।

સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો યોગો નિર્વિણ્ણચેતસા ॥૨૩

જે અવસ્થામાં યોગાભ્યાસવડે રોધેલા ચિત્ત-
વાળો યોગી સર્વ ચિંતનોથી ઉપરામ થઈ શાંતિ
પામે છે; જે અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે પરમા-
ત્માને દેખતો થકો પરમાત્મામાંજ સંતોષ પામે
છે; જે અવસ્થામાં ઈંદ્રિયોથી અગમ્ય તથા કેવળ
સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી ગ્રહણ થઈ શકે એવા અલૌકિક
આત્મસુખને તે અનુભવે છે; જે અવસ્થામાં સ્થિર
થયેલો યોગી પરમાત્મસ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો
જાય છે; જે અવસ્થામાં આત્મસુખરૂપી લાભને પામ્યા

પછી તે બીજા કોઈ પણ લાલને તેનાથી અધિક માનતો નથી; જે અવસ્થામાં રહેલો યોગી ભારે દુઃખથી પણ ચલાયમાન થતો નથી; તથા જે અવસ્થા સાથે દુઃખનો લેશમાત્ર પણ સંબંધ થતો નથી; તેજ અવસ્થાને યોગયુક્ત થયાની (અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માનો યોગ-દર્શન-અથવા સાક્ષાત્કાર થયાની) અવસ્થા જાણવી. કર્મયોગવડે ચિત્તશુદ્ધિ થતાં તેનાવડે મેળવી શકાય એવા (કર્મ-યોગરૂપી મહાન વૃક્ષના) મહાન ફળરૂપ એ સમાધિયોગ પણ નિશ્ચયપૂર્વક તથા કંટાળ્યાવિના અવશ્ય સાધવો જોઈએ. ૨૦-૨૩

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાંસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ ।

મનસૈવૈન્દ્રિયગ્રામં વિનિયમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

શનૈઃ શનૈરુપરમેદ્બુદ્ધ્યા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિંચિદપિ ચિંતયેત્ ॥

સંકલ્પથી ઉપજનારી અને યોગાભ્યાસને પ્રતિકૂળએવી સઘળી કલ્પનાઓને, કામનાઓને તથા ક્રિયાઓને ત્યજ દહને, તેમજ વિષયોમાં ચોતરફ પ્રસરતી ઇન્દ્રિયોના સમૂહને મનવડે દોષદૃષ્ટિથી સર્વ

તરફથી રોકીને, તથા ધારણાવડે વશ કરેલી બુદ્ધિ-
વડે ચિત્તને ધીરે ધીરે બીજી સર્વ વસ્તુઓ તથા
વિચારોથી ઉપરામ કરીને તેને સચ્ચિદાનંદધન
પરમાત્માનાજ ચિંતનમાં એવું આસક્ત ને સ્થિર
કરી દેવું કે જેથી તેના સિવાય તે બીજું કંઈ
પણ ઈચ્છે કે ચિંતવે નહિ. ૨૪, ૨૫

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિયમ્યૈતદાત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥૨૬॥

અને સ્વભાવથીજ ચંચળ એવા ચિત્તને પરમા-
ત્મામાં જોડ્યા છતાં જ્યારે જ્યારે તે રજોગુણથી
ચલિત થઈ બીજા ચિંતનમાં જાય; ત્યારે ત્યારે
તેને તે તે વિષયોમાંથી દોષદૃષ્ટિવડે પાછું વાળીને
પરમાત્મચિંતનમાંજ જોડવું. ૨૬

પ્રશાંતમનસં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ।

ઉપૈતિ શાંતરજસં બ્રહ્મભૂતમકલ્મષમ્ ॥ ૨૭ ॥

એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરીને જે યોગી શાંતચિ-
ત્તવાળો, રજોગુણરહિત અને પાપરહિત થયો હોય
છે; તેજ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના ધ્યાનમાં તટ્પ્રીન થઈ
શકી સમાધિના ઉત્તમ સુખને પામે છે. ૨૭

યુંજન્નેવં સદાત્માનં યોગી વિગતકલ્મષઃ ।

સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શમત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

એ પ્રકારે ચિત્તને સદા પરમાત્માના ધ્યાનમાં જોડ્યા કરીને જે યોગી પાપરહિત થયો હોય, તેજ અવિદ્યાનો નાશ કરનારા એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અપરોક્ષ જ્ઞાનને (સાક્ષાત્કારને) પામી સમ્બાધિનો અપાર આનંદ સહજે અનુભવે છે અને જીવનમુક્ત થઈ રહે છે. ૨૮

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

ઈક્ષતે યોગયુક્તાત્મા સર્વત્ર સમદર્શનઃ ॥ ૨૯ ॥

વળી એવી રીતે ચિત્તને એકાગ્ર કરીને “યોગયુક્ત” થયેલો—અર્થાત્ પરમાત્મસાક્ષાત્કારને પામેલો યોગી સર્વત્ર સમદષ્ટિવાળો થઈને સર્વથી પર એવા પરમાત્માને બ્રહ્માથી તે સ્થાવરસુધીનાં સર્વ ભૂતોમાં રહેલા જીએ છે તથા સર્વે ભૂતોને પરમાત્મામાં રહેલાં જીએ છે. ૨૯

આવી સ્થિતિ સર્વ પ્રાણીરૂપે મારી ઉપાસના કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥૩૦

એ પ્રમાણે જે યોગી મને પરમાત્માને સર્વ પ્રાણીઓ અને પદાર્થોમાં રહેલો જુએ છે તથા સર્વ પ્રાણીપદાર્થને મારામાં રહેલા જુએ છે; તેનાથી હું પરોક્ષ (અદૃશ્ય) રહી શકતો નથી, તેમ તે મારાથી પરોક્ષ રહી શકતો નથી. અર્થાત્ હું તેના ઉપર પ્રત્યક્ષ દર્શન આપવારૂપ અનુગ્રહ અવશ્ય કરું છું.

આવો શ્રેષ્ઠ સ્થિતિને પામેલો યોગી નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિના વિધિ-નિષેધને આધીન નથી; એ વાત હવે કહે છે.

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।

સર્વથા વર્તમાનોઽપિ સ યોગી મયિ વર્તતે ॥૩૧॥

જે યોગી સર્વ પ્રાણીપદાર્થમાં એક અખંડ આત્મારૂપે રહેલા એવા મને પરમાત્માનેજ સર્વભાવથી ભજે છે; તે યોગી સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરે અથવા સર્વ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહે તોપણ તે મારામાંજ વર્તે છે. ભાવાર્થ કે તે ભ્રષ્ટ થતો નથી, પણ મોક્ષજ પામે છે. ૩૧

મને ભજનારા યોગીઓમાં પણ જે સર્વ ભૂતો ઉપર દયા રાખે છે તે શ્રેષ્ઠ યોગી છે, એ વાત હવે કહે છે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ યોઽર્જુન ।

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગી પરમો મતઃ ॥૩૨

હે અર્જુન ! જે યોગી “પોતાને જેમ સુખ પ્રિય છે અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ બીજા સર્વને પણ પોતાના જેવુંજ સુખ અને દુઃખ થતું હશે” એમ જાણે છે; તથા સર્વ કોઈને સુખ થાય અને દુઃખ ન થાય એવીજ ઇચ્છા અને વર્તાણુક રાખે છે; એવા સર્વ કોઈને પોતાની સમાન જાણનારા યોગીને હું બીજાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ માનું છું. ૩૨

ઉપર કહેલો યોગ અશક્ય માનીને હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:-

યોડયં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન મધુસૂદન ।

एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम्

હે મધુસૂદન ! મનનો લય અને ચંચળતા ન થવા દેતાં તેને કેવળ પરમાત્મચિંતનમાં જોડવાથી સધાતો સમાધિયોગ આપે કહ્યો; પરંતુ મન ચંચળ હોવાથી તે એવા આંતરિક યોગમાં સ્થિર થાય તથા ટકી રહે એમ હું દેખતો નથી. ૩૩

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥૩૪॥

કેમકે હે કૃષ્ણ ! મન સ્વભાવથીજ ચંચળ,

શરીર તથા ઇન્દ્રિયોને વિકાર પમાડનારૂં, વિચાર-
વડે પણ જીતી શકાય નહિ એવું બળવાન, તથા
(વિષયવાસનાઓમાં બંધાયલું હોવાથી) વજ્ર જેવું
દઢ છે. માટે જેમ આકાશમાં કુંકાતા વાયુને ઘડામાં
રૂંધી શકાતો નથી, તેમ એ મનનો પણ નિગ્રહ થવો
હું અત્યંત કઠિન માનું છું. ૩૪

અર્જુને કહેલા મનના ચંચળતા આદિ દોષો સ્વીકારીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હવે તેના જયનો ઉપાય કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં ચલમ્ ।

અભ્યાસેન તુ કૌંતેય વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥૩૫॥

હે મોટી બુદ્ધિવાળા અર્જુન ! ચંચળતા આદિ દોષોને લીધે મનને રોકવું અત્યંત કઠિન તું કહે છે એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. પરંતુ ધીમે ધીમે વિષયોની અનિત્યતા, જડરૂપતા તથા દુઃખરૂપતા વિચારીને તેના પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય (અરુચિ-દોષદષ્ટિ-અનિચ્છા) વધારીને વિષયોનું ચિંતન દૂર કરવાથી તથા વારં-વાર સંવિચ્છાનંદધન પરમાત્માના સ્વરૂપનો અને મહિમાનો વિચાર અને ચિંતન કરવારૂપ અભ્યાસથી એ બળવાન મનનો પણ નિગ્રહ થઈ શકે છે. ૩૫

ભાવાર્થ:-અભ્યાસવડે મનનો લય થતો અટ-
કવાથી તથા વૈરાગ્યવડે મનમાં વિક્ષેપ થતો અટ-
કવાથી વૃત્તિરહિત થયેલું મન પરમાત્મામાં અવશ્ય
તટ્થીન થાય છે. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

મનસો વૃત્તિશૂન્યસ્ય બ્રહ્માકાર તયા સ્થિતિઃ ।

યાઽસંપ્રજ્ઞાતનામાસૌ સમાધિરભિધીયતે ॥

અર્થાત્ વૃત્તિવગરના મનની જે બ્રહ્માકાર
સ્થિતિ તે અસંપ્રજ્ઞાત નામક સમાધિ કહેવાય છે.

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્તિરિતિ મે મતિઃ ।

વશ્યાત્મના તુ યતતા શક્યોઽવાપ્તુમુપાયતઃ ॥૩૬

ઉપર કહેલા અભ્યાસ અને વૈરાગ્યવડે જે
ચિત્તને વશ કરતો નથી તેને આ સમાધિયોગ પ્રાપ્ત
થવો અશક્ય છે; અને જેણે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્ય-
વડે મનને વશ કર્યું છે તથા જે વારંવાર એજ
ઉપાયવડે પ્રયત્ન કર્યા કરે છે; તેને માટે સમાધિ-
યોગ પ્રાપ્ત થવો શક્ય છે એમ હું માનું છું. ૩૬

અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યની ઓછપને લીધે જે મનુષ્ય
એવી સમાધિ સાધી શકે નહિ, તેની કેવી ગતિ થાય ?
એ વાત હવે અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:-

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્છલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥

હે કૃષ્ણ ! કેાઇ પુરુષ પ્રથમ શ્રદ્ધાસહિત યોગ-
માર્ગમાં પ્રવેશ્યો હોય પણ પાછળથી તે અભ્યાસ
કરવામાં શિથિલ થાય; તથા તેનું ચિત્ત યોગા-
ભ્યાસથી ચલિત થઇને વિષય તરફ વળ્યું હોય-
અર્થાત્ તેનો વૈરાગ્ય મંદ થઇ ગયો હોય; તો
એવા શિથિલપણુને લીધે તેને સમાધિયોગનું ફળ
તો પ્રાપ્ત થાય નહિ, ત્યારે તેની શી ગતિ થાય ? ૩૭

કચ્ચિન્નોભયવિભ્રષ્ટરિલ્ભાભ્રમિવ નશ્યતિ ।

અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પથિ ॥૩૮॥

હે મોટી બુબ્બલાળા શ્રીકૃષ્ણ પ્રભો ! જેણે
નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મો ઈશ્વરને અર્પણ કર્યાં
હોય અને કામ્ય કર્મો તો કર્યાંજ હોય નહિ; તેથી
તે સ્વર્ગ આદિ લૌકિક ફળ પણ પામી શકે નહિ;
તથા યોગ અધુરો રહેવાથી તેનું ફળ જે મોક્ષ
તે પણ પામે નહિ. આ પ્રમાણે તે બન્ને તરફથી
ભ્રષ્ટ, આધારરહિત તથા પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિના ઉપાય-

રૂપ સન્માર્ગમાં મૂઢ થયેલો હોવાથી-જેમ એક વાદળામાંથી છૂટું પડેલું નાનું વાદળું ખીન્ન વાદળામાં નહિ મળતાં વચમાંજ નાશ પામે છે; તેમ-તેનો પણ વચમાં નાશ તો નથી થતો? ૩૮
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥૩૯॥

હે કૃષ્ણ! મારા એ મોટા સંદેહને પૂરેપૂરો દૂર કરવાને આપ સર્વજ્ઞ સમર્થ છો. આપવિના એ સંશય છેદનાર ખીન્ને કોઈ જણાતો નથી. ૩૯

હવે સાડાત્રણ શ્લોકથી ભગવાન એનો ઉત્તર આપે છે.

श्रीभगवानुवाच । श्रीभगवान કહે છે:-

पार्थ नैवेह नाम्मुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

नहि कल्याणकृत्कश्चिद्गतिं तात गच्छति ॥૪૦॥

હે પૃથાના પુત્ર! એવી રીતે જે કોઈ આ લોકથી તથા કલ્યાણમાર્ગથી બ્રહ્મ થાય છે; તે પતિત કે નરકગામી થતો નથી. કારણ કે હે તાત! કલ્યાણને માર્ગે કોઈ પણ આદ્યો હોય એવો કોઈ પણ મનુષ્ય માઠી ગતિને પામતો નથી. ૪૦

હવે યોગાભ્યાસ થોડો કાળ કરનારની તથા લાંબો વખત યોગાભ્યાસ કર્યા પછી યોગબ્રહ્મ થનારની ગતિ કહે છે.

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાનુષિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ ।
શુચીનાં શ્રીમતાં મેહે યોગબ્રષ્ટોઽભિજાયતે ॥૪૧॥
અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્ ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

તે યોગબ્રષ્ટ પુરુષ અશ્વમેધ આદિ યજ્ઞ કરનારા
પુણ્યશાળીઓના લોકને પામે છે અને ત્યાં ઘણાં
વર્ષ રહી સુખ ભોગવીને પછી સદાચારવાળા
શ્રીમંતને ઘેર અવતરે છે; અથવા તો યોગનિષ્ઠ
જ્ઞાનીના કુળમાં અવતરે છે કે જેવો જન્મ મોક્ષના
કારણરૂપ હોવાથી આ સંસારમાં દુર્લભ છે. ૪૧, ૪૨
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥ ४३ ॥

ત્યાં જન્મીને પૂર્વશરીરમાં પ્રાપ્ત કરેલી બુદ્ધિ-
નો સંયોગ તે અનાયાસે પામે છે અને હે કુરુ-
નંદન ! યોગસંસિદ્ધિ માટે બાકી રહેલી સાધના
પૂરી કરે છે. કેઈ અંતરાયને લીધે તે કદાચ તેમ
કરવા ન ઇચ્છે, તો તેનો પૂર્વદેહનો યોગાભ્યાસ
તેને વિષયોથી પાછો વાળીને બ્રહ્મનિષ્ઠ કરે છે. ૪૩
पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ।

જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥૪૪॥

આ પ્રમાણે પૂર્વના અભ્યાસને લીધે તે યોગ પૂર્ણ કરવા તરફ અવશ્ય ખેંચાય છે; અને કહાચ તે માત્ર જિજ્ઞાસુ (યોગનું અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજવાની ઇચ્છાવાળો) હોય તોપણ (જ્ઞાન અને સાધના વધતાં) તે શબ્દબ્રહ્મને ઓળંગી જાય છે. (અર્થાત્ વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મોનાં ફળરૂપ જે લોક પરલોકનાં સુખો, તેની કામના ત્યજી દઈને નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારા લૌકિક ફળો કરતાં અત્યંત મહાન એવા મોક્ષફળને પામે છે.) ૪૪

પ્રયત્નાદ્યતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિલ્બિષઃ ।

અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥૪૫

આ પ્રમાણે જ્યારે થોડા પ્રયત્નવાળો યોગી પણ પરમગતિને પામે છે; ત્યારે યોગમાર્ગમાં ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રયત્ન કરી પાપરહિત થનારો યોગી તો અનેક જન્મોના અભ્યાસથી વૃદ્ધિ પામેલા યોગને પરિણામે યોગસિદ્ધ થઈને શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે એમાં તો કહેવું જ શું ? ૪૫

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ

મતોઽધિકઃ । કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી તસ્મા-
દ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

ઉપર કહેલો સિદ્ધ યોગી, તપસ્વી કરતાં પણ
અધિક છે; જ્ઞાનીથી પણ અધિક છે; તથા કર્મયોગી-
થી પણ તેને અધિક માનેલો છે. માટે હે અર્જુન!
તું પણ ક્રમે ક્રમે એવો સિદ્ધ યોગી થા. ૪૬

યમનિયમપરાયણ રહેનારા અનેક પ્રકારના યોગીઓ-
માં મારો એવો સિદ્ધ યોગી અધિક છે તે વાત હવે કહે છે.

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાંતરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥૪૭

કેમકે બીજા સર્વ કોટીના અને સર્વ પ્રકારના
યોગીઓ કરતાં જે યોગી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે માન-
માં શ્રદ્ધાવાન તથા અંતઃકરણને જોડનારો થઈને
સર્વભાવથી તથા એકનિષ્ઠાથી માફે ભજન કરે
છે; તેનેજ મેં “ઉત્તમ યોગી” માન્યો છે. ૪૭

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

अध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા વિષે અધ્યાત્મયોગ
નામનો ૬ હો. અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭ મો-જ્ઞાનયોગ

છઠ્ઠા અધ્યાયના છેવટમાં ભગવાને ખીજા યોગીઓ કરતાં ભક્ત યોગીને ઉત્તમ યોગી કહ્યો, તે ઉપરથી અર્જુને પૂછ્યું કે “હે ભગવન્ ! મારે તમારા કેવા સ્વરૂપની ભક્તિ કરવી?” તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

મય્યાસક્તમનાઃ પાર્થ યોગં યુંજન્મદાશ્રયઃ ।

અસંશયં સમગ્રં માં યથા જ્ઞાસ્યસિ તચ્છ્રુણુ ॥૧॥

હે પાર્થ ! મારામાંજ આસક્ત મનવાળો તથા મારાજ આશ્રયવાળો થઈને યોગમાં જોડાવાથી તું જે પ્રકારે સમગ્ર વિભૂતિ, બળ તથા ઐશ્વર્યાદિ-સહિત મને-પરમાત્માને સમજી શકીશ, તે સાંભળ.

જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।

યજ્ઞાત્વા નેહ ભૂયોઽન્યજ્ઞાતવ્યમવશિષ્યતે ॥૨

મારા સ્વરૂપનું શાસ્ત્રમાં કહેલું એ જ્ઞાન હું તને વિજ્ઞાનસહિત સંપૂર્ણ રીતે કહીશ, કે જે જાણ્યા પછી આ કલ્યાણકારી માર્ગમાં મનુષ્યને કંઈ પણ જાણવાનું બાકી રહેતું નથી—અર્થાત્ એ જ્ઞાનના પ્રતાપથી મનુષ્ય જ્ઞાની, ઉત્તમ આચરણવાળો, યોગાભ્યાસી અને સિદ્ધ યોગી થઈને કૃતાર્થ થાય છે.

પણ મારી ભક્તિવિના મારા પરમાત્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષ જ્ઞાન દુર્લભ છે એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદ્યતતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥૩॥

મનુષ્યસિવાયનાં બીજાં જે અસંખ્ય પ્રાણીઓ છે તેઓ તો એ કલ્યાણકારી જ્ઞાનમાટે પ્રયત્ન અને ઇચ્છા પણ નથી કરી શકતાં; પરંતુ મનુષ્યોમાં પણ હજારોમાં કેાઈકજ પૂર્વના ઘણા પુણ્યને યોગે એ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે પ્રયત્ન કરે છે; અને એવો યત્ન કરનારા પણ હજારોમાંથી કેાઈકજ એ અધ્યાત્મજ્ઞાનને જાણે છે; તથા એવા આત્મજ્ઞાન મેળવેલા હજારો જ્ઞાનીઓમાં પણ કેાઈકજ મારી કૃપા મેળવી શકી મને—પરમાત્માને યથાર્થરૂપે જાણે છે અને પામે છે. ભાવાર્થ કે, મારા પરમાત્મસ્વરૂપનું

એવું અત્યંત મહત્ત્વનું જ્ઞાન હવે તને કહીશ. ૩
 એવી રીતે શ્રોતા અર્જુનને પોતાની સન્મુખ કરીને, હવે
 માયાદ્વારા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા લયનો કરનાર હું ઈશ્વર છું,
 એવી જે અગાઉ પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તે ઈશ્વરપણાનું નિરૂપણ
 કરવા પહેલાં જે શ્લોકથી પરા અને અપરા પ્રકૃતિ કહે છે.

ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર હતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ ૪ ॥

ભૂમિ એટલે ગંધ, જલ એટલે રસ, અગ્નિ
 એટલે રૂપ, વાયુ એટલે સ્પર્શ, આકાશ એટલે
 શબ્દ, મન એટલે તેના કારણરૂપ અહંકાર, બુદ્ધિ
 એટલે તેનું કારણ મહત્ત્ત્વ અને અહંકાર એટલે
 તેનું કારણ અવિદ્યા; એવી રીતે મારી પ્રકૃતિ
 આઠ પ્રકારે ભેદ પામેલી છે. ૪

આ શ્લોકનો ખીજો એવો પણ અર્થ થાય કે,
 સૂક્ષ્મ પાંચ ભૂતોસહિત પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ
 તથા આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો; એના કાર્ય-
 રૂપ ઈન્દ્રિયો તથા અહંકાર, બુદ્ધિ એટલે મહત્ત-
 ત્વ, મન એટલે કદપી શકાય એવું પ્રધાન (ત્રણ
 ગુણની સમાન અવસ્થા), એવી રીતે મારી પ્રકૃતિ
 નામની શક્તિ આઠ ભેદવાળી છે.

ભાવાર્થ:—બધા મળીને પ્રકૃતિના ચોવીસ ભેદ થાય છે, છતાં આઠ વિભાગમાં પણ એ સઘળી પ્રકૃતિનો સમાવેશ થઈ શકે છે. તેથી આહીં તેના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે અને ચોવીસ પ્રકારના ભેદ આગળ ક્ષેત્રાધ્યાયમાં કહેશે.

અપરા પ્રકૃતિનો ઉપસંહાર કરીને હવે પરા પ્રકૃતિ કહે છે.

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

એ આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ અપરા—એટલે કે પરા પ્રકૃતિ કરતાં કનિષ્ઠ—કહેવાય છે. કારણ કે તે જડ તથા પરોપયોગી છે. વળી આ પ્રકૃતિ ઉપરાંત બીજી જીવ નામની પ્રકૃતિ છે, એને તારે સર્વશ્રેષ્ઠ જાણવી. કેમકે એ પ્રકૃતિ ક્ષેત્રને જાણવાને શક્તિ-માન હોઈને આ જગતને ધારણ કરવાવાળી છે. ૫

આ બન્નેનું પ્રકૃતિપણું દેખાડવા સાથે તેના દ્વારા પોતે જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છે એ વાત હવે કહે છે.

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોનું કારણ ઉપર કહેલી

બંને પ્રકૃતિ છે એમ તું જાણ. એમાં જડ પ્રકૃતિવડે દેહ બંધાય છે; તથા મારા અંશરૂપ જીવ નામની ચેતનપ્રકૃતિ એના લોકતારૂપે શરીરોમાં પ્રવેશીને તેમને પોતાનાં કર્મોવડે ધારણ કરી રાખે છે. એ બંને પ્રકૃતિ મારાથીજ ઉપજેલી હોવાથી એ બંને પ્રકૃતિસહિત આ સંપૂર્ણ જગતની પણ ઉત્પત્તિ તથા સંહાર કરનાર હુંજ છું. ૬

મત્તઃ પરતરં નાન્યત્કિંચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥ ૭ ॥

હો અર્જુન ! જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા સંહારનું મારાસિવાય બીજું કંઈ સ્વતંત્ર કારણ નથી. જેમ સૂત્રમાં મણિઓ પરોવાઇને રહે છે, તેમ આ સમગ્ર વિશ્વ મારાવિષે પરોવાઇને રહેલું છે—અર્થાત્ તે મારેજ આધારે રહેલું છે. ૭

રસોઽહમપ્સુ કૌંતેય પ્રમાઽસિ શશિસૂર્યયોઃ ।

પ્રણવઃ સર્વવેદેષુ શબ્દઃ સ્વે પૌરુષં નૃષુ ॥ ૮ ॥

હો અર્જુન ! જલમાં હું રસરૂપે છું (એટલે કે રસતન્માત્રા નામની મારી વિભૂતિવડે હું જળમાં તેના આશ્રયરૂપે રહેલો છું); સૂર્યમાં તથા ચંદ્ર-

માં પ્રભા હું છું (એટલે કે પ્રકાશ નામની મારી વિભૂતિવડે સૂર્ય તથા ચંદ્રમાં રહી તેમને આશ્રય આપું છું.) વૈખરી વાણીરૂપ સર્વ વેદોમાં તેમના મૂળરૂપ જે ઝંકાર તે હું છું; આકાશમાં શબ્દતન્માત્રારૂપે હું છું તથા પુરુષોમાં ઉદયમ હું છું. ૮

પુण્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ વિભાવસૌ ।

जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

પૃથ્વીમાં પવિત્ર સુગંધ હું છું (અર્થાત્ ગંધતન્માત્રારૂપ અને પૃથ્વીના આશ્રયરૂપ હું છું); અગ્નિમાં જે સાહજિક તેજ છે તે હું છું; સર્વ પ્રાણીમાં જે જીવન (એટલે કે પ્રાણરક્ષક આયુષ્ય) તે હું છું; તથા વાનપ્રસ્થ આદિ તપસ્વીઓમાં સુખદુઃખ આદિને સહન કરવારૂપ જે તપ તે હું છું. ૯

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।

बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

સર્વે સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓનાં ઉત્તરોત્તર સઘળાં સજાતીય કાર્યો ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ તથા નાશરહિત એવું જે બીજ તે હું છું તથા બુદ્ધિમાનોમાં બુદ્ધિ અને તેજસ્વીઓમાં તેજ હું છું. ૧૦

बलं बलवतामसि कामरागविवर्जितम् ।

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ૧૧ ॥

કામ એટલે અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા; રાગ એટલે વસ્તુ પ્રાપ્ત છતાં તે અધિકાધિક મેળવવાની ઇચ્છા કે જેને એષણા પણ કહે છે તે, તથા એ કામ અને રાગ વગરનું જે બળવાનોનું સ્વધર્મ પાળવાનું સાત્ત્વિક સામર્થ્ય તે પણ હું છું તથા હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! સ્વધર્મમાં વિરોધી નહિ અને માત્ર સ્વપત્નીમાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગી એવો જે પ્રાણીઓમાં રહેલો કામદેવ તે પણ હું છું. ૧૧

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।

मत्त एवेति तान्निद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ૧૨ ॥

વળી પ્રાણીઓમાં પોતપોતાનાં કર્મોને લીધે ઉપજતા શમ દમ આદિ સાત્ત્વિક ભાવો, દ્રેષ ગર્વ આદિ રાજસ ભાવો, તથા શોક મોહ આદિ તામસ ભાવો, એ સર્વ મારી પ્રકૃતિનાં ત્રણ ગુણોનાં કાર્ય હોવાથી તે પણ મારાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ તું જાણ. અને એમ છતાં હું કંઈ જીવની પેઠે

એ સઘળા ભાવોને આધીન નથી; પણ એ સર્વ ભાવોમારે આધીન હોઈ મારામાંજ રહેલા છે. ૧૨

આપ એવા પરમેશ્વર છતાં લોકો આપને કેમ જાણતા નથી ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

ત્રિभिर्गुणमयैर्भावैरोभिः सर्वमिदं जगत् ।

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ ૧૩

સત્ત્વ, રજ તથા તમના કાર્યરૂપ ઉપર કહેલા કામ, ક્રોધ, લોભ આદિ સ્વભાવોવડે આ સઘળું જગત મોહ પામેલું છે; તેથીજ તે કામ-ક્રોધાદિથી રહિત, તેમનો નિયંતા તથા વિકાર-વિનાનો એવો જે હું તેને જાણી શકતું નથી. ૧૩

ત્યારે કોણ તમને જાણે છે ? એનો હવે ઉત્તર આપે છે.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ૧૪ ॥

સત્ત્વ આદિ ગુણોના વિકારરૂપ જે મારી અહ્ભુત માયા તેને તરવી અશક્ય છે, એ વાત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; તોપણ જેઓ ધીજા કશાને નહિ ભજતાં માત્ર મને પરમાત્માનેજ ભજે છે, તેઓ તો એ માયાને અવશ્ય તરી શકે છે. ૧૪

એમ છે તો પછી સૌકાષ્ટ આપનેજ કેમ લજતા નથી? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણ લગવાન ઉત્તર આપે છે.

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપદ્યંતે નરાધમાઃ ।

માયયાપહૃતજ્ઞાના આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥૧૫॥

પાપી કામો કરનારા અને વિવેકરહિત મૂઢ મનુષ્યો, કે જેમનું—શાસ્ત્ર તથા આચાર્યાદિકારા મેળવેલું કર્તાવ્ય પ્રાપ્તવ્યાદિકને લગતું—જ્ઞાન માયાવડે ઢંકાઈ અથવા ટળી ગયું છે તેઓ, તથા આગળ કહેવાશે એવા દંભગર્વાદિ આસુરી સ્વ-લાવને પામેલા નીચ મનુષ્યો મને લજતા નથી. ૧૫

પુણ્યવાનો મને લજે છે, પરંતુ તેમનાં પુણ્યોમાં પણ ન્યૂનાધિકતા હોવાથી તેમના ચાર પ્રકાર હોય છે તે હવે કહે છે.

ચતુર્વિધા ભજંતે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ।

આર્તો જિજ્ઞાસુરર્થાર્થી જ્ઞાની ચ મરતર્ષભ ॥૧૬॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન! પૂર્વે જેમણે પુણ્યકર્મ કર્યું હોય તેઓજ મને લજે છે, પરંતુ તેઓ પણ પુણ્યની ન્યૂનાધિકતાને લીધે ચાર પ્રકારના હોય છે:—૧ રોગી, ૨ જિજ્ઞાસુ (તત્ત્વજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો), ૩ અર્થાર્થી (લોગના સાધનભૂત બાહ્ય પદાર્થોની ઇચ્છાવાળો) તથા ૪ જ્ઞાની. ૧૬

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः १७

ઉપલા ચાર પ્રકારના પુણ્યવાન ભક્તોમાં જ્ઞાની તો સદા એક ભારેવિષેજ ભક્તિ તથા નિષ્ઠાવાળો હોય છે; તેથી બીજા ભક્તો કરતાં તે જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જ્ઞાનીનાં આચરણ જ્ઞાનને અનુસરતાં થવાથી અહંતામમતા દૂર થાય છે તથા બીજાઓની પેઠે તેને ચિત્તવિક્ષેપ થતો નથી તેથી તે જેવો ભારાવિષે એકનિષ્ઠાવાળો તથા સર્વભાવથી ભારી ભક્તિ કરનારો થઈ શકે છે તેવો બીજો થઈ શકતો નથી. આથી જ્ઞાનીને હું અત્યંત વહાલો છું અને જ્ઞાની મને અત્યંત વહાલો છે. ૧૭

ત્યારે શું જ્ઞાનીસિવાયના બીજા ત્રણ પ્રકારના આપના ભક્તો જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાંજ અથડાયા કરે છે ? એવી શંકા થતાં તેમને પણ સંસારપ્રાપ્તિ નથી થતી એમ હવે ભગવાન કહે છે.

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्

ઉદાર હોવાથી એ સર્વ ભક્તો મોક્ષ પામનારા છે; તોપણ જ્ઞાની તો મારો આત્માજ છે, એવો

મારો નિશ્ચય છે. કારણ કે તે મારેવિષેજ ચિત્તને એકાગ્ર કરીને તથા મનેજ સર્વોત્તમ પ્રાપ્તવ્ય માનીને મારેજ આશ્રય કરીને રહે છે. ભાવાર્થ કે, તે મારા-સિવાય બીજું કશું મેળવવા ઇચ્છતો નથી. ૧૮

પરંતુ મારો એવો ભક્ત દુર્લભ છે, એ વાત હવે કહે છે.

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥૧૯॥

કમે કમે પુણ્યવૃદ્ધિ થતાં બહુ જન્મોને અંતે મનુષ્ય એવો સદાચારી તત્ત્વજ્ઞાની થઈને “આ સઘળું ચરાચર વિશ્વ વાસુદેવરૂપજ છે” એવી તત્ત્વદૃષ્ટિથી—વિશાળ દૃષ્ટિથી—સર્વાત્મદૃષ્ટિથી—મને ભજે છે. પરંતુ એવો વિશાળ દૃષ્ટિવાળો અને પર-માત્મદર્શી મહાત્મા અતિ દુર્લભ છે. ૧૯

લૌકિક પદાર્થ મેળવવા માટે સકામભાવે પણ જેઓ મને પરમેશ્વરનેજ ભજે છે, તેઓ તે તે વસ્તુ પણ પામે છે. પરંતુ પછી તેની અસારતા અનુભવાતાં તેઓ મનેજ પામવા ઇચ્છીને સંસારમુક્ત થાય છે; અને જે અત્યંત રજોગુણી તથા તમોગુણી સકામ પુરુષો પોતાની ઇચ્છા પૂરી થવા માટે ક્ષુદ્ર દેવતાઓને ઉપાસે છે તેઓ તો આ જન્મ—મરણરૂપ સંસાર-માં જન્મ્યાજ કરે છે. એ વાત હવે ચાર શ્લોકથી કહે છે.

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યંતેऽન્યદેવતાઃ ।

તં તં નિયમમાસ્થાય પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥૨૦

પુત્રપ્રાપ્તિ, લોકકીર્તિ, શત્રુનો જય ઇત્યાદિ કામનાઓથી જેમના તત્ત્વજ્ઞાનનો નાશ થયો હોય છે; એવાઓજ અન્ય ભૂત, પ્રેત, યક્ષ અને દેવાદિકની આરાધના માટે ઉપવાસ આદિ નિયમો સ્વીકારી, પોતાની કમે કમે વધ્યે જતી વાસનાને વશ થઈને તે તે દેવોને ભજે છે. ૨૦

યો યો યાં યાં તનું મક્તઃ શ્રદ્ધયાર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥૨૧

એવા જે જે ભક્ત જે જે દેવાદિકને શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજવા ઇચ્છે છે, તે તે ભક્તોને તેમના તેમના ઉપર પણ હું અચળ શ્રદ્ધા આપું છું. ૨૧

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારાધનમીહતે ।

લભતે ચ તતઃ કામાન્મયૈવ વિહિતાન્હિ તાન્ ૨૨

આથી તે તે ભક્તો દૃઢ શ્રદ્ધાવાળા થઈને તે તે દેવોની આરાધના કરે છે અને તેમની પાસેથી ઇષ્ટવસ્તુ પણ મેળવે છે; પરંતુ એમાં પણ તેમના તે તે મનોરથો તે તે દેવોના અંતર્યામી એવા મેંજ

પૂર્ણ કર્યા છે એમ જાણવું. કારણ કે તે તે દેવાદિક પણ મારેજ આધીન છે તથા માફેજ સ્વરૂપ છે. ૨૨

જો કે સર્વ દેવતાઓ મારીજ વિભૂતિ હોવાથી તેમનું આરાધન એ માફેજ આરાધન છે તથા તેનું ફળ આપનાર પણ હુંજ છું; તોપણ તે બીજા દેવોના ઉપાસકના તથા સાક્ષાત્ મારી ભક્તિ કરનારાના ફળમાં ફેરહોય છે તે હવે કહે છે.

અંતવત્તુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમેધસામ્ ।

દેવાન્દેવયજો યાંતિ મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥૨૩

તે તે દેવોના અલ્પ બુદ્ધિવાળા ઉપાસકોને તે તે દેવોદ્વારા ફળ આપનાર તો હુંજ છું; પરંતુ તેમનીજ ઇચ્છા લૌકિક પદાર્થોની હોવાથી તેમને તેવું નાશવાન(અનિત્ય, જડ અને દુઃખરૂપ)જ ફળ મળે છે. વળી અન્ય દેવોને ભજનારા દેહાંતે પણ તે તે દેવોને પામે છે; અને મારા ભક્તો તો મને સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માને પામે છે. ૨૩

જ્યારે ઈતર દેવના તથા આપના આરાધનમાં પરિશ્રમ સરખો છે અને ફળ આપના આરાધનમાં મોટું છે; ત્યારે સર્વ ભોક્તા બીજા દેવોને જવા દઇ આપનુંજ આરાધન કેમ નથી કરતા ? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામબુદ્ધયઃ ।

પરં ભાવમજાનંતો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

હું સર્વ સંસારથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ અને બૂદ્ધો છું; છતાં અબુદ્ધ મનુષ્યો મારા એ અવિનાશી તથા સર્વોત્તમ સ્વરૂપને જાણતા નથી તેથી મને અવ્યક્તને મનુષ્ય તથા દેવાદિકરૂપે વ્યક્ત થયેલો માની લે છે. ૨૪

તેઓ મને શાથી નથી જાણતા તે કારણ હવે સાંભળ.

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥

હું મારા ભક્તનેજ પ્રત્યક્ષ થાઉં છું, સર્વને પ્રત્યક્ષ થતો નથી. કારણ કે હું મારી અચિંત્ય અને પ્રજાવિલાસરૂપી યોગમાયાથી ઢંકાયેલો છું, તેથી અજ્ઞાની મૂઢ લોકો મને અજન્મ તથા અવિનાશી એવા પરમાત્માને યથાવત્ જાણી શકતા નથી. ૨૫

મવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥ ૨૬

હે અર્જુન ! ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન-કાળનાં સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોને હું યથાવત્ જાણું છું. કારણ કે માયા મારે આશ્રયે રહેલી

હોવાથી મને મોહ પમાડી શકતી નથી; અને અજ્ઞાની લોકો મારી માયામાં મોહિત થયેલા હોય છે તેથી તેઓ મને યથાવત્ જાણી શકતા નથી. ૨૬

માયાના આવરણને લીધે જીવો પરમાત્માને જાણતા નથી એ વાત કહ્યા પછી હવે તેમના દૃઢ અજ્ઞાનનું કારણ કહે છે.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ ૨૭ ॥

હે ભરતવંશમાં થયેલા પરંતપ અર્જુન ! શરીર ઉત્પન્ન થયા પછી મનુષ્યને અનુકૂળ પદાર્થોની ઇચ્છા અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં દ્વેષ થાય છે; પછી તેની તે ઇચ્છા અને દ્વેષ, ટાઢ તડકો તથા સુખદુઃખાદિક દ્વંદ્વોપ્રત્યે વધતાં ચાલીને એમાંથી આત્મા-અનાત્માના વિવેકજ્ઞાનને નાશ કરવાવાળો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે; અને એ મોહને લીધેજ પ્રાણીઓ ‘હું સુખી છું’, ‘હું દુઃખી છું’ એવા મિથ્યાભિમાનને આધીન થઈ જાય છે. આથી કરીને તેઓ મને યથાવત્ જાણી પણ શકતા નથી અને તેથી મને ભજી પણ શકતા નથી. ૨૭

ત્યારે કેટલાએક તમને ભજતા જણાય છે તે શાથી?

તેનો હવે ઉત્તર આપે છે.

येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।

ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ ૨૮ ॥

જે પુણ્યકર્મવાળા (પવિત્ર આચરણવાળા) જ્ઞાનીજનોના પાપનો અંત આણ્યો હોય; તેઓજ એ સુખદુઃખાદિ જોડકાંના મોહથી છૂટીને તથા દૃઢ વ્રતવાળા થઈને મને ભજે છે. ૨૮

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥

એ પ્રમાણે જરામરણથી છૂટવા માટે જેઓ મારો આશ્રય લઈને પ્રયત્ન કરે છે તેઓજ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને, દેહાદિથી અત્યંત પર અને શ્રેષ્ઠ સમજવનારા અધ્યાત્મજ્ઞાનને તથા એ જ્ઞાનને મેળવવા માટે યોગ્ય બનવાના સાધનરૂપ જે કર્મયોગ તથા આંતરિક સાધન તેના રહસ્યને યથાવત જાણી શકે છે. ૨૯

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।

प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥૩૦॥

અને જેઓ અધિભૂત, અધિદૈવ તથા અધિ-

યજ્ઞસહિત મારા સ્વરૂપને જાણી શકે છે; તેઓ
(જીવનકાળમાં પણ મારાવિષે ચિત્ત જોડયા કરતા
હોવાથી) પ્રયાણકાળે-દેહાંતસમયે-પણ દુઃખથી
વ્યાકુળ નહિ થતાં મારામાંજ ચિત્ત જોડી મને
પરમાત્માનેજ લજે છે અને પામે છે. માટે મારા
લડતો યોગબ્રહ્મ થાય એવી શંકા લાવવી નહિ. ૩૦

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

ધતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાવિષે જ્ઞાનયોગ નામનો
સાતમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો—અક્ષરબ્રહ્મયોગ

સાતમા અધ્યાયને અંતે ભગવાને બ્રહ્મ, અધ્યાત્મ આદિ પદાર્થો કહ્યા તેમનું સ્વરૂપ હવે અર્જુન બે શ્લોકથી પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

કિં તદ્બ્રહ્મ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।

અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

હે પુરુષોત્તમ ! આપે કહેલું બ્રહ્મ તે શું ? અધ્યાત્મ એટલે શું ? કર્મ એટલે શું ? અધિભૂત કેાને કહે છે ? અને અધિદૈવ કેાણુ કહેવાય છે ? ૧

અધિયજ્ઞઃ કથં કોઽત્ર દેહેઽસ્મિન્મધુસૂદન ।

પ્રયાણકાલે ચ કથં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મભિઃ ॥ ૨ ॥

વળી હે મધુસૂદન ! આ શરીરમાં જે યજ્ઞ થાય છે તેનો અધિયજ્ઞ એટલે અધિષ્ઠાતા અથવા પ્રેરક અને ક્ષણદાતા કેાણુ ? તથા તે અધિષ્ઠાતા આ

શરીરમાં કેવી રીતે રહે છે ? વળી અંતકાળે ચિત્તને નિયમમાં રાખનારા આપને કેવા ઉપાયથી જાણે ? ૨
લગવાન હવે એ પ્રશ્નોના ક્રમ પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે :-

અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં સ્વભાવોઽધ્યાત્મમુચ્યતે ।

ભૂતભાવોદ્ભવકરો વિસર્ગઃ કર્મસંજ્ઞિતઃ ॥ ૩ ॥

આ જગતનું જે સર્વોત્તમ તથા અવિનાશી કારણ તે બ્રહ્મ કહેવાય છે.* સ્વભાવ એટલે પ્રત્યેક પ્રાણીનું પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ જે બ્રહ્મ, તે શરીર-રૂપી ઉપાધિવડે જીવ થઈને શરીરના લોકતારૂપે રહે છે, તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. જરાયુજ આદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીની ઉત્પત્તિ તથા “આદિત્યાજ્ઞાયતે

* જીવ પણ અક્ષર (નાશરહિત) છે તો તે પણ પર-બ્રહ્મ કેમ નહિ ? તેનો ઉત્તર કે, બ્રહ્મની પેઠે જીવ કાંઈ જગત-નું મૂળકારણ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે “एतद्वैतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणः अभिवदन्ति अर्थात् હે ગાર્ગી ! બ્રહ્મવેત્તાઓ જેને અક્ષરબ્રહ્મ કહે છે તેનેજ કારણરૂપ જાણુવા. માટે જીવનું સ્વરૂપ જોતાં તે બ્રહ્મરૂપ નથી. જો કે પોતાના મૂળસ્વરૂપે તો બધુંજ બ્રહ્મ છે; પણ અહીં તે વાત કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી; પણ એ બંને વચ્ચે ફેર શું છે તે કહેવાનો ઉદ્દેશ છે.

वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः अर्थात् सूर्यથી વૃષ્ટિ, વૃ-
ષ્ટિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજાની ઉત્પત્તિ એવા
ક્રમથી સૃષ્ટિની ઉત્તરોત્તર ઉત્પત્તિ અને અભિવૃદ્ધિ
કરવાના! વ્યાપારરૂપ જે યજ્ઞ, તેનું નામ કર્મ છે. ૩

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।

अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

દેહાદિ નાશવાન પદાર્થો અધિભૂત કહેવાય છે.
સૂર્યમંડળના અભિમાની, મારા અંશભૂત અને
સઘળા દેવોના અધિપતિ જે વિરાટપુરુષ, તે અધિ-
દૈવ કહેવાય છે; અને હે દેહધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન!
શરીરમાં અંતર્યામીરૂપે રહેલો જે હું તે અધિયજ્ઞ-
એટલે કે યજ્ઞનો અધિષ્ઠાતા દેવ, યજ્ઞાદિક કર્મોનો
પ્રવર્તક તથા ક્રીડાને આપનારો છું. ૪

ભાવાર્થ:—“શરીરમાં અધિયજ્ઞ કોણુ ને કેવી
રીતે રહે છે ?” એ પ્રશ્નના ઉત્તર સાથે એવો ભાવ
પણુ આવી ગયો કે સર્વવ્યાપી હોવાથી બ્રહ્મ પણ
શરીરોમાં રહેલો છે; પરંતુ અંતર્યામી, અસંગતા,
આદિ ગુણોને લીધે તે જીવ કરતાં બ્રહ્મ વિલક્ષણુ છે.
શ્રુતિ પણુ કહે છે કે:—

દ્વાસુપર્ણાસયુજા સખાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ।
 તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્યનશ્રન્નન્યો અભિચાકશીતિ
 અર્થાત્ સાથે જોડાયલા બે પક્ષીમિત્રો દેહ-
 રૂપી વૃક્ષપર રહે છે. તે બેમાંથી એક સ્વાદુ વિષયનું
 ભોજન કરે છે અને બીજો તે વિષયનું ભોજન નહિ
 કરતાં માત્ર સાક્ષીપણુથી જુએ છે.

પ્રયાણકાળવિષે અર્જુને પૂછેલું તે વિષે હવે કહે છે.
 અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્ત્વા કલેવરમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્ભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥૫॥

અંતકાળે જે મનુષ્ય, ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળા
 અંતર્યામીરૂપે માફ-પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરતો થકો
 દેહ છોડી જાય છે; તે અર્ચિરાદિ ઉત્તમ માર્ગે જઈ
 મારા રૂપને પામે છે એમાં સંદેહ નથી. ૫

યં યં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યંતે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌંતેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥ ૬ ॥

પરંતુ હે કૌંતેય ! પ્રયાણકાળે સર્વ મનુષ્યો
 માફ સ્મરણ કરતા હોય, ને મને પામતા હોય, એમ
 સમજવાનું નથી. કેમકે જે મનુષ્ય જે પદાર્થને
 સંભારતો થકો શરીર તણ જાય છે તે મનુષ્ય તેજ
 પદાર્થને પામે છે. પણ તે જીવનકાળમાં સદા જે

પદાર્થોનું ચિંતન કરતો હોય છે તેજ પદાર્થની વાસના અંતકાળે તેના અંતરમાં રહે છે. ૬

તસ્માत्સર્વેષુ કાલેષુ મામનુસ્મર યુદ્ધય ચ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્મામેવૈષ્યસ્યસંશયમ્ ॥ ૭ ॥

અંતકાળે મનુષ્ય પરવશ થતો હોવાથી તે મારા સ્મરણમાટે કશો નવો ઉદ્યમ કરી શકતો નથી; પણ ઉપર કહ્યું તેમ માત્ર પૂર્વના અભ્યાસ અને વાસનાને લીધે સ્વભાવથીજ તે પદાર્થનું તેને સ્મરણ થાય છે. માટે હે અર્જુન ! તું સર્વ સમયે માફ પરમાત્માનું સ્મરણ કર. વળી ચિત્તશુદ્ધિવિના માફ સ્મરણ બનતું નથી; તેથી ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે તારાં યુદ્ધાદિક સ્વધર્માચરણ નિષ્કામભાવે કર. કારણ કે એવી રીતે ચિત્તશુદ્ધિ મેળવીને મનબુદ્ધિને સદા મારાવિષે જોડ્યા કરવાથી તું મનેજ પામીશ, એમાં સંદેહ નથી. ૭

અભ્યાસ એ નિત્યના સ્મરણનું અંતરંગ સાધન છે એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

અભ્યાસયોગયુક્તેન ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ પાર્થાનુચિંતયન્ ॥ ૮ ॥

કારણ કે હે પાર્થ ! એવી રીતે અભ્યાસરૂપી ઉપાયથી એકાગ્ર થયેલા અને બીજા કશામાં નહિ જનારા ચિત્તવડે મનુષ્ય પરમ દિવ્ય પુરુષનું સ્મરણ કરતો થકે તેનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

કર્ત્ત્વિ પુરાણમનુશાસિતારમણોરણીયાંસમનુ-
સ્મરેદ્યઃ । સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્યરૂપમાદિત્યવર્ણ
તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન ભક્ત્યા યુક્તો
યોગબલેન ચૈવ । બ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય સમ્યક્
સ તં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

સર્વ વિદ્યાના સર્વજ્ઞ નિર્માતા, અનાદિસિદ્ધ, સર્વના નિયંતા, સૂક્ષ્મ, આણુપરમાણુથી અને આકાશથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ, સર્વનું ધારણ-પોષણ કરનારા, સર્વ પ્રકારે અપાર મહિમાવાન હોવાથી વિચારમાં ન આવી શકે એવા, સૂર્યની પેઠે પોતાને તથા સર્વને પ્રકાશનારા અને માયાથી પર, એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જે મનુષ્ય સદાય ભાવભક્તિપૂર્વક સ્મરણ કરતો રહે છે; તેજ તેના એ યોગાભ્યાસના બળને લીધે પ્રયાણકાળે સુષુપ્ત

નાડીવાટે પ્રાણુને બે ભ્રમર વચ્ચે રૂડી રીતે સ્થાપન કરીને નિશ્ચળ મનવડે તેનું સ્મરણ કરી શકે છે અને તેથી તે પરમદિવ્ય એવા સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. ૯,૧૦

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो
वीतरागाः । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते
पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

વેદવેદાંતને જાણનારાઓ જેને અક્ષર (અવિનાશી) બ્રહ્મ કહે છે; રાગદ્વેષરહિત થયેલા યતિઓ જે પદને વિષે પ્રવેશ કરે છે; તથા જેને જાણવા ઈચ્છતા પુરુષો ગુરુકુળમાં રહીને બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળે છે; તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુ હું તને દુઠ્ઠામાં કહીશ—અર્થાત તેને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કહીશ. સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુદ્ધ્ય ચ ।

मूढ्नर्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३

જે મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોનાં સર્વે દ્વારો નિયમમાં રાખીને, મનને હૃદયમાં નિરોધીને, પ્રાણુને બે ભ્રમરની

મધ્યમાં સ્થિર કરીને, તથા બાહ્ય વિષયોનું સ્મરણ છોડી દઈ યોગની ધારણામાં સ્થિર થઈને અંતકાળે “ૐ” એવા પરમાત્મવાચક એકાક્ષર મંત્રનો જપ કરતો થકો તથા તેના લક્ષ્યાર્થરૂપે માઈ પરમાત્માનું સ્મરણ કરતો થકો શરીરને તણ જાય છે, તે મારી પરમ ગતિને પામે છે. ૧૨, ૧૩

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।

तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ ૧૪

હે અનુન ! જે સાધક યોગી બીજા વિષયમાં ચિત્ત રાખ્યાવિના નિત્ય અને નિરંતર માઈ સ્મરણ કરે છે; તેવા સદા મારામાંજ ચિત્તવાળાને હું પ્રાપ્ત થવો સુલભ છું (અર્થાત્ સહજે પ્રાપ્ત થાઉં છું), બીજાને નથી પ્રાપ્ત થતો. ૧૪

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।

नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ ૧૫

ઉપર કહ્યા એવા મારા મહાત્મા ભક્તો, મને પ્રાપ્ત થયા પછી આ સંસારમાં દુઃખદાયક તથા અનિત્ય એવો પુનર્જન્મ પામતા નથી. કેમકે તેઓ મોક્ષરૂપી પરમ સિદ્ધિને પામેલા હોય છે. ૧૫

આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

આ લોકથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધીના બધા લોકો ફરી ફરીને જન્મમરણ પામનારા છે; પરંતુ હું કુંતાપુત્ર અર્જુન ! મને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યો કોઈ કાળે ફરી જન્મતા નથી.* ૧૬

શંકા:—જે કદી બ્રહ્મલોક આદિનો પણ ત્રિલોકાની પેઠે નાશ થતો હોય; તો પુરાણો તેમને ઉત્તમ કેમ ગણે? જેમકે તપસ્વિનો દાનશીલા વીતરાગાસ્તિતિશ્વચઃ । ત્રિલોકયા ઉપરિ સ્થાનં લભંતે શોકવર્જિતમ્ ॥

* એમ બ્રહ્મલોક પણ નાશવંત છે, એટલે ત્યાં ગયેલા અજ્ઞાની લોકોનો પણ નાશજ થાય; અને જેઓ ઉપર કહેલા ક્રમે મોક્ષદાયક ઉપાસના કરીને બ્રહ્મલોકમાં જાય, તેઓ ત્યાં પૂર્ણજ્ઞાની થઈને બ્રહ્માની સાથે મોક્ષ પામે છે. જેમકે

“બ્રહ્મણા સહ તે સર્વે સંપ્રાપ્તે પ્રતિસંચરે ।

પરસ્યાન્તે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશંતિ પરં પદમ્ ॥

અર્થાત બ્રહ્માના પરમ આયુષ્યને અંતે મહાપ્રલય થાય ત્યારે જેઓની વૃત્તિ બ્રહ્મરૂપ થયેલી હોય તેજ સર્વ મહા-ત્માઓ બ્રહ્માની સાથે પરમપદમાં પ્રવેશ કરે છે.” જેઓ માત્રકર્મવડેજ બ્રહ્મલોકમાં જાયછે, તેમને મુક્તિમળતીનથી,

“અર્થાત્ તપસ્વી, દાતા, આસક્તિરહિત તથા સહન-
શીલ પુરુષો બ્રૂલોક, ભુવલોક તથા સ્વલોક, એ ત્રિલોકીયા
ઉપરના જે મહર્ આદિ ઉત્તમ લોક ત્યાં જાય છે.”

ઉત્તર:—ત્રિલોકી કરતાં તેની ઉપરના બ્રહ્મલોક સુધીના
લોકો મોડાં નાશ પામે છે તેથી તેમને ઉત્તમ કહ્યા છે;
તેમનો નાશ નથી થતો એવા અભિપ્રાયથી કહ્યા નથી. એ
અભિપ્રાય ખતાવવા માટે હવે બ્રહ્માની રાત્રિ અને દિવસનું
પ્રમાણ તથા બ્રહ્માનો દિવસ થતાં ત્રિલોકી ઉત્પન્ન થાય છે
અને રાત્રિ થતાં ત્રિલોકીનો લય થાય છે, એ વાત કહે છે.

સહસ્રયુગપર્યંતમહર્યદ્બ્રહ્મણો વિદુઃ ।

રાત્રિં યુગસહસ્રાં તાં તેઽહોરાત્રવિદો જનાઃ ॥૧૭॥

બ્રહ્માનો દિવસ ચારહજાર યુગનો છે તથા
તેટલાજ યુગવાળી તેમની રાત્રિ છે; એમ જે મનુષ્યો
જાણે છે તેઓજ તેમના અહોરાત્રને જાણનારા છે.
સૂર્યચંદ્રની ગતિ ઉપરથી અહીંની રાત્રિ અને
દિવસ ગણાય છે, તેના જેવાંજ રાત્રિદિવસ જેઓ
ત્રિલોકીથી પર એવા બ્રહ્મલોકાદિકનાં જાણે છે;
તેમની સમજણ દુઝી હોવાથી ત્યાંના અહોરાત્રનું
સ્વરૂપ તેઓ જાણતા નથી. x ૧૭

xઉપર કહેલા “યુગ” શબ્દને ચારયુગના અર્થમાં જાણવો.

અવ્યક્તાદ્વ્યક્તયઃ સર્વાઃ પ્રભવંત્યહરાગમે ।

રાત્ર્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮ ॥

ઉપરોક્ત પ્રકારના બ્રહ્માના દિવસનો આરંભ થતાં અવ્યક્તમાંથી—એટલે કારણસ્વરૂપ અદૃશ્ય પ્રકૃતિમાંથી—સર્વ સ્થાવરજંગમ દૃશ્ય વ્યક્તિઓ (ચરાચર પદાર્થો) પ્રગટ થાય છે; તથા બ્રહ્માની રાત્રિ શરૂ થતાં સર્વ જગત પાછું એ અવ્યક્ત નામની કારણરૂપ પ્રકૃતિમાંજ લય પામે છે. ૧૮

જો પ્રલયસમયે સર્વ સૃષ્ટિનો સમૂહો નાશ થઈ જતો

વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે, “ચતુર્યુગસહસ્રં તુ બ્રહ્મણો દિનમુચ્યતે અર્થાત્ ચારહજર યુગ તે બ્રહ્માનો દિવસ કહેવાય છે.” એમાં બ્રહ્મણઃ શબ્દથી બ્રહ્મા ઉપરાંત મહર્લોક આદિના નિવાસી પણ સમજવા. બ્રહ્માના આયુષ્યની ગણના આ પ્રમાણે કરી છે:—

મનુષ્યોનું વર્ષ તે દેવનો રાત્રિદિવસ છે; એવા દિવસો પ્રમાણે પક્ષ, માસ અને વર્ષની ગણતરી કરતાં ૧૨ હજાર વર્ષના ચાર યુગ થાય છે. એવા ચારહજાર યુગ (અથવા યુગોની એક હજાર ચોકડી) વડે બ્રહ્માનો એક દિવસ થાય છે અને તેવડીજ તેમની રાત્રિ થાય છે; તથા એવાં દિવસરાત્રિ-વડે પક્ષ, માસ અને વર્ષ ગણતાં એવાં સો વર્ષ જેટલું બ્રહ્માનું પરમ આયુષ્ય છે.

હોય અને બ્રહ્માના દિવસને આરંભે પાછી નવીજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતી હોય, તો સૃષ્ટિના આરંભમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણીઓને જે સર્વથી પહેલાં સુખ અને દુઃખ થાય છે, તે તો કારણવિનાજ થયેલાં ગણાય અને તેથી અકૃતાભ્યાગમ (પોતે ન કર્યું હોય તેનું પણ પોતે ફળ ભોગવવું) એવો દોષ આવે છે; અને પૂર્વે કરેલાં કર્મોનો પ્રલયસમયે શરીરની સાથે નાશ થવાથી કૃતવિપ્રણાશ (કરેલાં કર્મોનું ફળ ન મળવું) એવો દોષ લાગુ થાય છે, માટે એ બંને દોષને નિવારવા તથા વૈરાગ્ય થવા માટે ભગવાન હવે ઉત્પત્તિનો તથા પ્રલયનો અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ બતાવે છે.

મૃતગ્રામઃ સ એવાયં મૃત્વા મૃત્વા પ્રલીયતે ।

રાત્ર્યાગમેઽવશઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! ચરાચર પ્રાણીપદાર્થોનો જે સમૂહ પૂર્વે હતો તેજ ભૂતોનો સમૂહ આ બ્રહ્માનો દિવસ આવતાં ઉત્પન્ન થાય છે અને રાત્રિ આવતાં પાછો નાશ પામે છે. વળી ફરી પાછો દિવસ આવે છે, ત્યારે પણ કર્મ આદિને આધીન એવાં એનાં એજ પ્રાણીઓનો સમૂહ વળી પાછો ઉત્પન્ન થાય છે, બીજો નવો સમુદાય ઉત્પન્ન થતો નથી. ૧૯

આ પ્રમાણે સર્વ ભૂતોનું તથા લોકોનું અનિત્યપણું કહ્યું. હવે પરમેશ્વરનું નિત્યપણું બે શ્લોકથી કહે છે.

પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યો વ્યક્તોઽવ્યક્તાત્સના-
તનઃ । યઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥

પરંતુ સર્વ પ્રાણીપદાર્થના કારણભૂત જે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ, તે અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી પણ જે પદાર્થ અત્યંત અવ્યક્ત, શ્રેષ્ઠ, વ્યાપક તથા એ અવ્યક્તના અધિષ્ઠાનરૂપ છે; તથા જે પદાર્થ એ સર્વથી વિલક્ષણ, ઇન્દ્રિયાદિકથી જાણી શકાય નહિ એવો, અનાદિ અને પરમ સનાતન છે; તે પરમ પદાર્થ-રૂપ પરમાત્મા તો સર્વ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ ભૂતો નાશ પામે ત્યારે પણ નાશ પામતો નથી. ૨૦

હવે એ પરમાત્માની બીજી કેટલીક વિશેષતા કહે છે.

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

यं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥૨૧॥

ઉપર જે અવ્યક્તથી પણ અવ્યક્ત તથા ઇન્દ્રિયાદિકથી જાણાય નહિ એવા અવિનાશી અને પરમ પદાર્થવિષે-પરમાત્માવિષે-કહ્યું; તે પરમાત્મા-ને પરમગતિ પણ કહે છે અને તેજ માંડે પરમ-ધામ અથવા સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ છે, કે જેને પામી-ને પુરુષ પાછો જન્મમરણ પામતો નથી. ૨૧

તે પરમપદના અંતરંગ સાધનરૂપ લક્ષિત હવે કહે છે.

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

યસ્યાંતઃ સ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥૨૨

પરંતુ હે અર્જુન ! સર્વના ગતિરૂપ અને અધિષ્ઠાનરૂપ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, કે જેમાં પ્રાણીમાત્ર રહેલાં છે અને જેનાવડે આ સઘળું વિશ્વ ભરપૂર છે; તે પરમાત્માને અનન્ય લક્ષિતથી જ પામી શકાય છે; બીજા ઉપાયથી નહિ. ૨૨

યત્ર કાલે ત્વનાવૃત્તિમાવૃત્તિં ચૈવ યોગિનઃ ।

પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥૨૩॥

હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! કાળના અલિમાની દેવતાઓના માર્ગે ગયેલા યોગીઓ અને બીજાઓ જે ક્રમથી મોક્ષને તથા જન્મમરણરૂપી સંસારને પામે છે; તે માર્ગ હવે તને કહીશ. ૨૩

અમિજ્યોતિરહઃ શુક્લઃ ષળમાસા ઉત્તરાયણમ્ ।

તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદો જનાઃ ॥૨૪

અગ્નિના અને જ્યોતિના અલિમાની દેવ (એટલે કે અર્ચિષના અલિમાની દેવ), દિવસના અલિમાની દેવ, શુકલપક્ષના અલિમાની દેવ તથા

ઉત્તરાયણરૂપ છ માસના અભિમાની દેવ, એ અગ્નિ આદિ દેવો તે તે કાળના અભિમાની હોય છે તે તે ઉત્તરાયણાદિકાળમાં મરનારા બ્રહ્મવેત્તા ભગ-વદ્ભક્તો પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામે.છે. ૨૪

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

ધૂમ, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ તથા છ માસ દક્ષિણા-યનના અભિમાની દેવતા તે તે કાળના અભિમાની થઈને રહે છે અને તે તે દક્ષિણાયન આદિ કાળમાં મરણ પામેલા કર્મયોગી જનો ચંદ્રમાની જ્યોતિને (સ્વર્ગને) પામીને ત્યાં પુણ્યનું ફળ ભોગવે છે અને પછી પાછા આ લોકમાં જન્મે છે. ૨૫

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।

एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

શુકલ એટલે અર્થિરાદિ ગતિ પ્રકાશમય હોવા-થી ઉજ્જવલ છે; તથા કૃષ્ણ એટલે ધૂમ આદિ ગતિ અંધકારમય હોવાથી શ્યામ છે. જ્ઞાન તથા કર્મના અધિકારીઓ માટે આ બંને માર્ગ જગતના અનાદિમાર્ગ મનાયેલા છે. એમાં શુકલ માર્ગથી

મનુષ્ય મોક્ષને પામે છે તથા બીજા ધૂમભાગથી સંસારમાં વારંવાર જન્મમરણ પામે છે. ૨૬

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

મોક્ષ અને સંસારને આપનાર એ બન્ને ભાગને યથાવત્ જાણનારો યોગી કદી પણ મોહ પામતો નથી—અર્થાત્ તે સ્વર્ગ આદિ કૃણની ઇચ્છા નહિ રાખતાં કેવળ એક પરમેશ્વરમાંજ નિષ્ઠાવાળો થાય છે. માટે હે પૃથાપુત્ર અર્જુન ! તું પણ સર્વ કાળમાં એવો પરમાત્મામાંજ યોગનિષ્ઠાવાળો—પ્રાપ્તવ્ય બુદ્ધિવાળો—થા. ૨૭

આ પ્રમાણે આઠ પ્રશ્નોના અર્થનો નિર્ણય કર્યા પછી હવે તેનો કૃણસહિત ઉપસંહાર કરે છે.

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्य-
फलं प्रदिष्टम् । अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

આ આઠ પ્રશ્નોના નિર્ણયવડે કહેલા તત્ત્વને જાણીને યોગી વેદનાં અધ્યયનોવડે, યજ્ઞોનાં અનુષ્ઠાનવડે, કાયાશોષણ ઇત્યાદિ તપોવડે તથા સુપાત્રને દાનવડે શાસ્ત્રોમાં જે પુણ્ય તથા જે કૃણ

કહ્યું છે, તે સર્વને ઓળંગી જાય છે. અર્થાત્ એ સર્વ લોકપરલોકનાં કૃણોને તુચ્છ અને અનિત્ય જાણીને તેની કામના ત્યજ દે છે; તથા સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્માનીજ આરાધના કરી અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાની થઈને સર્વ પદાર્થના આદિ-સ્થાન કિંવા મૂળ એવા પરમધામને પામે છે. ૨૮

હરિઃ ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપાનિષત્સુ
બ્રહ્મવિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે
અક્ષરબ્રહ્મયોગો નામાષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥૮॥
ધતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાવિષે અક્ષરબ્રહ્મયોગ
નામનો આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧ મો—રાજવિદ્યા—રાજગુહ્યયોગ

આગલા સાતમા તથા આઠમા અધ્યાયમાં પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવળ ભક્તિવડેજ સુલભ છે એ વાત કહી. હવે આ નવમા અધ્યાયમાં પોતાનું સમગ્ર શકાય એવું ઐશ્વર્ય તથા ભક્તિનો અસાધારણ પ્રભાવ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસહિતં યજ્ઞાત્વા મોક્ષ્યસેઽશુભાત્ ॥

હે અર્જુન ! “શ્રીકૃષ્ણ તો વારંવાર પોતાનું માહાત્મ્ય કહ્યા કરે છે” એવી દોષદષ્ટિ તું મારા ઉપર કરતો નથી તેથી હું તને એ પરમપદરૂપ પરમાત્માસંબંધી ગુહ્યતમ (ગુપ્તમાં ગુપ્ત) જ્ઞાન*

*ધર્મવિષયક જ્ઞાન “ગુહ્ય” કહેવાય છે; આત્મજ્ઞાન “ગુહ્ય-તર” કહેવાય છે અને પરમાત્મજ્ઞાન “ગુહ્યતમ” કહેવાય છે.

વિજ્ઞાનસહિત કહીશ; કે જેને જાણવા તથા પાળવા-
થી તું આ અશુભ સંસારથી મુક્ત થઈશ. ૧

રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ।

પ્રત્યક્ષાવગમં ધર્મ્યં સુસુખં કર્તુમવ્યયમ્ ॥ ૨ ॥

આ જ્ઞાન સર્વ વિદ્યાઓનો રાજ-એટલે કે સર્વોત્તમ વિદ્યારૂપ-છે; ગુપ્ત રાખવા જેવી સર્વ વસ્તુઓમાં અતિશય ગુપ્ત રાખવા જેવું છે; અત્યંત પવિત્ર કરનારું છે; પ્રત્યક્ષ રૂપ આપનારું છે; ધર્મથી ભરપૂર છે; અધિકારી જિજ્ઞાસુઓ સુખથી મેળવી શકે અને પાળી શકે તેવું છે; તથા અક્ષય રૂપને આપનારું અને નાશરહિત છે. ૨

જ્ઞાન જે એવું સુલભ હોય, તો આટલા બધા લોકો સંસારમાં શાથી જન્મે છે તે મરે છે ? તે હવે ભગવાન સમજાવે છે.

અશ્રદ્ધધાનાઃ પુરુષા ધર્મસ્યાસ્ય પરંતપ ।

અપ્રાપ્ય માં નિવર્તતે મૃત્યુસંસારવર્ત્તનિ ॥૩॥

હે શત્રુને તપાવનારા અર્જુન ! અશ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યો આ જ્ઞાન અને ભક્તિરૂપ શ્રેષ્ઠ ધર્મને જાણતા અને પાળતા નથી; તેથી તેઓ બીજા ત્રીજા લૌકિક પદાર્થો જાણવા અને પામવા મથે છે; એટલેજ તેઓ મને નહિ પામતાં આ જન્મ-

મૃત્યુવાળા સંસારના માર્ગમાં ભટક્યા કરે છે. ૩

એવી રીતે કહેવા આરંભેલા જ્ઞાનની સ્તુતિથી શ્રોતા અર્જુનને સન્મુખ કરીને હવે બે શ્લોકથી તે જ્ઞાન કહે છે.

મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના ।

મત્સ્થાનિ સર્વભૂતાનિ ન ચાહં તેષ્વવસ્થિતઃ ॥૪॥

ઈંદ્રિયો જેને જોઈ શકતી નથી એવા મારા અવ્યક્ત (અદૃશ્ય) સ્વરૂપથી હું આ સમગ્ર જગત-માં (તથા તેની બહાર) વ્યાપી રહેલો છું; અને એ જગતના કારણરૂપ જે હું, તેના વિષે આ સર્વ સ્થાવર જંગમ પ્રાણીપદાર્થ સમાઈ રહેલા છે. પરંતુ આકાશની પેઠે હું અસંગ હોવાથી, પોતાના કાર્યરૂપ ઘડા વગેરેમાં રહેલી માટીની પેઠે હું આ સર્વ ભૂતોમાં સમાઈ રહેલો નથી. ૪

ન ચ મત્સ્થાનિ ભૂતાનિ પश्य मे योगमैश्वरम् ।

ભૂતભૃન્ન ચ ભૂતસ્થો મમાત્મા ભૂતમાવનઃ ॥૫॥

તું મારી અસાધારણ ઈશ્વરી શક્તિ (એટલે કે અઘટિત ઘટનાને ઘટાવવાની ચતુરાઈ) જો કે, આ સર્વ ચરાચર પદાર્થો મારો આશ્રય કરીને રહ્યા પણ છે; અને મારા અસંગપણને લીધે મારામાં તે

નથી પણ રહ્યા. વળી તું મારી ખીજ પણ શક્તિ (ચતુરાઇ) જો કે, જેમ જીવાત્મા દેહનું ધારણ તથા પાલન કરવા ઉપરાંત દેહમાં અહંબુદ્ધિવડે બંધાયેલો પણ છે; તેની પેઠે માફ પરમ સ્વરૂપ પ્રાણી-માત્રનું ધારણ પોષણ કરે છે, પણ અહંકારરહિત હોવાથી તે તેમના વિષે બંધાયેલું નથી. ૫

જે વસ્તુ જૂદી જૂદી હોય તોપણ એક વસ્તુ ખીજ વસ્તુનો આધાર થઇ શકે છે એ વાત હવે કહે છે.

यथाऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

જેમ આકાશમાં સદાકાળ રહેનારો મહાન વાયુ સર્વત્ર ફરે છે તોપણ તે આકાશ અવયવ-રહિત હોવાથી વાયુ સાથે જોડાયેલું હોતું નથી; તેમ સર્વ ભૂતપ્રાણી મારેવિષે રહેલાં છતાં હું તેમની સાથે જોડાયેલો નથી, એમ જાણવું. ૬

પરમાત્માની જગત સાથેની અસંગતા કહી. હવે માયાવડે જગતની સૃષ્ટિ તથા પ્રલય કહે છે.

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

હો કૌંતેય ! પ્રલયસમયે સર્વ પ્રાણીઓ મારી

ત્રિગુણી માયામાં લય પામે છે; અને કલ્પને આરંભે પાછા તેઓને એનાવડેજ વિવિધ રૂપે સૃજું છું. ૭

તમે અસંગ અને વિકારરહિત છો, તો સૃષ્ટિ-શામાટે રચો છો ? એનો હવે ઉત્તર કહે છે.

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।

भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

પ્રલયસમયે મારી પ્રકૃતિમાં લય પામેલા એવા જે કર્મ આદિને આધીન ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓ તે સર્વના સમુદાયને હું મારી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને, તેમનાં પ્રાચીન કર્મોથી બંધાયેલા તેમના સ્વભાવાનુસાર વિવિધરૂપે સૃજું છું. ૮

એ પ્રમાણે તમે અનેક કર્મોને કરો છો, ત્યારે જીવની પેઠે તમને બંધન કેમ નથી થતું ? તેનું હવે સમાધાન કહે છે.

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

હે અર્જુન ! કર્મોમાં આસક્તિ હોય તોજ તે બંધનરૂપ થાય છે; પણ હું પૂર્ણકામ હોઈને ઉદાસીનની પેઠે અનાસક્તપણે કર્મ કરું છું; તેથી મને તે બંધન કરી શકતાં નથી. ૯

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः स्रियते सचराचरम् ।

हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

હે કુંતાના પુત્ર ! ચુંબક પાપાણની પેઠે મારા અધ્યક્ષપણાને લીધે (અર્થાત્ પ્રવર્તકપણાને લીધે) પ્રકૃતિજ ચરાચર જગતને સૂજે છે અને એ પ્રવર્તક-પણાથીજ જગત વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦

ભાવાર્થ:—માત્ર સમીપતાવડેજ હું જગતનો અધિષ્ઠાતા છું; તેથી મારા કર્તાપણામાં તથા ઉદા-સીનપણામાં વિરોધ આવતો નથી.

તમે આવા પરમેશ્વર છો, ત્યારે બધાજ લોકો તમને શા માટે માન આપતા નથી? એનો ઉત્તરહવે બે શ્લોકથી આપેછે.

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।

परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२

બીજા દેવો મારા કરતાં વહેલું ક્ષણ આપશે એવી નિષ્કળ આશા રાખનારે, મારાથી વિમુખ હોવાથી નિષ્કળ કર્મ કરનારા, નાના પ્રકારના કુતર્કવાળા શ્રંથોને જાણનારા, વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળા તથા પુષ્કળ હિંસાવાળી તમોગુણી પ્રકૃતિનો,

બુદ્ધિને બ્રહ્મ કરનારી આસુરી-રાક્ષસી પ્રકૃતિનો, અને કામ દર્પ આદિકથી ભરપૂર રજેશુણી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને મારા-સર્વ પ્રાણીઓના મહેશ્વરના-પરમાત્મસ્વરૂપને નહિ જાણનારા એવા મૂઢ લોકો, ભક્તોની ઇચ્છાથી સત્ત્વશુણી માનુષી દેહને ધારણ કરનારો જે હું તેનો તિરસ્કાર કરે છે. ૧૧, ૧૨

ત્યારે તમને કાણ આરાધે છે ? એનો હવે ઉત્તર કહે છે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

ભજંત્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥૧૩

અને હે પાર્થ ! (હવે પછી કહેવાશે તે) દૈવી સંપત્તિનો આશ્રય કરનારા તથા મારાસિવાય અન્યમાં ચિત્ત નહિ રાખનારા મહાત્માઓ તો મને જગતના આદિ, અંત અને મધ્યરૂપ તથા અવિનાશી જાણીને માંજ લજ્જન કરે છે. ૧૩

હવે એ લજ્જનનો પ્રકાર બે શ્લોકથી કહે છે.

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ દ્વદ્વત્તાઃ ।

નમસ્યંતશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥૧૪

તે મહાત્માઓમાં કેટલાક મારી પ્રાપ્તિમાટે દ્વદ્વ વ્રતવાળા-નિશ્ચયવાળા-થઈને તથા ઇંદ્રિયોને

નિયમમાં રાખીને નિત્ય નિરંતર સ્તોત્ર, મંત્ર અને કથાવાર્તાદિવડે માફે શ્રવણકીર્તન કરતા થકા, નમસ્કાર કરતા થકા, તથા સદા મારામાં ચિત્ત જોડતા થકા અનન્ય ભક્તિથી મનેજ ઉપાસે છે. ૧૪

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજંતો મામુપાસતે ।

एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥

ખીજા કેટલાક ‘આ સઘળું’ વાસુદેવરૂપ છે’ એવી સર્વાત્ર પરમાત્મદષ્ટિરૂપી જ્ઞાનયજ્ઞવડે યજન કરતા થકા મને ઉપાસે છે. તેમાં કેટલાક પરમાત્મ દષ્ટિરૂપ અભેદભાવથી, કેટલાક સેવ્યસેવકની પૃથક્ ભાવનાથી અને કેટલાક મને સર્વાત્માને બ્રહ્મા, રુદ્ર આદિ અનેકરૂપે પણ ઉપાસે છે. ૧૫

હવે ચાર શ્લોકથી ઈશ્વરનું સર્વાત્મપણું કહે છે.

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।

मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

શ્રુતિએ કહેલા અગ્નિષ્ટોમ આદિ યજ્ઞો તથા સ્મૃતિએ કહેલા પંચમહાયજ્ઞાદિકે હું છું; પિતૃઓને અર્થે કહેલા શ્રાદ્ધાદિકેમાં હું સ્વધા અન્ન છું; યજ્ઞો માટેની ઔષધિ હું છું; ધૃત હું છું;

હવનના મંત્ર હું છું; અગ્નિ હું છું તથા હોમ
એટલે હવનક્રિયા પણ હું છું. ૧૬

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદ્યં પવિત્રમૌકાર ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

આ જગતનો પિતા, માતા, કર્મકળનો આપ-
નાર, પિતામહ, જાણવાયોગ્ય વસ્તુ, પવિત્ર કર-
નારી પ્રાચીન્ન ઇત્યાદિ કોઈ પણ વસ્તુ, ઐકાર,
ઋગ્વેદ, સામવેદ તથા યજુર્વેદ એ સર્વે હુંજ છું.

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

સર્વ કર્મોના કળરૂપ, સર્વનો પોષણકર્તા અને
નિયામક, મનુષ્યોનાં શુભ અશુભ કર્મોનો દ્રષ્ટા
(સાક્ષી), સર્વના નિવાસસ્થાન અને શરણરૂપ,
સર્વનો સુહૃદ્ (પરમહિતકારી), સર્વનો સજનાર
અને સંહાર કરનાર, તથા સર્વનો આધાર, લયનું
સ્થાન અને અવિનાશી મૂળકારણ પણ હુંજ છું. ૧૮

તપામ્યહમહં વર્ષં નિગૃહ્ણામ્યુત્સૃજામિ ચ ।

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્છાહમર્જુન ॥ ૧૯ ॥

હે અર્જુન! સૂર્યરૂપે હું જગતને તપાવું છું

અને વરસાદરૂપે જળ વરસાવું છું તથા કોઈ વાર નથી પણ વરસાવતો. વળી સર્વના જીવન અને મરણરૂપે તથા સત, અસત, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થો હુંજ છું; તથા લોકો મને એવો માનીને અનેક પ્રકારે ઉપાસે છે. ૧૯

૧૧ અને ૧૨ માં શ્લોકોમાં અલક્ષ્યો વિષે કહ્યું; અને ૧૩ માં શ્લોકમાં ભક્તોનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે જે મનુષ્યો સકામભાવે કે નિષ્કામભાવે પરમાત્માને નહિ ભજતાં ઇંદ્રાદિ દેવાને ભજે છે; તેઓ જન્મમરણના પ્રવાહમાંથી છૂટી શકતા નથી, એ વાત હવે એ શ્લોકવડે કહે છે.

**ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટા સ્વ-
ર્ગતિં પ્રાર્થયંતે । તે પુણ્યમાસાઘ સુરેંદ્રલોકમશ્નંતિ
દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥**

ત્રણે વેદોમાં કહેલાં સકામ કર્મો કરનારા તથા યજ્ઞોવડે મને ઇંદ્રરૂપે પૂજીને અને યજ્ઞમાં શેષ રહેલા સોમરસનું પાન કરીને શુદ્ધ થયેલા, એવા જે સકામી પુરુષો સ્વર્ગપ્રાપ્તિની પ્રાર્થના કરે છે તેઓ પવિત્ર ઇંદ્રલોકને પામીને સ્વર્ગમાં દેવતાઓના દિવ્ય ભોગો ભોગવે છે. ૨૦

તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે

મર્ત્યલોકં વિશંતિ । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१ ॥

એ પ્રમાણે સ્વર્ગને ઈચ્છનારાઓ વિશાળ સ્વર્ગલોકમાં જઈને ત્યાંના યથેચ્છ લોગો લોગવે છે; પરંતુ તેમનાં લોગદાયક પુણ્યો ક્ષીણ થતાં પાછા તેઓ આ મનુષ્યલોકમાં જન્મે છે. એ પ્રમાણે વેદોએ લૌકિક સુખોના સાધનરૂપે કહેલા યજ્ઞ કરનારા સકામ મનુષ્યો વારંવાર આ લોકમાં અને પરલોકમાં આવાગમન કર્યા કરે છે. ૨૧

भार! लक्तो भारी कृपाथी कृतार्थ थाय छे तेहवे कहे छे.
अनन्याश्रितयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२

અને જેઓ બીજા દેવને નહિ પૂજતાં માફે પરમાત્માનું ચિંતન કરતા થકા મનેજ લજે છે; તેવા સર્વદા મારામાં એકનિષ્ઠાવાળા જનોના યોગને (હિતાવહ અપ્રાપ્ત પદાર્થની પ્રાપ્તિને) તથા ક્ષેમને (હિતાવહ પ્રાપ્ત પદાર્થના રક્ષણને) હું તેમની પ્રાર્થનાવિના પણ સર્વ પ્રકારે વહન કરું છું. ૨૨

छद्मद्वि देवो પણ वास्तवમાં આપર્ય છે, તો તેમના

ભકતો પણ આપનાજ ભકતો ગણાય, છતાં તે ભકતો આ-
વાગમન કેમ પામે છે ? એ શંકાનું હવે સમાધાન કહે છે.

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः ।

तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम् ॥૨૩॥

જે સકામી મનુષ્યો શ્રદ્ધાપૂર્વક ઇંદ્રાદિ ધીજ
દેવોનું યજન કરે છે, તેઓ પણ માંજ યજન
કરે છે; પરંતુ હે કૌંતેય ! અજ્ઞાનને લીધે તેઓ
મોક્ષદાયક વિધિવાળું યજન કરતા નથી, તેથીજ
સંસારમાં આવાગમન પામ્યા કરે છે. ૨૩

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।

न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्चवंति ते ॥૨૪॥

તે તે દેવતારૂપે સર્વ યજ્ઞોનો ભોક્તા તથા
ફળ આપનારો હુંજ છું, પરંતુ તે અન્ય દેવના
ભકતો મને તત્ત્વથી તેવો સમજતા નથી, તેથીજ
તેઓ એમ આવાગમનમાં ભટક્યા કરે છે. ૨૪

ભાવાર્થ:-દેવતાદિક સર્વ કોઈનો અંતર્યામી
અને અધિષ્ઠાન મને જાણીને જેઓ માંજ યજન-
પૂજન કરે છે, તેઓને આવાગમન રહેતું નથી.

यांति देवव्रता देवान् पितॄन्यांति पितृव्रताः ।

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા યાંતિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્

ઇદ્રાદિ દેવોને ભજનારા તે તે દેવતાને પામે છે; પિતૃને પૂજનારા પિતૃઓને પામે છે; વિનાયક માતૃકા આદિ ભૂતોને ભજનારા ભૂતોને પામે છે; પરંતુ મને ભજનારા તો મનેજ પામે છે. ૨૫

પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।

તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥

જે પ્રયત્નવાન પુરુષ પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ પણ મને નિષ્કામભાવથી તથા શ્રદ્ધાભક્તિથી અર્પણ કરે છે, તેની તે પ્રીતિપૂર્વક અર્પણ કરા-યલી ભેટમે હું પ્રીતિપૂર્વક ગ્રહણ કરું છું. ૨૬

ભાવાર્થ:-જેમ ક્ષુદ્ર દેવો ધનાદિકથી બને એવા-જ યજ્ઞથી પ્રસન્ન થાય છે; તેમ મહા વિભૂતિઓના સ્વામી એવા હું પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે કંઈ ધનવાળા યજ્ઞાદિની જરૂર રહેતી નથી. કેમકે હું તો માત્ર અંતઃકરણપૂર્વકની શ્રદ્ધાભક્તિ તરફ જોઉં છું, બાહ્યપદાર્થો તરફ નહિ. વળી ભક્તજને અર્પણ કરેલા પત્રપુષ્પાદિ જીજ્ઞ પદાર્થો સ્વીકારું છું તે માત્ર અનુગ્રહ માટેજ સ્વીકારું છું.

યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્ ।

યત્તપસ્યસિ કૌતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥૨૭॥

માટે હે કુંતાના પુત્ર ! તું પણ સ્વભાવથી કે શાસ્ત્રની આજ્ઞાથી જે કાંઈ કર્મ કરે, જે કાંઈ ખાય, જે કાંઈ હોમે, જે કાંઈ આપે અને જે કાંઈ તપ કરે, તે સઘળું મને અર્પણ કરતો રહે; અને બને તો મારી પ્રીતિ પામવામાટેજ કર્મો કર, કે જેથી તે વધારે કાળજીથી અને ઉત્તમ રીતે થઈ શકે તથા આપોઆપજ મને અર્પણ થાય. ૨૭

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષ્યસે કર્મબંધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥૨૮

કેમકે એવી રીતે મન તથા દેહને કર્માર્પણરૂપી સંન્યાસયોગમાં જોડવાથી કર્મનાં તે તે શુભાશુભ ફળરૂપી બંધનોથી તું મુક્ત થઈશ અને તેથી આવાગમનથી પણ વિમુક્ત થઈને મને પામીશ. ૨૮

આપ જો ભક્તનેજ મોક્ષ આપતા હો અને અભક્તોને મોક્ષ ન આપતા હો, તો તો આપમાં રાગદ્વેષાદિક વિષમ દષ્ટિ ગણાય. તેનો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હવે ઉત્તર આપે છે.

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજંતિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥

હું સર્વ પ્રાણીઓને વિષે સમાનપણે રહું છું તે એટલા માટે કે મારે કોઈ પ્રિય પણ નથી અને અપ્રિય પણ નથી. છતાં જેઓ મને શ્રદ્ધાભક્તિ-પૂર્વક લજે છે, તેઓ મારામાં વિશેષરૂપે રહે છે, અને હું તેઓમાં વિશેષરૂપે રહું છું. ૨૯

ભાવાર્થ:—જેમ અશ્વિને સેવનારનું ટાઢ તથા અંધારા વગેરેનું દુઃખ દૂર થાય છે, તેથી કાંઈ અશ્વિમાં વિષમપણું નથી ઠરતું; અને જેમ કલ્પ-વૃક્ષ પોતાના આશ્રિતની અભિલાષા પૂર્ણ કરે છે તેથી તેનામાં વિષમપણું નથી ગણાતું; તેમ મને સેવનાર ભક્તોની કામના પૂરી થાય છે, તથા તેમનું યોગક્ષેમ વહન કરું છું તેનું કારણ મારી વિષમ દૃષ્ટિ નથી, પણ એ તો તેમના પ્રયત્નનો અને મારાપ્રત્યેની શ્રદ્ધા તથા ભક્તિનો પ્રતાપ છે.

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥૩૦

કોઈ અત્યંત દુરાચારી મનુષ્ય પણ જો ળીજ દેવોના રૂપમાં મને આડકતરી રીતે ભજવાને બહલે સીધેસીધો મને પરમાત્માનેજ અનન્યપણે

ભજતો હોય તો તેને શ્રેષ્ઠજ બાણવો. કારણ કે
'પરમેશ્વરના ભજનથી હું કૃતાર્થ થઈશ' એવા શુભ
નિશ્ચયવાળો હોવાથી તે મને ભજે છે. ૩૦

માત્ર સારા નિશ્ચય ઉપરથીજ તેને સારો શાથી સમ-
જવો ? એના ઉત્તર ઉપરાંત કુતર્કવાદીઓ આગળ પ્રતિજ્ઞા
કરવાનો ઉત્સાહ પણ હવેના 'લોકમાં અર્જુનને આપે છે.

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં નિગચ્છતિ ।

કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥૩૧

દુરાચારી મનુષ્ય પણ મને ભજવાથી શીઘ્ર
ધર્માત્મા (નિષ્કામભાવે સ્વધર્મપાલન કરનારો)
થાય છે; અને તેથી બીજાં ચિંતનો ને ઉપદ્રવોથી
છોડાવનારી અનન્ય દૃઢ નિષ્ઠા હું પરમેશ્વરમાં પા-
મીને મોક્ષનાજ માર્ગમાં ચાલે છે. માટે હે કુંતાના
પુત્ર ! વિવાદ કરનારા કુતર્કી લોકોની સભાવચ્ચે
ઢાલ પીટાવીને તથા હાથ ઉંચો કરીને નિઃસંશય-
પણે તું પ્રતિજ્ઞા કરજે કે, ભગવાનનો ભક્ત (દુરા-
ચારી હોય તોપણ જો તે દુરાચાર છોડી દઈને શુભ
નિશ્ચય અને પ્રયત્નવાળો થાય તો) કદી પણ અધો-
ગતિ નથી પામતો અને કૃતાર્થજ થાય છે. ૩૧

એ પ્રમાણે મારી ભક્તિ નીચ કુળવાળાને અને દુરા-

ચારીને પણ પવિત્ર કરે છે; તો પછી સદાચારી અને કુળ-
વાનને પવિત્ર કરે એમાં તો આશ્ચર્યજ શું ! તે હવે કહે છે.

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम्
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

હે પૃથાના પુત્ર ! જેઓ અત્યજ આદિ નીચ
જાતિમાં જન્મેલા હોય; જેઓ ખેતી આદિનાં કર્મ
કરનારા વૈશ્યો હોય તથા જેઓ વેદાધ્યયનરહિત
સ્ત્રી અને શૂદ્ર આદિ હોય; તેઓ પણ મારો આશ્રય
કરીને નિઃસંદેહ ઉત્તમ ગતિ પામે છે, તો જે
પુણ્યકર્મ (સુકૃત) કરનારા બ્રાહ્મણો તથા રાજ-
ર્ષિઓ મારા ભક્ત હોય; તેઓ ઉત્તમ ગતિ પામે
એમાં કહેવુંજ શું ! માટે તું પણ આ નાશવંત
અને સુખરહિત સંસારમાં રાજર્ષિનો દેહ પામ્યો
છે, તો સ્વાર્થનો તુચ્છ હેતુ તજી દે અને સદાના
પરમ સુખરૂપ ભોક્ષપ્રાપ્તિનો અત્યંત હિતાવહ

હેતુ રાખીને નિષ્કામભાવે કર્મ કરતો થકો મારું
ભજન કર; મારાવિષે મન રાખ; મારો ભક્ત
થા; મારુંજ યજન કર અને મનેજ નમસ્કાર કર.
એ પ્રમાણે કર્મયોગવડે મારે પરાયણ થઈ ચિત્ત-
શુદ્ધિ વધતાં ચિત્તને પણ તું મારામાં પૂરેપૂરું
સ્થિર કરી શકીશ અને મને-સચ્ચિદાનંદધન પર-
માત્માને પ્રાપ્ત થઈશ. ૩૨-૩૪

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्या-
राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

ધતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો રાજવિદ્યા-રાજગુહ્યયોગ
નામનો નવમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૦ મો—વિભૂતિયોગ

સાતમા, આઠમા અને નવમા અધ્યાયમાં પરમેશ્વરનું ભજવાયોગ્ય સ્વરૂપ કહ્યું તથા સંક્ષેપમાં પરમેશ્વરની વિભૂતિ કહી. હવે આ અધ્યાયમાં તે વિસ્તારથી કહેવાને તથા ઈશ્વરભક્તિની આવશ્યકતા સમજાવવાને ભગવાન કહે છે કે

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

ભૂય એવ મહાબાહો શ્રુણુ મે પરમં વચઃ ।

યત્તેઽહં પ્રીયમાણાય વક્ષ્યામિ હિતકામ્યયા ॥૧॥

યુદ્ધ આદિ સ્વધર્મ આચરવામાં તથા દુઃખી અને સાધુજનોની સેવા કરવામાં કુશળ ભુજવાળા હે અર્જુન ! તું ફરી પણ મારું પરમાર્થસંબંધી ઉત્તમ વચન સાંભળ. કેમકે તું મારા ઉપર પ્રીતિવાળો હોઈ મારા વચનથી આનંદ પામે છે, તેથી તારા હિતની ઇચ્છાથી કહેવા મારું છું. ૧

ન મે વિદુઃ સુરગણાઃ પ્રભવં ન મહર્ષયઃ ।

અહમાદિર્હિ દેવાનાં મહર્ષીણાં ચ સર્વશઃ ॥૨॥

હું ઉત્પત્તિરહિત છું, તથા ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન ઇત્યાદિ સર્વ બાબતોમાં દેવો અને મહર્ષિઓનું મૂળકારણ પણ હું છું; તેથી દેવગણો અને ભૂગુણાદિ મહર્ષિઓ પણ મારી ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવું જાણતા અને માનતા નથી. ૨

યો મામજમનાદિં ચ વેત્તિ લોકમહેશ્વરમ્ ।

અસંમૂઢઃ સ મર્ત્યેષુ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥૩॥

માટે સર્વનું કારણ હું હોવાથી જે કોઈ મને અનાદિ, અજન્મા તથા સર્વ લોકોનો મહેશ્વર જાણે છે; તે પુરુષ આ મરવાને સ્વજાયલા સર્વ મનુષ્યો તથા પદાર્થોમાં મોહરહિત થઈને સર્વ પાપોથી મુક્ત અર્થાત્ શુદ્ધ થાય છે. ૩

બુદ્ધિર્જ્ઞાનમસંમોહઃ ક્ષમા સત્યં દમઃ શમઃ ।

સુખં દુઃખં ભવોઽભાવો ભયં ચાભયમેવ ચ ॥૪॥

અહિંસા સમતા તુષ્ટિસ્તપો દાનં યશોઽયશઃ ।

ભવંતિ ભાવા ભૂતાનાં મત્ત એવ પૃથગ્વિધાઃ ॥૫॥

વિવેકબુદ્ધિ (સારાસારની સમજણ), તત્ત્વજ્ઞાન,

નિર્મોહતા, ક્ષમા, સત્ય, દમ (ઈંદ્રિયોનો નિગ્રહ), શમ (અંતઃકરણનો નિગ્રહ), સુખ, દુઃખ, ઉત્પત્તિ, નાશ, ભય, અભય, અહિંસા (મન કર્મ કે વચનથી કોઈને પીડા નહિ કરવી), સમતા (મિત્ર અને શત્રુ તરફ રાગદ્વેષ ન રાખતાં સંમલાવ રાખવો), તુષ્ટિ (દૈવેચ્છાથી આવી મળે તેમાં સંતોષ રાખવો), આગળ કહેવામાં આવશે એવાં શરીરાદિનાં તપ, દાન (ન્યાયથી મેળવેલા પદાર્થ સુપાત્રને આપવા તે), તથા સુકીર્તિ અને અપકીર્તિ ઇત્યાદિથી ઉપજતા સર્વ પ્રકારના મનોભાવ, એ સર્વ મારા અધિષ્ઠાનપણાથીજ પ્રાણીઓને થાય છે. ૪,૫

મહર્ષયઃ સપ્ત પૂર્વે ચત્વારો મનવસ્તથા ।

મન્દ્રાવા માનસા જાતા યેષાં લોક દ્વિમાઃ પ્રજાઃ ૬

ભૃગુ આદિ સાત મહર્ષિઓ, તથા તેમનાથી પણ પ્રાચીન એવા સનક, સનંદન, સનાતન અને સનતકુમાર એ ચાર ઋષિઓ, તથા સ્વાયંભુવ ઇત્યાદિ મનુઓ, એ સર્વ મારાથીજ પ્રભાવવાળા થયા છે. કેમકે તેઓ સર્વ મારીજ માનસિક સૃષ્ટિથી-એટલે કે મારા મનમાંથી ઉપજ્યા છે. વળી

આ જગતમાં જે પ્રાદ્વાણ આદિ પ્રજા છે, તે પણ
એ મહર્ષિઓનીજ પ્રજા હોવાથી પૌત્ર-પ્રપૌત્ર-
રૂપે તથા શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિરૂપે મારીજ પ્રજા છે. ૬

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।

સોઽવિકંપેન યોગેન યુજ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥૭॥

એ પ્રમાણે જે કોઈ મારી એ ભૃગુ આદિ
અનેકવિધ યોગવિભૂતિઓને તથા મારા ઐશ્વર્યને
તત્ત્વથી જાણે છે; તેનું ધ્યેય તથા આચરણ પલટાઈ
જઈને તે મારી પ્રીતિ તથા પ્રાપ્તિ માટે અડગભાવે
યોગમાર્ગમાં જોડાઈ જાય છે એમાં સંદેહ નથી. ૭

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इति मत्त्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥૮॥

કેમકે ઉપર કહ્યું તેમ એ ભૃગુ, મનુ આદિ
વિભૂતિઓદ્વારા હુંજ આ સમગ્ર જગતની ઉત્પ-
ત્તિનું કારણ છું તથા મારાવડેજ સર્વ પ્રાણી અને
પદાર્થો ઉપજે તથા પ્રવર્તે છે; તેથી જેઓ મને એવો
અત્યંત મહાન જાણે છે તે વિવેકી જનો સ્વભાવથી-
જ મારાપ્રત્યે ભાવભક્તિવાળા થઈને મને ભજે છે.

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ।

કથયંતશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યંતિ ચ રમંતિ ચ ॥૧॥

એવા શ્રદ્ધાભક્તિવાળા વિવેકી જનો મારા-
માંજ ચિત્ત અને પ્રાણને જોડવા ઉપરાંત વાણી-
વડે પણ સિદ્ધાત્માઓનાં પ્રમાણોસહિત પરસ્પરમાં
સદા મારાજ ગુણ અને મહિમાની અર્ચા તથા
બોધ કરે છે; અને મારા સ્વરૂપનો બોધ થયા પછી
પણ નિત્યપ્રતિ મારુંજ કથન-કીર્તન કરતા થકા
સંતોષ તથા અનંદ ભોગવે છે. ૯

એવાઓનેજ હું યથાર્થ જ્ઞાન આપું છું તે હવે કહે છે.

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।

દદામિ બુદ્ધિયોગં તં येन मामुपयांति ते ॥૧૦॥

એવા નિરંતર મારેવિષે આસક્તિવાળા અને
પ્રીતિપૂર્વક મને ભજનારા તે વિવેકી અને ભાવ-
ભક્તિવાળા જનોને હું બુદ્ધિદ્વારા એવો ઉપાય
આપું છું; કે જે ઉપાયથી તેઓ મને પામે છે. ૧૦

હું તેઓને સાક્ષાત્કારપર્યંતનું જ્ઞાન આપીને તથા મારા સ્વ-
રૂપનો યથાવત્ અનુભવ કરાવીને અવિદ્યાથી થયેલા તેઓના
જન્મમરણરૂપી સંસારનો નાશ કરું છું તે વાત હવે કહે છે.

તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં તમઃ ।

નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ૧૧

તેઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે હું તેમની બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહીને જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશિત દીપકવડે તેમના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરું છું. ૧૧

આગળ સંક્ષેપમાં કહેલી વિભૂતિઓને વિસ્તારથી બાણવા માટે અર્જુન હવે સ્તુતિપૂર્વક પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં ભવાન્ ।

પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિશ્વમ્ ॥૧૨॥

આહુસ્ત્વામૃષયઃ સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા ।

અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ૧૩

આપ નિત્યપુરુષ, સ્વયં પ્રકાશરૂપ, આદિદેવ, અજન્મા તથા વ્યાપક છે; માટે ભૃગુ આદિ સર્વ ઋષિઓ, દેવર્ષિ નારદ, અસિત, દેવલ તથા વ્યાસ આપને પરમબ્રહ્મ, પરમધામ તથા પરમ પવિત્ર કહે છે; અને આપ પણ મને એમજ કહો છો. ૧૨, ૧૩

સર્વમેતદતં મન્યે યન્માં વદસિ કેશવ ।

ન હિ તે ભગવન્વ્યક્તિં વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥૧૪

માટે હે કેશવ ! જે કાંઈ આપ મને કહી રહ્યા

છો, તે બધું હું સત્ય માનું છું. કારણ કે હે ભગ-
વાન ! આપના આ સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ અમારા
ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે થયેલો છે એમ દેવતા-
ઓ પણ જાણતા નથી; તથા દાનવો પણ જાણતા
નથી કે આપનો આવિર્ભાવ તેમના નિગ્રહ માટે છે.

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।

भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ ૧૫ ॥

હે સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા ! હે
સર્વ ભૂતોના સ્વામી અને નિયંતા ! હે દેવોના દેવ !
હે જગતના પાલક એવા પુરુષોત્તમ ! આપ સ્વયં-
પ્રકાશ છો તેથી પોતાથીજ પોતાને જાણો છો. ૧૫

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

यामिर्विभूतिभिर्લोकानિमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥

આપ જે જે આશ્ચર્યકારક દિવ્ય વિભૂતિઓ-
વડે આ સઘળા લોકોમાં આપી રહ્યા છો તે સઘળી
વિભૂતિઓ સંપૂર્ણ રીતે કહેવાને આપજ યોગ્ય છો.

વિભૂતિઓ કહેવાનું પ્રયોજન દર્શાવતાં અર્જુન બે
શ્લોકથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરે છે.

कथं विद्यामहं योगिस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।

કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ૧૭

હે યોગીશ્વર ! કયી કયી વિભૂતિઓવડે સદા
આપનું ચિંતન કરવાથી હું આપને જાણી શકું ?
તથા હે ભગવન્ ! કયા કયા પદાર્થોમાં મારે આપ
ચિંતન કરવા યોગ્ય છે ? ૧૭

ચિત્ત આપથી બહિર્મુખ હોય ત્યારે પણ આપની જે
જે વિભૂતિઓદ્વારા આપનું ચિંતન થઈ શકે, તે તે વિ-
ભૂતિઓ વિસ્તારથી કહો, એમ હવે કહે છે.

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂયઃ કથય તૃપ્સિર્હિં શૃણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ૧૮

આપનાં વચનામૃત સાંભળતાં મને તૃપ્તિ થતી
નથી; માટે હે જનાર્દન ! આપનું સર્વશ્રવણું તથા
સર્વશક્તપણું આદિ યોગબળ, તથા આપની
વિભૂતિઓ મને ફરી વિસ્તારથી કહો. ૧૮

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

હંત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મવિભૂતયઃ ।

પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯

અહો વત્સ ! મારી બીજી નાની નાની વિભૂતિ-
ઓનો તો અંત નથી; માટે હે કુરુશ્રેષ્ઠ ! મારી કેટલી-
એક મુખ્ય મુખ્ય વિભૂતિઓજ હું તને કહીશ. ૧૯

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥૨૦॥

હે ગુડાકેશ ! સર્વજ્ઞપણું અને સર્વશક્તિ-
માનપણું ઇત્યાદિ ગુણોવડે સર્વ ભૂતોના અંતઃ-
કરણમાં નિયંતારૂપે રહેલો આત્મા હું છું;
તથા સર્વ પ્રાણીપદાર્થોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને
લય કરનાર પણ હું છું. ૨૦

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુર્જ્યોતિષાં રવિરંશુમાન્ ।

મરીચિર્મરુતામસિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

બાર આદિત્યોમાં વામનાવતારધારી વિષ્ણુ
નામે આદિત્ય હું છું; સર્વ પ્રકાશક પદાર્થોમાં વિ-
શ્વવ્યાપક કિરણવાળો સૂર્ય હું છું; મરુતાદિ દેવ-
વિશેષોમાં મરીચિ નામે દેવ હું છું અથવા આવહ,
પ્રવહ, વિવહ, પરાવહ, ઉદ્રહ, સંવહ અને પરિ-
વહ એ સાત પ્રકારના વાયુગણોમાં મરીચિ નામનો
વાયુ હું છું તથા સર્વ નક્ષત્રોમાં ચંદ્રમા હું છું. ૨૧
વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાનામસિ વાસવઃ ।

ઈન્દ્રિયાણાં મનશ્ચાસ્મિ ભૂતાનામસિ ચેતના ॥૨૨

વેદોમાં સામવેદ હું છું; દેવતાઓમાં ઇન્દ્ર

હું છું; ઇંદ્રિયોમાં મન હું છું તથા સર્વ પ્રાણી-
ઓમાં રહેલી ચેતનાશક્તિ હું છું. ૨૨

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો યક્ષરક્ષસામ્ ।

વસૂનાં પાવકશ્ચાસ્મિ મેરુઃ શિખરિણામહમ્ ॥૨૩

અગ્નીઆર રુદ્રોમાં શંકર હું છું; યક્ષ તથા
રાક્ષસોમાં કુબેર હું છું; આઠ વસુઓમાં અગ્નિ હું
છું અને સર્વ પર્વતોમાં મેરુપર્વત હું છું. ૨૩

પુરોધસાં ચ મુખ્યં માં વિદ્ધિ પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ ।

સેનાનીનામહં સ્કંદઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥૨૪

હે પૃથાના પુત્ર ! સર્વ પુરોહિતોમાં મુખ્ય
એવો દેવોનો પુરોહિત બૃહસ્પતિ મને બાળુ;
સેનાપતિઓમાં કાર્તિકસ્વામી હું છું તથા સ્થિર
જલાશયોમાં મહાસાગર હું છું. ૨૪

મહર્ષીણાં ભૃગુરહં ગિરામસ્મ્યેકમક્ષરમ્ ।

યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞોઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ૨૫

મહર્ષિઓમાં ભૃગુઋષિ હું છું; વાણીઓમાં
એકાક્ષર મંત્રરૂપ ઐકાર હું છું; શ્રુતિ અને
સ્મૃતિએ કહેલા સર્વ યજ્ઞોમાં જપયજ્ઞ હું છું

અને સર્વ સ્થાવર પદાર્થોમાં હિમાલય હું છું. ૨૫

અશ્વત્થઃ સર્વવૃક્ષાણાં દેવર્ષીણાં ચ નારદઃ ।

ગંધર્વાણાં ચિત્રરથઃ સિદ્ધાનાં કપિલો મુનિઃ ॥૨૬

સર્વે વૃક્ષોમાં પીપળો હું છું; દેવતાઓમાંથી
ઋષિપણું પામનારાઓમાં દેવર્ષિ નારદ હું છું;
ગંધર્વોમાં ચિત્રરથ ગંધર્વ હું છું તથા સિદ્ધોમાં
જન્મથીજ આત્મજ્ઞાન પામેલા કપિલમુનિ હું છું. ૨૬

ઉચ્ચૈઃશ્રવસમશ્વાનાં વિદ્ધિ મામમૃતોદ્ભવમ્ ।

ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

ઘોડાઓમાં, અમૃતને માટે ક્ષીરસમુદ્રનું મથ-
ન કરતાં મળેલા ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામના ઘોડાને મારી
વિભૂતિ જાણુ; સર્વે હાથીઓમાં ક્ષીરસમુદ્રના
મથનસમયે મળેલો ઐરાવત હાથી મારી વિભૂતિ
જાણુ અને સર્વ મનુષ્યમાં રાજા મને જાણુ. ૨૭

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।

प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८

સર્વ આયુષોમાં વજ્ર હું છું; ગાયોમાં સર્વ
કામનાઓને પૂર્ણ કરનારી કામદુધા ગાય હું છું;
પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં કામ હું છું અને સર્પમાત્રમાં

વાસુકી નામનો સર્પ હું છું. ૨૮

અનંતશ્વાસિ નાગાનાં વરુણો યાદસામહમ્ ।

પિતૃણામર્યમા ચાસ્મિ યમઃ સંયમતામહમ્ ॥૨૯

ઝેરરહિત નાગોમાં શેષનાગ હું છું; જલચરો-
માં વરુણ હું છું; પિતૃઓમાં અર્યમા હું છું; અને
નિયમમાં રાખનારાઓમાં યમરાજ હું છું. ૨૯

પ્રહ્લાદશ્વાસિ દૈત્યાનાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।

મૃગાણાં ચ મૃગેન્દ્રોઽહં વૈનતેયશ્ચ પક્ષિણામ્ ॥૩૦

દૈત્યોમાં પ્રહ્લાદ હું છું; વશ કરનારા અથવા
ગણના કરનારાઓમાં કાલ હું છું; પશુઓમાં
સિંહ હું છું અને સર્વ પક્ષીઓમાં ગરુડ હું છું. ૩૦

પવનઃ પવતામસ્મિ રામઃ શસ્ત્રભૂતામહમ્ ।

ઙ્ગાણાં મકરશ્વાસિ સ્રોતસામસ્મિ જાહ્નવી ॥૩૧

પાવન કરનારા અને વેગવાળા પદાર્થોમાં
વાયુ હું છું, શસ્ત્રધારી શૂરાઓમાં શ્રીરામચંદ્ર
અથવા પરશુરામ હું છું; મત્સ્યોમાં મધરમચ્છ
હું છું તથા નદીઓમાં ગંગા માં સ્વરૂપ છે. ૩૧

સર્ગાણામાદિરંતશ્ચ મધ્યં ચૈવાહમર્જુન ।

અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં વાદઃ પ્રવદતામહમ્ ૩૨

હે અર્જુન ! આકાશ ઇત્યાદિ સૃષ્ટિનો આદિ, મધ્ય તથા અંત પણ હું છું (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયને મારીજ વિભૂતિ જાણવી); સર્વ વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા હું છું; વાદ કરનારાઓમાં (વાદ, જલ્પ અને વિતંડા એ ત્રણ પ્રકારના પ્રસિદ્ધ વાદોમાં) વાદx હું છું. ૩૨

અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ દ્વંદ્વઃ સામાસિકસ્ય ચ ।

અહમેવાક્ષયઃ કાલો ધાતાઽહં વિશ્વતોમુખઃ ॥૩૩

સર્વ અક્ષરોમાં અકાર વ્યાપી રહેલો હોવાથી

x એ ત્રણે પ્રકારના વાદોમાં ‘જલ્પવાદ’ તેને કહે છે કે જેમાં વાદી અને પ્રતિવાદી બન્ને પ્રમાણોથી તથા તર્કોથી પોતપોતાનો પક્ષ સ્થાપન કરીને પરસ્પર એક-બીજાના પક્ષમાં દૂષણ આપે છે. ‘વિતંડાવાદ’ તેને કહે છે કે એક મનુષ્ય પોતાનો પક્ષ સ્થાપન કરે છે, તથા બીજો છળ, જાતિ અને નિગ્રહસ્થાનવડે સામા પક્ષને દૂષણ આપે છે, પણ પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરતો નથી. આ બે પ્રકારના વાદ તો માત્ર વાદીની પરીક્ષામાંજ ઉપયોગી છે. ‘વાદ’ તેને કહે છે કે જે સંવાદના તત્ત્વના નિર્ણય માટે ગુરુશિષ્ય વચ્ચે અથવા સજ્જનો વચ્ચે કશા પણ રાગ-દ્વેષવિના જે કરાય છે. આ પ્રમાણે તે બીજા વાદો કરતાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી પરમેશ્વરની વિભૂતિ ગણાય છે.

તે શ્રેષ્ઠ અકાર હું છું; તત્પુરુષ આદિ સમાસોમાં
બન્ને પદનો અર્થ જેમાં મુખ્ય છે એવો દ્વંદ્વ સમાસ
હું છું; સર્વ કાળોમાં પ્રધાન એવો અક્ષય કાળ હું
છું અને કર્મકળ આપનારાઓમાં સર્વ કર્મોનું
કળ આપનારો જે સર્વવ્યાપી નિયમ તે હું છું. ૩૩

મૃત્યુઃ સર્વહરશ્ચાહમુદ્ભવશ્ચ ભવિષ્યતામ્ ।

કીર્તિઃ શ્રીર્વાક્ ચ નારીणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा

સંહાર કરનારાઓમાં સર્વનો સંહાર કરનાર
મૃત્યુ હું છું; જેમનું કલ્યાણ થવાનું છે એવા પુરુ-
ષોનો અબ્યુદય હું છું; અને નારીઓમાં જે કીર્તિ,
લક્ષ્મી, વાણી, સ્મરણશક્તિ, મેધા (નિર્ણયશક્તિ),
ધીરજ અને ક્ષમા એ સાત દેવીઓ હું છું. ૩૪

ભાવાર્થ:—એ સાત દેવીઓના આભાસથી
પ્રાણીઓ પ્રશંસા પામે છે, માટે એ કીર્તિ આદિ
પણ પરમાત્માની વિભૂતિઓ છે.

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहम् ।

मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ૩૫ ॥

સામમાત્રમાં ત્વામિન્દ્ર હવામહે એ ઋત્યાવડે
ઇંદ્રનું સર્વેશ્વરરૂપે ગાન સ્તવન થાય છે તે બૃહત-

સામ હું છું; છંદવાળા મંત્રોમાં ગાયત્રીમંત્ર હું
છું; બાર માસોમાં માર્ગશીર્ષ માસ હું છું અને
છ ઋતુઓમાં વસંતઋતુ હું છું. ૩૫

ઘૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજસ્વિનામહમ્ ।

જયોઽસ્મિ વ્યવસાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામહમ્ ॥

એકબીજાને છેતરનારાઓમાં જુગાર હું છું;
પ્રભાવવાળાઓમાં પ્રભાવ હું છું; વિજય કરના-
રાઓનો જય હું છું; વ્યવસાયીઓમાં ઉદ્યમ હું
છું તથા સાત્ત્વિક મનુષ્યોમાં સત્ત્વગુણ હું છું. ૩૬

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડવાનાં ધનંજયઃ ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કૃવીનામુશના કવિઃ ॥૩૭॥

યદુવંશીઓમાં વાસુદેવ હું છું; પાંડવોમાં
અર્જુન હું છું (અર્થાત તું પણ મારી વિભૂતિ છે);
મુનિઓમાં વેદાર્થતું મનન કરનાર વેદવ્યાસ હું છું
અને કાવ્યવેત્તા કવિઓમાં શુકાચાર્ય હું છું. ૩૭

દંડો દમયતામ્સિ નીતિરસ્મિ જિગીષતામ્ ।

મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુહ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥૩૮

દંડ કરનારાઓમાં જે દંડવડે અનીતિવાળા પણ
નિયમમાં રહે છે તે દંડ હું છું, વિજય ઇચ્છનારા-

ઓની જે સાત્ત્વિક નીતિ તે હું છું; શુભ રાખવા
યોગ્ય વસ્તુઓમાં શુભ રાખવાના સાધનરૂપ મૌન
હું છું અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું તત્ત્વજ્ઞાન હું છું. ૩૮
યચ્चाપિ સર્વભૂતાનાં बीजं तदहमर्जुन ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥૩૯॥

સ્થાવર અને જંગમ પદાર્થોમાં કોઈ પણ પદાર્થ
એવો નથી કે જે મારા વિના થઈ અને રહી શકે.
માટે હે અર્જુન ! સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિનું જે
મૂળકારણ અથવા બીજ તે પણ હું છું. ૩૯

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।

एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥૪૦॥

હે પરંતપ અર્જુન ! મારી દિવ્ય વિભૂતિઓ-
નો અંત નથી; માટે વિભૂતિઓનો આ વિસ્તાર મેં
તને ઉદ્દેશપૂરતોજ કહ્યો છે. ૪૦

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं મમ तेજોઽશસંભવમ્ ॥૪૧॥

દુઃકામાં જે જે વસ્તુ વિભૂતિવાળી, સંપત્તિ-
વાળી તથા પ્રભાવ કિંવા બળવાળી હોય; તેને તેને
તું મારાજ તેજના અંશવડે ઉપજેલી જાણ. ૪૧

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન ।

વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્તમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥૪૨

અથવા હે અર્જુન ! જૂદી જૂદી વસ્તુમાં જૂદા જૂદા રૂપે રહેલા એવા મને જાણવાનું તારે શું પ્રયોજન છે ? કેમકે આ આખા જગતને હું મારા એક જ અંશવડે ધારણ કરીને તથા વ્યાપીને રહેલો છું. ભાવાર્થ કે, આ સંસારમાં મારા સિવાયની કોઈ પણ જગ્યા ખાલી નથી. ૪૨

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો વિભૂતિયોગ
નામનો દશમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૧ મો—વિશ્વરૂપદર્શનયોગ

દશમા અધ્યાયમાં છેલ્લા શ્લોકવડે પોતાનું વિશ્વરૂપે રહેલું ઈશ્વરપણું જણાવ્યું. તે વિશ્વરૂપ જોવાને ઈચ્છતો અર્જુન એ ઈશ્વરરૂપની પ્રશંસા કરતોયકો ૪ શ્લોકથી પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:—

મદનુગ્રહાય પરમં ગુહ્યમધ્યાત્મસંજ્ઞિતમ્ ।

યત્ત્વયોક્તં વચસ્તેન મોહોઽયં વિગતો મમ ॥૧॥

મારો શોક ટાળવા માટે આપે ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય એવાં જે દેહ તથા આત્માનો વિવેક દર્શાવનારાં અધ્યાત્મવચનો કહ્યાં હતાં તેણે કરીને “હું મારનાર છું તથા તેઓ મરનાર છે” એવો મને ભ્રમ હતો તે ટળી ગયો છે. ૧

મવાપ્યયૌ હિ ભૂતાનાં શ્રુતૌ વિસ્તરશો મયા ।

ત્વત્તઃ કમલપત્રાક્ષ માહાત્મ્યમપિ ચાવ્યયમ્ ॥૨

विश्वरूपदर्शन

હે કમલના પત્ર જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા ભગ-
વાન ! “આખા વિશ્વની ઉત્પત્તિ તથા લયનું કારણ
હું છું” ઇત્યાદિ આપનાં વચનોવડે મેં જે વિસ્તા-
રથી સાંભળ્યું તે પ્રમાણે આપજ વિશ્વની ઉત્પત્તિ
ઇત્યાદિકરો છો; આપજ પ્રાણીઓ પાસે શુભાશુભ
કર્મો કરાવો છો; આપજ તેનાં બંધ મોક્ષ આદિ ફળ
આપો છો; તથા આપજ સર્વના નિયંતા છો. તે
છતાં પણ આપ નિર્વિકારી, સર્વપ્રત્યે સમાન, અના-
સક્ત, ઉદાસીન ઇત્યાદિ અપાર મહત્તાવાળા છો એ
વાત પણ મેં સાંભળી; તેથી “હું કર્તા છું” એવો
પણ મારો મોહ મટી ગયો છે. ૨

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।

द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ૩ ॥

હે પરમેશ્વર ! “હું આ આખા જગતને મારા
એકજ અંશવડે ધારણ કરીને રહ્યો છું” એમ જે
આપ મને કહો છો તે પણ યથાર્થ છે; પરંતુ હે પુરુષો-
ત્તમ ! આપનું એ ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, બળ, વીર્ય તથા
તેજવાળું ઇશ્વરી સ્વરૂપ હું સાક્ષાત્ જોવાને ઇચ્છું છું. ૩

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।

योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥૪॥

હે પ્રભો ! હે યોગેશ્વર ! આપનું તે ઐશ્વર્યા-
દિસહિત સ્વરૂપ માત્ર મારા કહેવા ઉપરથી નહિ
પણ તે મારાથી જોઈ શકાશે એમ આપ માનતા હો
તોજ આપનું તે અવિનાશી રૂપ મને દેખાડો. ૪

અર્જુનની એ પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવાન પોતાનું
અદ્ભુત સ્વરૂપ જોવા માટે અર્જુનને ચાર શ્લોકવડે
સાવધ કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન કહે છે:-

પश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।

नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ૫

હે પૃથાના પુત્ર ! મારાં અનેક આકારવાળાં અને
શ્વેત તથા શ્યામ આદિ રંગવાળાં સેંકડો અને
હજારો દિવ્ય રૂપોને તું જો. ૫

पश्यादित्यान्वसृष्ट्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।

बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ૬ ॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! ખાર સૂર્યો, આઠ
વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો, બે અશ્વિનીકુમારો, ઓગણ-
પચાસ વાયુઓ અને બીજાં પૂર્વે નહિ જોયેલાં
એવાં પુષ્કળ આશ્ચર્યો મારા દેહમાં રહેલાં તું જો. ૬
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

મમ દેહે ગુહાકેશ યચ્છાન્યદ્દ્રષ્ટુમિચ્છસિ ॥૭॥

હે ગુહાકેશ ! જ્યાં ત્યાં ભટકવાથી કરોડો વર્ષે
પણ જોઈ શકાય નહિ એવું ચરાચરસહિત આખું
જગત મારા દેહના એકજ ભાગમાં એકજ અવયવ-
રૂપે રહેલું છે તે હવે તું જો; અને જગતનું કારણ,
આશ્ચર્ય, અવસ્થા તથા જયપરાજયાદિ જે કંઈ
જોવાને ઈચ્છતો હોય તે સર્વ મારા દેહમાં રહેલું જો.

ન તુ માં શક્યસે દ્રષ્ટુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા ।

દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥૮॥

પરંતુ તારાં આ ચર્મચક્ષુવડે તું મને એવા
રૂપે જોઈ શકીશ નહિ; માટે હું તને દિવ્ય જ્ઞાનચક્ષુ
આપું છું તેનાવડે તું મારા અઘટિત ઘટના
ઘટાવનારા અદ્ભુત સામર્થ્યને જો. ૮

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:-

एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।

दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! મહાયોગેશ્વર શ્રીહરિએ
એ પ્રમાણે કહીને પછી પૃથાના પુત્ર અર્જુનને
પોતાનું પરમ એશ્વર્યવાળું વિશ્વરૂપ દેખાડ્યું. ૯

એ ઈશ્વરરૂપનું હવે સંજય વર્ણન કરે છે.

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।

अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ।

सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥११॥

તે રૂપ અનેક મુખ તથા નેત્રવાળું, અનેક આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ દર્શાવનારું, અનેક પ્રકારનાં દિવ્ય આભૂષણવાળું, અનેક જાતનાં ઉગામેલાં દિવ્ય આયુધવાળું, દિવ્ય પુષ્પમાળાઓ તથા વસ્ત્રો-ને ધારણ કરનારું, દિવ્ય અંદનાદિના લેપવાળું, અનેક આશ્ચર્યોવાળું, પ્રકાશમાન, છેડાવગરનું તથા સર્વ તરફ મુખોવાળું હતું. ૧૦, ૧૧

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।

यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥

આકાશમાં જો એકસાથે હજારો સૂર્યનો પ્રકાશ પ્રકટ થાય તોજ તે પ્રકાશ તે વિશ્વરૂપની કાન્તિને કંઈક મળતો આવે. ૧૨

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।

अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥१३॥

અનેક પ્રકારના વિભાગમાં વહેંચાયલું એવું
સઘળું જગત, તે દેવના દેવ એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમા-
ત્માના શરીરના એકજ ભાગમાં તેના અવયવરૂપે
એકત્ર રહેલું તે વખતે અર્જુને જોયું. ૧૩

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।

प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥ १४ ॥

એ ઉત્તમ રૂપનાં દર્શન કરીને અર્જુન
આશ્ચર્યચકિત થયો, હર્ષથી તેનાં રૂવાડાં ઉભાં
થઈ ગયાં અને તે વિશ્વરૂપ દેવને મસ્તકવડે પ્રણામ
કરીને તથા બે હાથ જોડીને બોલ્યો. ૧૪

अर्जुन उवाच । अर्जुन કહે છે:-

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा
भूतविशेषसंघान् । ब्रह्माण्मीशं कमलासन-
स्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

હે દેવ ! આપના દેહમાં આદિત્ય આદિ દેવોને,
તથા અંડજ, જરાયુજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ્જ આદિ
સર્વ પ્રાણીઓના સમુદાયોને, આપની નાભિમાંથી
ઉપજીને કમળમાં બેઠેલા દેવોના અધિપતિ બ્રહ્માને,
વસિષ્ઠ આદિ સર્વ દિવ્ય ઋષિઓને તથા તક્ષક

આદિ સર્વ સર્પોને હું જોઉં છું. ૧૫

અનેક બાહુદરવક્ત્રનેત્રં પશ્યામિ ત્વાં સર્વ-
તોડનંતરૂપમ્ । નાંતં ન મધ્યં ન પુનસ્તવાદિં
પશ્યામિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપ ॥ ૧૬ ॥

હે વિશ્વના ઈશ્વર ! આપને હું સર્વ તરફથી
અનેક ભુજ, પેટ, મુખ અને નેત્રવાળા; અનંત રૂપ-
વાળા અને વિશ્વરૂપને ધારણ કરેલા જોઉં છું તથા
આપના અંત, મધ્ય અને આદિને દેખતો નથી. ૧૬

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ તેજોરાશિં
સર્વતો દીપ્તિમંતમ્ । પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં
સમંતાદીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમપ્રમેયમ્ ॥ ૧૭ ॥

વળી આપને મુગટવાળા, ગદાધારી, ચક્રધારી,
પ્રકાશમાન, તેજના સમૂહરૂપ, પ્રજ્વલિત અગ્નિ
તથા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા અને માપી શકાઓ
નહિ એવા સર્વ તરફથી જોઉં છું. ૧૭

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય
પરં નિધાનમ્ । ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા સના-
તનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

આપ મુમુક્ષુઓએ જાણવા જેવા અક્ષર પરબ્રહ્મ

છો; આપજ આ વિશ્વના પરમ આશ્રયરૂપ છો; આપ-
જ શાશ્વત ધર્મના અવિનાશી રક્ષક છો તથા સનાતન
પુરુષ પણ આપજ છો; એવો હવે મારો મત થયો છે.

अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्य-
नेत्रम् । पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा
विश्वमिदं तपंतम् ॥ १९ ॥

હે પ્રભો ! આપને હું આદિ મધ્ય અને
અંતરહિત, અનંત પ્રભાવવાળા, અનંત શક્તિવાળા,
અનંત ભુજવાળા, અંદ્ર તથા સૂર્ય જેવાં નેત્રવાળા,
ધગધગતા અગ્નિ જેવાં મુખવાળા તથા પોતાના
અપાર તેજથી આ જગતને તપાવી રહેલા જોઉં છું.

द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेन
दिशश्च सर्वाः । दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं
प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥

હે મહાત્મા ! આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચેનું આ
સર્વ અંતર, તથા સઘળી દિશાઓ એક આપથીજ
ભરપૂર થયેલી જણાય છે; તથા પૂર્વે કદી નહિ
જોયેલું આપનું આ અદ્ભુત અને ઉગ્ર રૂપ જોઈને
ત્રણે લોકને અત્યંત ભયભીત થયેલા જોઉં છું. ૨૦

અમી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશંતિ કેચિદ્ધીતાઃ
પ્રાંજલયો ગૃણંતિ । સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ
સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥૨૧॥

આ દેવોના સમુદાયો ભયભીત થઇને આપને
શરણુ આવે છે. એમાં કેટલાક તો ભય પામી છેટેજ
ઉભા રહી બે હાથ જોડીને આપને પ્રાર્થના કરે છે કે
“હે કૃપાસાગર ! અમારૂં રક્ષણુ કરો, રક્ષણુ કરો !”
તથા મહાન ઋષિઓ અને સિદ્ધોના સમુદાયો “સ્વ-
સ્તિ”-સર્વાનું ભલું થાઓ-કલ્યાણુ થાઓ-એમ કહી-
ને પુષ્કળ સ્તવનોવડે આપની પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. ૨૧

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા વિશ્વેઽશ્વિનૌ
મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ । ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા વીક્ષંતે
ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

વળી અગ્નીઆર રુદ્રો, બાર આદિત્યો, આઠ વસુ-
ઓ, સાધ્યદેવતાઓ, વિશ્વદેવા દેવતાઓ, બે અશ્વિની-
કુમારો, વાયુના સમૂહો, ઉષ્મપા (પિતૃઓ), *ગંધર્વો,
યક્ષો, વિરોચનાદિ અસુરો તથા સિદ્ધોના સમુદાયો,

*સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે:-યાવદુષ્ણં ભવેદન્નં યાવદન્નંતિ
વાગ્યતાઃ । પિતરસ્તાવદન્નંતિ યાવન્નોક્તાહવિર્ગુણાઃ

એ બધા વિસ્મય પામીને આપને જોઈ રહ્યા છે.૨૨

રૂપં મહત્તે बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहू-
रूपादम् । बहुदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः
प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥

હે મહાબાહો ! ઘણાં મુખવાળું, ઘણાં નેત્ર-
વાળું, ઘણા હાથવાળું, ઘણા સાથળ અને ચરણો-
વાળું, ઘણાં પેટવાળું અને ઘણી દાઢીને લીધે ભયંકર
દેખાતું એવું આપનું બહુ વિશાળ રૂપ જોઈને સર્વ
લોકો તથા હું બહુજ ભય પામ્યા છીએ. ૨૩

नमःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्त-
विशालनेत्रम् । दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा
धृतिं न विदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥

હે વિષ્ણો ! અંતરિક્ષમાં વ્યાપી રહેલા, અનેક

અર્થાત્ જ્યાંસુધી અન્ન ઉતું હોય અને શ્રાદ્ધમાં જમ-
નારા વેદવેત્તાઓ જ્યાંસુધી વાણીનું મૌન રાખીને જમે છે,
તથા હવિષ્યાન્નના સારા નરસા સ્વાદની વાત નથી કરતા;
ત્યાંસુધીજ પિતૃઓ જમે છે. વળી શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે
उष्मपा हि पितरः અર્થાત્ “પિતૃઓ ઉષ્મ અન્નના ભાગી
છે.” આથીજ ઉપલા શ્લોકમાં પિતૃઓને ઉષ્મપા કહ્યા છે.

પ્રહીમ રંગવાળા, ઉઘાડેલાં મુખવાળા તથા અનેક પ્રકાશિત વિશાલ નેત્રોવાળા, એવા આપને જોઈને માફ અંતઃકરણ લયલીત થયું છે; અને મને ધીરજ તથા શાંતિ રહેતી નથી. ૨૪

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव काला-
नलसंनिभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

હું દેવેશ ! દાઢોવડે લયાનક તથા પ્રલયના અગ્નિ જેવાં પ્રકાશમાન આપનાં આ લયકર મુખોને જોઈને હું લયથી દિહ્મૂઠ થઈ ગયો છું તથા મને શાંતિ વળતી નથી; માટે હું જગતના નિવાસરૂપ પરમાત્મા ! આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૨૫

ભગવાને આગળ કહ્યું હતું કે, “જય અને પરાજય આદિ જે કાંઈ તારે જોવું હોય તે મારા શરીરમાં જોઈ લે.” તે સર્વ જોઈને અર્જુન હવે પાંચ શ્લોકવડે કહે છે.

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहै-
वावनिपालसंघैः । भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

વક્ત્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશંતિ દંષ્ટ્રાકરા-

લાનિ મયાનકાનિ । કેચિદ્વિલગ્ના દશનાંતરેષુ
સંદૃશ્યંતે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

જયદ્રથ આદિ રાજાઓના સમૂહસહિત આ
સર્વ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો, તથા અમારા પણ શિખંડી,
ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ, તથા આ
ભીષ્મપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય અને કર્ણ ઇત્યાદિ પણ
આપના તરફ દોડીને આપનાં દાઢોવડે અતિ ભયાનક
દેખાતાં વિકરાલ મુખોમાં પેસે છે. એમાં કેટલાક
છુંદાઈ ગયેલાં માથાં સાથે આપની દાઢોના વચલા
ભાગોમાં ચોટેલા જણાય છે. ૨૬, ૨૭

યથા નદીનાં બહવોઽમ્બુવેગાઃ સમુદ્રમેવા-
ભિમુખા દ્રવંતિ । તથા તવામી નરલોકવીરા
વિશંતિ વક્ત્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥ ૨૮ ॥

અનેક માર્ગે વહેતી નદીઓના ઘણા પ્રવાહો
જેમ સમુદ્ર તરફ ઉતાવળા વહીને તેમાંજ જઈ ભળે
છે; તેમ આ શૂરવીર પુરુષો પણ ચોતરફથી આપનાં
પ્રજ્વલિત મુખોમાં પેસે છે. ૨૮

પરાધીન પ્રવેશમાં નદીનું દૃષ્ટાંત આપી હવે જાણી
જોઈને પ્રવેશ કરવામાં બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે.

યથા પ્રદીપ્તં જ્વલનં પતંગા વિશંતિ નાશાય

સમૃદ્ધવેગાઃ । તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકાસ્ત-
વાપિ વક્ત્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥૨૯॥

બળતા અગ્નિમાં જેમ પતંગીઆં બાણી જોઈને
મરવા માટેજ ઝડપથી જઈ પડે છે; તેમ આ વીર
દોઢેા પણ બાણી જોઈને પોતાના નાશનેજ માટે
આપનાં મુખોમાં ભારે વેગથી આવી પડે છે. ૨૯

લેલિહ્યસેગ્રસમાનઃ સમંતાલ્લોકાન્સમગ્રાન્વ-
દનૈર્જ્વલદ્ધિઃ । તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં ભાસસ્ત-
વોગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

બળતાં મુખોવડે આપ સર્વ તરફથી એ સઘ-
ળા વીર દોઢેાને ગળતા થકા સારી રીતે આવી રહ્યા
છે; અને હે વિષ્ણો ! આપનેા ઉગ્ર પ્રકાશ આ
સમગ્રજગતમાં વ્યાપી જઈને તેને તપાવી રહ્યા છે.

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते
देववर प्रसीद । विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि
प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥

હે દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! આવા ઉગ્ર રૂપવાળા
આપ કેાણુ છો તે કહો. આપને નમસ્કાર હો. આપ
મારાપર પ્રસન્ન થાઓ. જગતમાં આપ આ પ્રવૃત્તિ

શામાટે કરો છો તે હું જાણતો નથી; માટે આપ આદ્યપુરુષને હું વિશેષ જાણુવા ઈચ્છું છું. ૩૧

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

કાલોઽસ્મિલોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો લોકાન્સમા-
હર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ । ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યંતિ સર્વે
યેઽવસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥ ૩૨ ॥

હું સર્વ લોકોનો ક્ષય કરનારો મહાન કાળ છું
અને લોકોનો સંહાર કરવાને અહીં પ્રવૃત્ત થયો છું;
માટે જ્યાં સેનાઓમાં જે યોદ્ધાઓ આવી ઉભા છે તે
સઘળા તારા માર્યા વિના પણ જીવતા રહેવાના નથી. ૩૨

તસ્માત્ત્વમ્મુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ જિત્વા શત્રૂ-
ન્મુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ । મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ
નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

દ્રોણં ચ भीष्મં ચ જયદ્રથં ચ કર્ણં તથાઽન્યા-
નપિ યોધવીરાન્ । મયા હતાંસ્ત્વં જહિ માવ્યથિષ્ઠા
યુદ્ધયસ્વ જેતાસિ રણે સપત્તાન્ ॥ ૩૪ ॥

માટે હું સવ્યસાચિન્ ! તું યુદ્ધને માટે ઉભો
થા અને દેવોથી પણ જીતાય નહિ એવા ભીષ્મ-
દ્રોણાદિને જીતવાનો યશ મેળવ તથા શત્રુઓને

જીતીને સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય લોગવ. આ તારા શત્રુઓને તારા યુદ્ધ પહેલાંજ મેં કાળરૂપે હુણી રાખેલા છે; માટે તું તેમને મારવામાં નિમિત્તમાત્ર થઈને આ દ્રોણ, ભીષ્મ, જયદ્રથ, કર્ણ અને ધીમશૂરવીર ચોદ્ધાઓને હુણી નાખ, શોક કર નહિ. યુદ્ધમાં શત્રુઓને તુંજ જીતીશ. માટે “અમે જીતીશું કે તેઓ જીતશે ” એવી શંકા છોડી દઈને યુદ્ધ કર. ૩૩, ૩૪

તે પછી જે થયું તે હવે સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે.

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:-

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेष-
मानः किरीटि । नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

કેશવનાં એ વચન સાંભળીને સુકુટધારી અર્જુન હાથ જોડીને કાંપતો થકે નમસ્કાર કરીને તથા ફરી પણ ભયભીતપણે પ્રણામ કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે ગદ્ગદ્ વાણીથી બોલ્યો. ૩૫

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:-

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्य-
नुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे

નમસ્યંતિ ચ સિદ્ધસંઘાઃ ॥ ૩૬ ॥

હે હુષીકેશ ! આપ અદ્ભુત પ્રભાવવાળા તથા ભક્તવત્સલ હોવાથી આ જગતમાં સજ્જનો આપના ગુણકીર્તનથી હર્ષ પામતા થકા આપમાં અનુરાગ (ભક્તિભાવ) કરે છે; રાક્ષસો આપથી ભય પામીને દિશાઓમાં નાસી જાય છે; તથા (યોગ, તપ, મંત્ર, ધ્યાન ઇત્યાદિ સાધનાવડે સિદ્ધ થયેલા એવા) સિદ્ધોના સર્વ સમૂહો આપને નમસ્કાર કરે છે તે પણ યોગ્યજ છે. ૩૬

કસ્માચ્ચ તે ન નમેરન્મહાત્મન્ ગરીયસે બ્રહ્મણો-
પ્ત્યાદિકર્ત્રે । અનંત દેવેશ જગન્નિવાસ ત્વમક્ષરં
સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

હે મહાત્મન ! હે નાશરહિત ! હે દેવોના ઈશ !
હે જગતના નિવાસરૂપ ! સૌ કોઈ આપને નમસ્કાર
શામાટે ન કરે ? કેમકે આપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો; બ્રહ્માના
પણ આદિપિતા છો તથા આપ વ્યક્ત (દૃશ્ય) પદ્ધ-
ર્થોથી તથા તેના કારણરૂપ અવ્યક્ત (અદૃશ્ય) પ્ર-
કૃતિથી પણ પર અને અવિનાશી પરબ્રહ્મ છો. ૩૭
ભાવાર્થ:—ઉપર બતાવેલાં કારણોથી તેઓ

આપને નમે તેમાં નવાઈ નથી.

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય
પરં નિધાનમ્ । વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ
ત્વયા તતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

આપ સનાતન પુરાણપુરુષ હોવાથી સર્વ
દેવોના આદિદેવ છો. આપ આ સકળ વિશ્વનું પરમ
આશ્રયસ્થાન છો. વિશ્વને જાણનારા છો. જાણવા-
યોગ્ય ઉત્તમ વસ્તુ તથા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરમ-
ધામ પણ આપ છો; અને હે અનંત રૂપવાળા ! આ
સમગ્ર વિશ્વ આપથીજ વ્યાપ્ત (ભરપૂર) છે. ૩૮

ભગવાનવિષે ભક્તિ તથા શ્રદ્ધા અતિશય હોવાથી અર્જુન
નમસ્કારથી સંતોષ નહિ પામતાં વારંવાર પ્રણામ કરે છે.

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ પ્રજાપતિસ્ત્વં
પ્રપિતામહશ્ચ । નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ પુનશ્ચ
ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

વળી વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્રમા અને
પ્રજાપતિ બ્રહ્માના પણ આપ પિતામહ હોવાથી
આપને હજારો વાર નમસ્કાર કરે છું તથા ફરી ફરી-
થી પણ આપને વારંવાર નમસ્કાર કરે છું. ૩૯

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે નમોઽસ્તુ તે સર્વત
 એવ સર્વ । અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં સર્વ સમા-
 પ્રોષિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥૪૦॥

હે સર્વના આત્મા ! આપને આગળથી નમસ્કાર
 હો, પાછળથી નમસ્કાર હો અને હે અનંત સામ-
 થ્યવાળા ! આપને સર્વ બાબુથી નમસ્કાર હો. કેમકે
 આપ અપાર પરાક્રમી છો તથા (કુંડળમાં વ્યાપી
 રહેલા સુવર્ણની પેઠે) આપ આ સમગ્ર સંસારને
 વ્યાપીને રહ્યા છો તેથી આપ સર્વરૂપ પાણુ છો. ૪૦
 હવે બે શ્લોકથી ભગવાનની ક્ષમા માગે છે.

સખેતિ મત્ત્વા પ્રસભં યદુક્તં હે કૃષ્ણ હે યાદવ
 હે સખેતિ । અજાનતા મહિમાનં તવેદં મયા
 પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

યચ્ચાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ વિહારશય્યાસન-
 ભોજનેષુ । એકોઽથવાપ્યચ્યુત તત્સમક્ષં તત્ક્ષામયે
 ત્વામહમપ્રમેયમ્ ॥૪૨॥

આપનો આવો અપાર મહિમા હું નહોતો
 બાણુતો, તેથી મેં પ્રમાદથી અથવા સ્નેહથી આપને
 સામાન્ય મિત્ર માનીને ‘હે કૃષ્ણ ! હે યાદવ ! હે સખા !’

એવાં જે કાંઈ વચન બાર દઈને કહ્યાં હોય; તથા હે અચ્યુત ! નાના પ્રકારના આહારવિહારમાં, શય્યામાં અને લોજનાદિકમાં મારી સાથે એકલા હો ત્યારે અથવા બીજા મિત્રો સમક્ષ હસવાનિમિત્તે પણ આપ મારાથી તિરસ્કાર પામ્યા હો; તે સર્વ અપરાધો માટે હું અપાર પ્રભાવવાળા આપની પાસે ક્ષમા માગું છું.

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च
गुरुर्गरीयान् । न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतो-
ऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥

હે અપ્રતિમ પ્રભાવવાળા ! આપ સ્થાવરજંગમ જગતના પિતા છો, પૂજ્ય છો, ગુરુ છો અને ગુરુ કરતાં પણ મોટા છો. વળી ત્રિલોકીમાં આપના સમાનજ બીજો કોઈ નથી, તો આપથી અધિક તો કયાંથીજ હોય ?

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कार्यं प्रसादयेत्वाम-
हमीक्ष्मीड्यम् । पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

માટે જગતના સ્વામી તથા સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય એવા આપને હું દંડની પેઠે પૃથ્વીપર શરીર નમાવી પ્રણામ કરીને પ્રસન્ન કરું છું. માટે પિતાજેમ

પુત્રના અપરાધ વાતસલ્યભાવથી સહન કરે છે; મિત્ર જેમ મિત્રના અપરાધ રનેહભાવથી સહન કરે છે; અને પતિ જેમ પ્રિયાના અપરાધ તેના પ્રિયતમ-તરીકે સહન કરે છે; તેમ હે દેવ ! આપ પણ મારા અપરાધ સહી લઇ ક્ષમા કરવાને યોગ્ય છો. ૪૪

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्य-
थितं मनो मे । तदेव मे दर्शय देवरूपं प्रसीद
देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

હે દેવ ! પૂર્વે કોઇ દિવસ નહિ જોયેલું એવું આપનું વિશ્વરૂપ જોઇને એક તરફ હું પ્રસન્ન થયો છું; તો બીજી તરફ માફ મન લયથી વ્યાકુલ થયું છે. માટે માફ તે હુઃખ ટાળવાને આપનું પ્રથમ જે રૂપ હતું તેજ રૂપ મને દેખાડો અને હે દેવના ઈશ ! હે જગતના નિવાસરૂપ ! મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां
दृष्टुमहं तथैव । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो
भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

આપને પહેલાં જોયા હતા તેવાજ મુકુટધારી, તથા હાથમાં ગદા અને ચક્રવાળા જોવા ઇચ્છું છું.

માટે હે હજારો હાથવાળા ! હે વિશ્વરૂપધારી ભગ-
વાન ! આપ આ વિશ્વરૂપ સંકેલી લઈને તે ચતુ-
ર્ભુજરૂપે થાઓ. ૪૬

હવે ભગવાન ત્રણ શ્લોકથી આશ્વાસન આપે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

મયા પ્રસન્નેન તવાર્જુનેદં રૂપં પરં દર્શિત-
માત્મયોગાત્ । તેજોમયં વિશ્વમનંતમાદ્યં યન્મે
ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

હે અર્જુન ! મેં મારી યોગમાયાના બળવડે
મારું તેજોમય, અનંત, સર્વનું આદિ અને તારા
જેવા ભક્તિવિના પૂર્વે કોઈએ જોયેલું નહિ એવું
અદ્ભુત વિશ્વરૂપ તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને તને
દેખાડ્યું છે. માટે એમાં તું બીએ છે શામાટે ? ૪૭

ન વેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈર્ન ચ ક્રિયાભિર્ન
તપોભિરુગ્રૈઃ । એવં રૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે દ્રષ્ટું
ત્વદન્યેન કુરુપ્રવીર ॥ ૪૮ ॥

હે કુરુકુળમાં મહાવીર ! માત્ર વેદ અને કલ્પ-
સૂત્રાદિ યજ્ઞવિદ્યાના અધ્યયનથી, દાનથી, અગ્નિ-
હોત્ર આદિ કર્મથી અથવા આંદ્રાયણ આદિ ઉગ્ર

તપોથી પણ માફ આપું રૂપ આ મનુષ્યલોકમાં
તારા જેવા વિના બીજે જોવાને સમર્થ નથી. ૪૮

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો દૃષ્ટા રૂપ
ઘોરમીદૃઢમમેદમ્ । વ્યપેતમીઃ પ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં
તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥ ૪૯ ॥

માફ આપું ઘોર રૂપ જોઈને તને દુઃખ તથા
મૂઢપણું થાઓ નહિ. તું નિર્ભય તથા પ્રસન્ન મન-
વાળો થઈને માફ એ પ્રથમનુંજ રૂપ સારી પેઠે જો.

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:-

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्श-
यामास भूयः । आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ૫૦ ॥

મહાત્મા વાસુદેવે અર્જુનને એ પ્રમાણે કહીને
પછી પોતાનું પ્રથમનું તે મુકુટવાળું રૂપ દેખાડ્યું
અને વિશ્વમૂર્તિ લગવાને સૌમ્ય શરીર ધારણ કરી-
ને લયલીત અર્જુનની ફરીથી આશ્વાસના કરી. ૫૦
હવે અર્જુન નિર્ભય થઈને કહે છે.

अर्जुन उवाच । अर्जुन કહે છે:-

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।

इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः॥५१॥

હે જનાર્દન ! આપનું આ શાંત મનુષ્યરૂપ
જોઈને હવે હું સચેત તથા શાંત પ્રકૃતિવાળો થયો છું.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।

देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः॥५२॥

હે અર્જુન ! જોઈ શકાવું અતિ દુર્લભ એવું
મારું જે વિશ્વરૂપ તેં જોયું; તે રૂપની દેવતાઓ પણ
સદા આકાંક્ષા રાખે છે, છતાં તેઓ જોઈ શકતા નથી.

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।

शक्य एवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा॥५३॥

તને મારા જે વિશ્વરૂપનું દર્શન થયું છે,
તેવા પ્રકારનું મારું દર્શન માત્ર વેદાધ્યયનથી,
કૃત્ઘ્ન-આંદ્રાયણ આદિ તપથી, દાનથી અથવા
અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞથી થઈ શકતું નથી. ૫૩

તારે કયા ઉપાયથી થઈ શકે ? તે હવે કહે છે.

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवं विधोऽर्जुन ।

ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥५४॥

હે શત્રુને તપાવનારા અર્જુન ! મારેવિષે

કેવળ એકનિષ્ઠાવાળી અનન્ય ભક્તિ થવાથીજ હું
એ પ્રકારે પ્રત્યક્ષમાં જોઈ શકાવો, તત્ત્વથી સમ-
જાવો તથા તદ્રૂપ થઈને તેમાં પ્રવેશ કરી શકાવો
શક્ય છું. બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી હું જાણી
શકાતો, જોઈ શકાતો કે પ્રવેશી શકાતો નથી. ૫૪
મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ ૫૫ ॥

માટે હું અર્જુન ! જે મારીજ પ્રીતિ અર્થે નિ-
ષ્કામ કર્મ કરે છે; જે મનેજ પરમપુરુષાર્થ (મોક્ષ)
માને છે; જે કેવળ મારોજ આશ્રય કરે છે; જે બીજા
સર્વ પ્રકારના સંગથી-આસક્તિથી-રહિત થાય
છે; તથા જે સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થોપ્રત્યે વૈરરહિત
થાય છે; તેજ મનુષ્ય મને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૫

હરિઃ ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મ-
વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે વિશ્વરૂપ-
દર્શનયોગો નામ એકાદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૧ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો વિશ્વરૂપદર્શનયોગ નામનો
અગિયારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૨ મો—મક્તિયોગ

અગિયારમા અધ્યાયમાં છેલ્લા શ્લોકવડે ભક્તિનિષ્ઠને શ્રેષ્ઠ કહ્યો. વળી એજ અધ્યાયમાં “ચાર પ્રકારના ભકતોમાં નિત્યયુક્ત અને અનન્ય ભક્તિવાળો જ્ઞાની સર્વથી અધિક છે” તથા “જ્ઞાનરૂપી નૌકાવડે તું દુઃખસાગરને તરી જઈશ” એ આદિ વચનોથી પણ જ્ઞાનીને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. એવી રીતે જ્ઞાનનિષ્ઠ તથા ભક્તિનિષ્ઠની શ્રેષ્ઠતા કહી. પણ એ બેમાં વધારે શ્રેષ્ઠ કોણ ? એ વાત અર્જુન હવે પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥૧॥

સર્વ કર્મો આપને અર્પણ કરવા આદિવડે સદા આપવિષેજ અનન્ય નિષ્ઠાવાળા થઈનેજે ભકતો આપનું વિશ્વરૂપે અને સર્વશરૂપે અને સર્વશક્તિમાનરૂપે—એટલે કે સગુણ બ્રહ્મરૂપે—ધ્યાન કરે છે; તથા જે અવિનાશી અને અવ્યક્ત એવા નિર્ગુણ પરબ્રહ્મરૂપે આપનું ધ્યાન કરે છે; તે બેમાંથી ઉત્તમ યોગી કોણ ?

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥૨॥

હું જે સર્વજ્ઞતા આદિ ગુણવાળો સગુણ
પ્રદા છું; તેનાવિષે મન પરોવીને જેઓ સદા મારે
માટે કર્મ આદિ કરતા થકા મારામાં પરમ શ્રદ્ધા-
વાળા થઈને મારી આરાધના કરે છે; તેઓને મેં
ઉત્તમ યોગી માન્યા છે. ૨

યે ત્વક્ષરમનિર્દેશ્યમવ્યક્તં પર્યુપાસતે ।

સર્વત્રગમચિંત્યં ચ કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥ ૩ ॥

સંનિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ ।

તે પ્રાપ્નુવંતિ મામેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૪ ॥

જે પરપ્રદારૂપ આદિથી રહિત હોવાથી જેનું
શબ્દાદિવડે વર્ણન થઈ શકતું નથી; જે સર્વવ્યાપક
અને અવ્યક્ત હોવાથી અચિંત્ય છે; જે માયામાં
અને તેના કાર્યરૂપ સંસારમાં અધિષ્ઠાનરૂપે રહેલા,
નિત્ય અને અચળ છે; તે અવિનાશી પરમાત્મારૂપે
જેઓ મને જિતેન્દ્રિય થઈને સર્વત્ર સમદષ્ટિ રાખીને
તથા સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર રહીને બજે

છે; તેઓ પણ મનેજ પામે છે. ૩, ૪

જ્યારે અવ્યક્ત અચિંત્યરૂપે ભજનારા પણ આપને પામે છે તો આપ સગુણ ઉપાસકોને શાથી ઉત્તમ માને છે? એ શંકાનો ઉત્તર હવે ત્રણ શ્લોકથી કહ્યું છે.

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ધિરવાપ્યતે ॥૫॥

જો કે તેઓ પણ મને પામે છે; પરંતુ તેવા મારા અચિંત્ય-અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં આસક્ત ચિત્ત-વાળા યોગીઓને કલેશ ઘણો વધારે થાય છે. કારણ કે વ્યક્ત દેહધારી મનુષ્યો ઘણા કષ્ટથી અવ્યક્ત પરબ્રહ્મમાં નિત્ય સ્થિતિ મેળવી શકે છે. ૫

મારા ભક્તો તો મારી કૃપાથી સહજ યત્નથી સિદ્ધિ પામે છે એ વાત હવે બે શ્લોકથી કહ્યું છે.

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરાઃ ।

અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયંત ઉપાસતે ॥ ૬ ॥

તેષામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।

ભવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મય્યાવેશિતચેતસામ્ ॥૭॥

અને જેઓ સર્વ કર્મો મને-પરમેશ્વરને અર્પણ કરીને તથા મારેપરાયણ થઈને માર્જન ધ્યાન કરતા થકા અનન્ય ભક્તિયોગવડે મને ઉપાસે

છે; તેવા મારેવિષે ચિત્તના આવેશવાળા ભક્તોનો હે પાર્થ ! આ જન્મમરણવાળા સંસારસાગરમાંથી હું થોડાજ કાળમાં ઉદ્ધાર કરું છું. ૬, ૭

મય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ બુદ્ધિં નિવેશય ।

નિવસિષ્યસિ મય્યેવ અતઃ સર્વં ન સંશયઃ ॥૮॥

માટે તું સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મનને બીજાબાબ-તોને બદલેમારાજ વિચારમાં જોડયા કર તથા નિશ્ચ-યાત્મક બુદ્ધિને પણ મારામાંજ પરોવ. કેમકે એમ કર-વાથી મારી કૃપાવડે તું જીવનકાળમાંજ મારામાં નિ-વાસ કરીશ, કે જેથી દેહાંત પછીનો સંશયજ નહિ.

મન તથા બુદ્ધિને પરમાત્મામાં સ્થિર કરવાને જે અશક્ત હોય તેને માટે હવે તેના અધિકાર મુજબના સુગમ ઉપાય શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યથાક્રમથી કહે છે.

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ મયિ સ્થિરમ્ ।

અભ્યાસયોગેન તતો મામિચ્છાપ્તું ધનંજય ॥૯॥

પરંતુ હે અર્જુન ! જો એ પ્રકારે મારાવિષે ચિત્ત સ્થિર કરવાને તું અસમર્થ હોય તો વિષયા-દ્વિથી અંચળ થતા ચિત્તને તેમાંથી સારાસારના વિવે-કવડે પાછું વાળી મારા સ્મરણમાં જોડવાનો અભ્યાસ-યોગ સાધીને મને પામવાની ઈચ્છા તથા પ્રયત્ન કર.

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મપરમો ભવ ।

મદર્થમપિ કર્માણિ કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥૧૦॥

જો કદી તું એવા અભ્યાસમાટે પણ અસમર્થ હોય તો મને પ્રસન્ન કરનારાં વ્રત, દાન, પૂજન, અર્ચન, જપ-તપ, સ્તવન, કીર્તન, શ્રવણ ઇત્યાદિ (કર્મેન્દ્રિયોની સહાયતાવાળાં) કર્મ કરવામાં તત્પર રહે. કેમકે મારી પ્રીતિ અર્થે એવાં કર્મો કરતો રહીશ, તોપણ તું ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા આંતરિક અભ્યાસને યોગ્ય થઈ મોક્ષરૂપી સિદ્ધિને પામીશ. ૧૦

અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તુ મદ્યોગમાશ્રિતઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥૧૧॥

પણ જો એમ કરવાને પણ તું અસમર્થ હોઈ તો એક માફ શરણ લઈ મનને નિયમમાં રાખ અને પ્રત્યક્ષ ક્ષણવાળાં તથા અદૃષ્ટ ક્ષણવાળાં જે જે કર્મો કરે તે તે મને અર્પણ કરતો રહે. ૧૧

‘ભાવાર્થ’:-‘મારે તો ઈશ્વરાજા પ્રમાણે યથા-શક્ય કર્મ કરવાંજ જોઈએ; પછી તેનું દૃષ્ટ કિંવા અદૃષ્ટ ક્ષણ થવું કે ન થવું એ ઈશ્વરાધીન છે.’ એમ સર્વ ભાર મારા ઉપર મૂકીને ક્ષણસંકિત તજીશ

તોપણ તું મારી કૃપા પામીને કૃતાર્થ થઈશ.

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમમ્યાસાજ્ઞાનાદ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ૧૨

સમજણુવિનાના શુષ્ક અભ્યાસ કરતાં અનુભ-
વીના ઉપદેશદ્વારા મેળવેલું યુક્તિસહિત એકલું જ્ઞાન
પણ શ્રેષ્ઠ છે; માત્ર એકલા જ્ઞાન કરતાં જ્ઞાનપૂર્વકનું
ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે; અને ધ્યાન કરે પણ લૌકિક સ્વાર્થ છોડી
શકે નહિ તેના કરતાં ધ્યાન નહિ કરનારો મનુષ્ય કર્મ-
ફળનો ત્યાગ કરીને નિષ્કામભાવે—વિના સ્વાર્થે કર્મ
કરે તે શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે કર્મફળની ઇચ્છા તજવાથી
(કર્મ વધારે મહત્ત્વનાં તથા વધારે કાળજીપૂર્વક કર-
વાનું સૂઝે છે તથા બની શકે છે, અને તેથી ઉપર
કહ્યું તેમ) મોક્ષરૂપી પરમ શાંતિ વહેલી મળે છે. ૧૨

હવેના આઠ શ્લોકથી ભગવદ્ભક્તના ગુણ ગાય છે.

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥૧૩॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દ્ઢાનિશ્ચયઃ ।

મય્યર્પિતમનોબુદ્ધિર્યો મે ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥૧૪॥

પોતાથી ઉત્તમપ્રત્યે દ્વેષ નહિ કરનારો, સમા-

નમ્રત્યે મિત્રભાવે વર્તનારો, કનિષ્ઠપ્રત્યે દયાથી વર્તનારો, અહંતામમતા વિનાનો, ખીજને દુઃખી જોઇ દુઃખી થનારો તથા સુખી જોઇને સુખી થનારો, ક્ષમાવાળો, લાલમાં તથા હાનિમાં સદા સંતોષ માનનારો, સ્થિર ચિત્તવાળો, સાવધાન રહેનારો, મનને નિયમમાં રાખનારો, દઢ નિશ્ચયવાળો તથા મારેવિષે મન અને બુદ્ધિને જોડનારો એવો જે મારો ભક્ત, તે મને વહાલો છે. ૧૩, ૧૪

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।

हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

લોકો જેનાથી ભય તથા ખેદ પામતા નથી; લોકોથી જે ઉદ્વેગ પામતો નથી; અને જે સર્વને સ્વાભાવિક એવાં હર્ષ, અદ્વેષાઇ, ભય તથા ઉદ્વેગ આદિથી મુક્ત છે; તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૫

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।

सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

લૌકિક પદાર્થ અનાયાસે મળે તોપણ જે લેવા ઇચ્છતો નથી; જે બાહ્ય તથા અંતર શૌચથી પવિત્ર છે; દક્ષ (આળસરહિત) છે; પક્ષપાતરહિત છે; મનોવ્યથાથી છૂટેલો છે; તથા જે દષ્ટ

અને અદૃષ્ટ કૃણવાળાં સર્વ કર્મોને ત્યજનારો અથવા
આ લોક અને પરલોકના લોભ્ય પદાર્થમાટે ઉદ્ધમ
તજનારો છે; તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૬

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।

શુભાશુભપરિત્યાગી ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ૧૭

જે પ્રિય વસ્તુને પામીને હર્ષ પામતો નથી
તેમ અપ્રિય વસ્તુ પામીને ખેદ કે દ્વેષ કરતો નથી;
જે પ્રિય વસ્તુના નાશથી શોક કરતો નથી, તેમ
અપ્રાપ્ત વસ્તુ માટે ઇચ્છા કે પ્રયત્ન કરતો નથી;
તથા જે મારી પ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ જણાય એવાં
પુણ્યદાયક શુભ કર્મોને તથા પાપદાયક અશુભ
કર્મોને તજી દઈને એક મારામાંજ ભક્તિમાન
થયો છે; તે મારો ભક્ત મને પ્રિય છે. ૧૭

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

શીતોષ્ણસુખદુઃસ્વેષુ સમઃ સંગવિવાર્જિતઃ ॥૧૮॥

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મેપ્રિયો નરઃ ॥૧૯॥

જે શત્રુ અને મિત્રપ્રત્યે સમભાવ રાખનારો,
માન અને અપમાનમાં હર્ષશોક નહિ કરનારો, શીત

ઉબ્ધુ તથા સુખદુઃખાદિકમાં સમદૃષ્ટિ રાખનારો,
કોઈપણ વસ્તુ ઉપર આસક્તિ વિનાનો, નિંદા અને
સ્તુતિને સમાન ગણનારો, મૌન રાખનારો (એટલે
કે મનનશીલ રહેનારો—વાણીને વશ રાખનારો),
જેવું પણ આવી મળ્યું તેથી સંતોષ માનનારો,
ઘરખારવિનાનો (અથવા એકજ ઠેકાણે નહિ રહેના-
રો કિંવા જ્યાં ત્યાં રહેનારો) તથા સ્થિર અને દૃઢ
બુદ્ધિવાળો એવો મારા ઉપર નિર્ભર રહેનારો જે
ભક્તિમાન મનુષ્ય, તે પણ મને વહાલો છે. ૧૮, ૧૯
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।

શ્રદ્ધવાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયા:॥૨૦

એવા જે મારામાં શ્રદ્ધાવાળા તથા મનેજ
પરમ પુરુષાર્થ માનવાવાળા મહાત્માજનો ઉપર
કદ્યા પ્રમાણેના ધર્મરૂપી અમૃતને સેવ છે; ત
ભક્તો મને અત્યંત પ્રિય છે. ૨૦

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंવાदे

भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥૧૨॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિયોગ નામનો

પ્રારમ્ભો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૩ મો-ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞ-વિભાગયોગ

ભગવાને બારમા અધ્યાયમાં “મારા ભકતોનો મૃત્યુયુક્ત સંસારમાંથી હું ઉદ્ધાર કરું છું” એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે. પરંતુ આત્મજ્ઞાન વિના કર્મયોગ તથા અનન્ય ભક્તિ સધાય નહિ અને સંસારમાંથી ઉદ્ધાર થાય નહિ; તેથી તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશને સારૂ આ અધ્યાયમાં પ્રકૃતિ તથા પુરુષનો વિવેક કહે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ ક્ષેત્રં ક્ષેત્રજ્ઞમેવ ચ ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥१॥

હે કેશવ ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ તથા જ્ઞાન અને જ્ઞેય, એ સર્વ હું જાણુવા ઇચ્છું છું.

સાતમા અધ્યાયમાં અપરા તથા પરા, એવી બે પ્રકૃતિઓ કહી હતી. આ બન્ને પ્રકૃતિઓને પ્રકૃતિ અને પુરુષ અથવા ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ પણ કહે છે. શ્રીભગવાન હવે એ બન્ને પ્રકૃતિઓનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥२॥

હે કુંતાના પુત્ર ! ભોગ ભોગવવાના સાધન-
રૂપ આ શરીરજ સંસારને ઉત્પન્ન કરનારી ભૂમિ-
રૂપ છે તેથી તેને “ક્ષેત્ર” કહે છે; અને એ ક્ષેત્રને જે
યથાવત્ જાણે છે-અર્થાત્ તે ક્ષેત્ર હું છું એવું
નહિ સમજતાં પોતે એ ક્ષેત્રને જાણવાવાળો છે
એમ જે સમજે છે; તેને જ્ઞાનીજનો ક્ષેત્રજ્ઞ
(એટલે કે જીવાત્મા) કહે છે. ૨

પરંતુ એ તો અજ્ઞાની સંસારી જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું.
હવે તેનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ કહે છે.

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥३॥

હે ભારત ! એ ક્ષેત્રના અભિમાની એવા
જીવરૂપે પણ સર્વ ક્ષેત્રોરૂપી શરીરોમાં વસ્તુતાએ
તો મને પરમાત્માનેજ વ્યાપી રહેલો જાણ.
કારણ કે ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજ્ઞનું જે આવું જ્ઞાન
તેજ ખરું જ્ઞાન છે એવો મારો મત છે. ૩

ભાવાર્થ:-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું ઉપાધિભાવે જે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેમાં પણ પરમાત્મપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનોજ હેતુ હોવાથી એજ સાચું જ્ઞાન છે; અને એ વિનાનું બીજું જે શરીરાર્થિક લૌકિક પદાર્થોમાં અહંતામમતા મનાવનારું વિપરીત જ્ઞાન છે, તે તો બંધનકારક અને વૃથા મહેનતરૂપ બાણવું. કહ્યું છે કે:-

તત્કર્મ યન્ન વંધાય સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે ।

આયાસાયાપરં કર્મ વિદ્યાન્યા શિલ્પનૈપુણમ્ ॥

અર્થાત્ સકામ કર્મ બંધનકારક થતું નથી તેથી તેનેજ કર્મરૂપ બાણવું. બાકી બીજું સકામ કર્મ તો કેવળ મહેનતરૂપ છે; તથા જે અધ્યાત્મવિદ્યા મોક્ષને આપે છે તેનેજ વિદ્યા બાણવી. બાકી બીજી જે લૌકિક વિદ્યા તે તો માત્ર લૌકિક શિલ્પનિપુણતા એટલે કે કારીગરની ચતુરાઈ જેવુંજ છે. તત્ક્ષેત્રં યચ્ચ યાદૃક્ ચ યદ્વિકારિ યતશ્ચ યત્ ।

સ ચ યો યત્પ્રભાવશ્ચ તત્સમાસેન મે શૃણુ ॥૪॥

ઉપર મેં તને જે ક્ષેત્રવિષે કહ્યું તે ક્ષેત્ર સ્વરૂપથી જડ તથા દૃશ્ય આદિ જે જે સ્વભાવવાળું છે; ઇચ્છા આદિ જે જે ધર્મવાળું છે; ઇન્દ્રિય આદિ-

ના જે જે વિકારવાળું છે; જે પ્રકૃતિ તથા પુરુષના સંયોગથી પેદા થાય છે; સ્થાવરજંગમ આદિ જે જે વિભાગવાળું છે; તથા તે ક્ષેત્રજ પણ જેવા સ્વરૂપવાળો તથા જેવા પ્રભાવવાળો છે, તે બધું મારી પાસેથી હવે તું ટુંકામાં સાંભળ. ૪

આપ ટુંકમાં કહેવાધારો છો, તો એ ક્ષેત્ર વિસ્તારથી કાણે કહ્યું છે? તેના ઉત્તરમાં હવે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

ઋષિર્ભિર્બહુધા ગીતં છંદોભિર્વિવિધૈઃ પૃથક્ ।

બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્ચૈવ હેતુમદ્ભિર્વિનિશ્ચિતૈઃ ॥ ૫ ॥

એ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજનું સ્વરૂપ વસિષ્ઠ આદિ ઋષિઓએ યોગશાસ્ત્રમાં ધ્યાન અને ધારણાના વિષયરૂપ વિરાટ આદિરૂપે અનેક પ્રકારે કહેલું છે. નિત્યનૈમિત્તિક તથા કામ્ય કર્મોને પ્રતિપાદન કરનારા વેદોએ યજન કરવા યોગ્ય નાના પ્રકારના દેવતારૂપે એ ક્ષેત્ર તથા ક્ષેત્રજનું નિરૂપણ વિસ્તારથી કર્યું છે; તથા તત્ત્વનો નિશ્ચય કરાવનારાં અને યુક્તિવાળાં એવાં ઉપનિષદોએ તથા બ્રહ્મસૂત્રોએ પણ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજનું નિરૂપણ અનેક પ્રકારે કર્યું છે. ૫

હવે જે શ્લોકથી ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહે છે.

મહાભૂતાન્યહંકારો બુદ્ધિરવ્યક્તમેવ ચ ।

ઇન્દ્રિયાણિ દર્શકં ચ પંચ ચેન્દ્રિયગોચરાઃ ॥૬॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ७ ॥

પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતો, તેઓનું કારણ, અહંકાર, બુદ્ધિ (મહત્તત્ત્વ), અવ્યક્ત (મૂળપ્રકૃતિ અથવા માયા), પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, એક મન તથા જ્ઞાનેન્દ્રિયોના (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ) પાંચ વિષયો, આ પ્રમાણે ચોવીસ તત્ત્વો; તથા ઈચ્છા, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ, શરીર, જ્ઞાનરૂપ મનોવૃત્તિ અને ધીરજ; આ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયો ઇત્યાદિના વિકારવાળું ક્ષેત્ર મેં તને સંક્ષેપમાં કહ્યું. ૬, ૭

પહેલા શ્લોકમાં શરીરને ક્ષેત્ર કહ્યું છે અને અહીં ચોવીસ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિને ક્ષેત્ર કહ્યું તેથી પરસ્પર વિરોધ લાસે છે, પણ તેમ નથી. કેમકે ચોવીસ તત્ત્વવાળી પ્રકૃતિને જ ક્ષેત્ર કહેવાનો લગવાનનો અભિપ્રાય છે. શરીરને ક્ષેત્ર કહ્યું છે તે, આત્માના અજ્ઞાનને લીધે શરીરના આકારમાં પરિણામ પામેલી પ્રકૃતિ સાથે જીવને જે અહંતામમતા બંધાઈ ગઈ છે, તે અધ્યાસ દૂર કરવા સાથે તથા શરીરરૂપી પ્રકૃતિથી આત્માની ભિન્નતા સમજાવવા સાથે કહ્યું છે.

ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ કહ્યા પછી હવે તેનાથી ભિન્ન અને જાણવાયોગ્ય એવા શુદ્ધ ક્ષેત્રજ્ઞનું વર્ણન વિસ્તારથી કરવા

માટે પાંચ ્લોકવડે આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો કહે છે.

અમાનિત્વમદંભિત્વમર્હિસા ક્ષાંતિરાર્જવમ્ ।
 આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મવિનિગ્રહઃ ॥૮॥
 ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યમનહંકાર એવ ચ ।
 જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુદર્શનમ્ ॥૯॥
 અસક્તિરનભિષ્વંગઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।
 નિત્યં ચ સમચિત્તત્ત્વમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥૧૦॥
 મયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।
 વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥૧૧॥
 અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।
 એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥૧૨

પોતાના ગુણનાં વખાણુ ન કરવાં, દંભ ન કરવો, ક્રોધને પીડા ન કરવી, સહનશીલતા, સરળતા, આચાર્યસેવા, બાહ્ય અને આંતરિક પવિત્રતા (માટી તથા પાણીવડે શરીરની શુદ્ધિ તે બાહ્યશૌચ અને અંતઃકરણની શુદ્ધિ તે આંતર શૌચ), શુભ માર્ગમાં એકનિષ્ઠતા, શરીરનો સંયમ, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વૈરાગ્ય, અહંકાર ન રાખવો, જન્મમરણુ જરા તથા

વ્યાધિને વિષે વારંવાર દુઃખ તથા દોષ જોવા, ધન સ્ત્રી ઘર તથા પુત્રાદિ પદાર્થોમાં આસક્તિ ન રાખવી (અર્થાત્ તેમનામાંથી અહંતામમતાનો અધ્યાસ તજ દેવો), શુભ કે અશુભ વસ્તુની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ-શોક નહિ કરતાં સમાન વૃત્તિ રાખવી, હું-પરમેશ્વર-ને વિષે સર્વવ્યાપકપણાની તથા સર્વાત્મદૃષ્ટિ રાખીને અનન્ય ભાવવાળી-એકનિષ્ઠાવાળી-અવ્યભિચારિણી ભક્તિ કરવી. ચિત્તને પ્રસન્ન કરનારા એકાંત સ્થાનમાં નિવાસ રાખવો, અજ્ઞાનીઓમાં પ્રીતિ ન રાખવી, સદા અધ્યાત્મજ્ઞાનને વિષે નિષ્ઠા રાખવી, તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થરૂપ-અથવા રૂપરૂપ પરમાત્માનું વારંવાર દર્શન કરવું. આ ચોવીસ પ્રકારની સાધના મોક્ષના સાધનરૂપ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ કહેવાય છે; અને જે જે એવા જ્ઞાનચારિત્રવિનાનું અથવા એથી ઉલટું હોય-એટલે કે માનીપણું, દંભીપણું ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ હોય, તે બધું ‘અજ્ઞાન’ (અજ્ઞાનના પરિણામ-રૂપ) છે; એમ વસિષ્ઠાદિ મહર્ષિઓ કહે છે. માટે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૮-૧૨

ઉપલાં સાધનોવડે જ્ઞાનશુભા તથા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુ હવે જ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાઽમૃતમશ્નુતે ।

અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તન્માસદુચ્યતે ॥૧૩॥

ઉપર કહેલાં સાધનોવડે જે વસ્તુ જાણવાયોગ્ય છે; તથા જે વસ્તુને જાણીને મનુષ્ય મોક્ષરૂપ અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે; તે વસ્તુ હવે હું તને કહીશ. તે જાણવાયોગ્ય વસ્તુ “પરબ્રહ્મ પરમાત્મા” છે, કે જે વસ્તુ આદિરહિત (ઉત્પત્તિરહિત) છે; સર્વશ્રેષ્ઠ છે (તેનાથી કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી); તથા જે ઇન્દ્રિય આદિનો વિષય ન હોવાથી તે વસ્તુ ‘છે’ એમ પણ નથી કહી શકાતું; તેમ ‘નથી’ એમ પણ નથી કહી શકાતું. ૧૩

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વતઃ શ્રુતિમહ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥૧૪॥

તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મારૂપી વસ્તુ સર્વત્ર હાથ-પગવાળી છે; સર્વ તરફ આંખ, મસ્તક અને મુખ-વાળી છે; ચોતરફ કાનવાળી છે તથા સર્વ પ્રાણી-પદાર્થમાં વ્યાપી રહેલી છે. તાત્પર્ય કે, સર્વ પ્રાણીઓની વૃત્તિઓ તથા હાથપગાદિ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા એ સર્વવ્યાપક પરબ્રહ્મજીવ વ્યવહાર કરે છે. ૧૪

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।

અસક્તં સર્વભૃચૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ॥૧૫॥

અક્ષુ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયોની વિષયાકાર થતી વૃત્તિઓને પણ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ તે તે વિષયોરૂપે ભાસે છે; અથવા તે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો અને તેમના વિષયોનો પ્રકાશ તે પરબ્રહ્મજ કરે છે; છતાં પણ તે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે. વળી સર્વ સંગ-રહિત છતાં પણ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ સર્વને ધારણ કરનાર-એટલે કે સર્વના સ્થાનરૂપ અને આધારરૂપ છે; અને નિર્ગુણ છતાં સત્વાદિ ગુણોના ભોગવનાર પણ તેજ છે. x ૧૫

બહિરંતશ્ચ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।

સૂક્ષ્મત્વાત્તદવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્ ॥૧૬॥

જેમ સુવર્ણ પોતાના કાર્યરૂપ કડાં, કુંડલ આદિ ભૂષણોની અંદર બહાર વ્યાપી રહેલું છે; તથા પાણી જેમ તરંગોની અંદર બહાર રહેલું છે;

x શ્રુતિ પણ કહે છે કે “અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પश्यत्यચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ । અર્થાત્ પરબ્રહ્મ હાથપગરહિત છતાં પણ વેગવાન છે તથા વસ્તુઓને ગ્રહણ કરનાર છે; નેત્રરહિત છતાં દેખે છે, તથા કાનરહિત છતાં સાંભળે છે.

તેમ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પણ પોતાના કાર્યરૂપ સ્થા-
વરજંગમ પ્રાણીપદાર્થોની અંદર અને બહાર રહે-
લા છે. વળી તે કાર્ય અને કારણરૂપ હોવાથી સ્થા-
વરજંગમ પ્રાણીઓના જે સમુદાય દેખાય છે તે
પણ વાસ્તવમાં તે પરમાત્મારૂપજ છે. પરંતુ તે
પરમાત્મા સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ, રૂપરહિત તથા પ્રકૃ-
તિથી અત્યંત પર (શ્રેષ્ઠ) હોવાથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી
શકાય તેવા નથી; અને તેથીજ અજ્ઞાનીઓને માટે
તે કશેડો ચોળન દૂર છે, તથા જ્ઞાનીઓના
આત્મારૂપ હોવાથીજ નજીકથી પણ નજીક છે.*૧૬

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ ૧૭ ॥

તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સ્થાવરજંગમ જૂતોમાં

*શ્રુતિ પણ કહે છે કે “તદેજતિ તન્નેજતિ તદ્દૂરે
તદંતિકે । તદંતરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્યબાહ્યતઃ ।
તે પરમાત્મા (સર્વવ્યાપક હોવાથી) નથી પણ ચાલતા
અને શરીરરૂપી ઉપાધિવડે ચાલે પણ છે. વળી (અજ્ઞાની-
ને માટે) તે અત્યંત દૂર પણ છે અને (જ્ઞાનીને માટે) અ-
ત્યંત પાસે પણ છે. વળી તે આ સકળ વિશ્વની અંદર
પણ છે અને બહાર પણ છે.

તેમના કારણરૂપે વિભાગરહિત (એક અખંડરૂપ) હોય તેની પેઠે પણ રહેલા છે; અને કાર્યરૂપે વિભક્ત (એટલે કે જૂદા જૂદા) હોય તેની પેઠે પણ રહેલા છે. વળી તે જાણવા યોગ્ય પરમાત્મા આ જગત હયાતી-માં હોય છે ત્યારે સર્વ પ્રાણીપદાર્થોનું પોષણ કરે છે; પ્રલયકાળે સર્વને ગળી જાય છે; તથા ઉત્પત્તિસમયે પાછા નાના પ્રકારનાં કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૭

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।

જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્ ॥૧૮॥

તે પરમાત્મા ચંદ્રસૂર્ય આદિ તેજોના પણ તેજરૂપ અર્થાત્ તેમને પ્રકાશ આપનારા, અંધ-કારથી પર અને પ્રકાશરૂપ પણ કહેવાય* છે. વળી

* શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः । न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं, नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभाति । अर्थात् ते परमात्मानां તેજથી પોષાઈને સૂર્ય તપે છે-પ્રકાશે છે, કંઈ સૂર્ય તેને પ્રકાશતો નથી. ચંદ્રમા અને તારાઓ પણ તેને પ્રકાશી શકતા નથી. તેમ વિજળીઓ પણ તેને પ્રકાશી શકતી નથી; તો પછી અગ્નિ તો તેને ક્યાંથીજ પ્રકાશી શકે ?

જ્ઞાન (જાણવાની ક્રિયા) પણ તે છે; જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય વસ્તુ) પણ તે છે અને સર્વના હૃદયમાં પ્રેરક-રૂપે પણ તેજ વસેલા છે; પરંતુ અમાનીપણું, અદંભીપણું આદિ પ્રથમ કહેલાં સાધનોથીજ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જાણાય અને પમાય તેમ છે. x ૧૮
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।

મન્નુક્તા એતદ્વિજ્ઞાય મન્નુવાયોપપદ્યતે ॥૧૯॥

આ પ્રમાણે મેં (શ્લોક ૬ ને ૭માં) ક્ષેત્રવિષે કહ્યું; (શ્લોક ૮ થી ૧૨ સુધી) જ્ઞાનવિષે કહ્યું; અને (શ્લોક ૧૨થી ૧૮ સુધી) જ્ઞેયવિષે એટલે કે જાણવા યોગ્ય વસ્તુવિષે તને સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. પરંતુ આગલા (૧૨મા) અધ્યાયમાં કહેલાં લક્ષણવાળો મારો ભક્તજ વસિષ્ઠાદિએ વર્ણવેલા એ ક્ષેત્ર, જ્ઞાન તથા જ્ઞેયને વિશેષરૂપે જાણી શકે છે; તથા (લોક-પરલોકના અનિત્ય પદાર્થો પાછળ વલખાં મારવાનું મૂકી દઈ) મારા સચ્ચિદાનંદધન પરબ્રહ્મ-કારણ કે તે સ્વયંપ્રકાશરૂપ પરમાત્માનાજ પ્રકાશવડે સર્વ કાંઈ પ્રકાશિત થાય છે.”

xશ્રુતિ કહે છે કે આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ અર્થાત્ પરમાત્મા સૂર્યથી અત્યંત તેજસ્વી છે અને અજ્ઞાનથી પર છે,

સ્વરૂપને જાણવા તથા પામવાને યોગ્ય થાય છે. ૧૯

તે ક્ષેત્ર શું છે તથા કેવા ધર્મવાળું છે તે વાત કહી. હવે તે ક્ષેત્ર કેવા વિકારવાળું છે; કેનાથી ઉત્પન્ન છે; તથા ક્ષેત્રજ્ઞ પણ કેાણુ ને કેવો છે તે પાંચ શ્લોકવડે કહે છે.

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્વચનાદી ઉભાવપિ ।

વિકારાંશ્ચ ગુણાંશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્ ॥૨૦

પ્રકૃતિ એ પરમેશ્વરની શક્તિ છે અને પુરુષ-જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે; માટે એ બન્નેને અનાદિ જાણવાં. તથા દેહ અને ઇન્દ્રિયોના વિકારોને તેમજ ત્રણ ગુણોના પરિણામરૂપ સુખ, દુઃખ, મોહ, આદિકને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં જાણવાં. ૨૦

પ્રકૃતિથી વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે એ દેખાડવા સાથે પ્રકૃતિ અને પુરુષથી સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે એ પણ દેખાડે છે.

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।

પુરુષઃ સુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ॥૨૧॥

કાર્ય એટલે શરીર અને કારણ એટલે સુખ-દુઃખને આપનારી ઇન્દ્રિયો. એ બન્નેને ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રકૃતિ કારણભૂત છે-અર્થાત્ પ્રકૃતિ પોતેજ શરીર તથા ઇન્દ્રિયોરૂપે પરિણામ પામે છે-અને પુરુષ સુખદુઃખનો ભોક્તા છે; એમ કપિલ આદિ

મુનિઓ કહે છે. ૨૧

ભાવાર્થ:—પ્રકૃતિ જડ હોવાથી તેનું ચોતાની મેળે કર્તાપણું સંભવતું નથી; તેમ પુરુષ નિર્વિકારી હોવાથી તેનું લોકતાપણું સંભવતું નથી. તોપણ જીવના પ્રારબ્ધને લીધે અને ચૈતન્યના અધિષ્ઠાનપણાને લીધે જડ એવી પ્રકૃતિનું કર્તાપણું સંભવે છે. જેમ અગ્નિની ઉર્ધ્વગતિ, વાયુની વક્ર (વાંકી) ગતિ, માતાના સ્તનમાંથી દૂધ ઝરવું ઇત્યાદિ સ્વભાવથીજ થાય છે; તેમ પુરુષના સમીપપણાને લીધે પ્રકૃતિનું કર્તાપણું કહેવામાં આવે છે. હવે લોકતાપણું—એટલે સુખદુઃખનું જ્ઞાન, એ ચૈતનનો ધર્મ ગણાય છે; તેથી પ્રકૃતિના સમીપમાં રહેવાથી પુરુષ લોકતા કહેવાય છે.

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ શુન્કે પ્રકૃતિજાન્ગુણાન્ ।
કારણં ગુણસંગોઽસ્ય સદસ્યોનિજન્મસુ ॥૨૨॥

પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ જે શરીર, તેમાં પુરુષ ‘હું શરીર છું’ એવી બુદ્ધિથી રહ્યો છે, તેથીજ તે દેહથી થતાં સુખદુઃખ ઇત્યાદિ ભોગવે છે. વળી તે દેવ આદિની ઉત્તમ યોનિમાં તથા પશુપક્ષી આદિ-

ની નીચ યોનિમાં જન્મે છે, તેનું કારણ શુભાશુભ કર્મ કરનારી ઇન્દ્રિયોની આસક્તિ છે. ૨૨

પ્રકૃતિમાં અહંબુદ્ધિને લીધે પુરુષ પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી તેથીજ તેને સંસારમાં જન્મવું પડે છે; નહિ તો વસ્તુતાએ તેને સંસાર નથી. એવા અભિપ્રાયથી હવે ભગવાન એ પુરુષનું સ્વરૂપ કહે છે.

उपद्रष्टानुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः॥૨૩॥

વળી પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ આ શરીરમાં પરમાત્મા રહે છે તે પણ તેનાથી જૂદા છે-અર્થાત્ દેહના ગુણો સાથે તે જોડાતા નથી. કારણ કે તે ઉપદ્રષ્ટા જીવાત્માની સમીપમાં રહીને સર્વના જોનારા સાક્ષી છે; સર્વ વિષયમાં અનુમોદન કરનારા છે. ઇશ્વરરૂપે સર્વ વસ્તુને ધારણ કરનારા અને ધર્મપાલન કરનારા છે; બ્રહ્માદિકના પણ અધિપતિ છે અને શ્રુતિ પણ તેને સર્વના અંતર્યામી કહે છે. ૨૩

હવે પ્રકૃતિ અને પુરુષને એ પ્રમાણે જાણનારા જ્ઞાનીની સ્તુતિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કરે છે.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते॥૨૪

જે કોઈ એ પ્રમાણે પુરુષને સાક્ષી આદિરૂપે જાણે છે; તથા પ્રકૃતિને તેનાં સુખદુઃખ આદિ પરિણામોસહિત જાણે છે; તે સર્વથા વર્તાવા છતાં ફરી આ સંસારમાં જન્મતો નથી. ૨૪

પ્રકૃતિથી જૂદાપણું દર્શાવનારાં આત્મજ્ઞાનનાં જૂદા જૂદા પ્રકારનાં સાધનો હવે બે શ્લોકથી કહે છે.

ધ્યાનેનાત્માનિ પश्यંति કેચિદાત્માનમાત્મના ।

અન્યે સાંખ્યેન યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥૨૫॥

કેટલાએક વારંવાર આત્માકાર વૃત્તિ કરતા રહીને દેહમાં રહેલા એ આત્માને ધ્યાનવડે જુએ છે; કેટલાએક સાંખ્યવડે (એટલે કે પ્રકૃતિ પુરુષ ભિન્નભિન્ન છે એવા જ્ઞાનવડે તથા અષ્ટાંગ યોગવડે) આત્માને જુએ છે; તથા બીજાઓ કર્મયોગરૂપ ઉપાયવડે આત્માને જુએ છે. ૨૫

હવે મંદ અધિકારીઓ માટે મોક્ષનો ઉપાય કહે છે.

અન્યે ત્વેવમજાનંતઃ શ્રુત્વાન્યેમ્ય ઉપાસતે ।

તેઽપિ ચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥૨૬॥

જે બીજા મંદાધિકારીઓ ઉપરોક્ત પ્રકારે પરમાત્માને સાક્ષાત્ નથી જાણતા, તેઓ આચાર્યો

પાસે શ્રવણ કરીને તેનું ધ્યાન કરતા થકા તથા શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણપરાયણ રહેતા થકા ધીમે ધીમે સંસારને તરી જાય છે. ૨૬

અધ્યાય ૩-૪-૫ માં ક્રમયોગ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. તેથી અહીં છેવટ સુધી હવે સાંખ્યયોગ વિસ્તારથી કહે છે.

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।

ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥૨૭॥

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! જે કાંઈ સ્થાવરજંગમ વસ્તુ ઉપજે છે; તે સર્વ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી-અતદ્માં તદ્દરૂપતાના અધ્યાસથી થાય છે.

અજ્ઞાનથી સંસારની ઉત્પત્તિ કહી, હવે તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રકૃતિથી અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા આત્માનું જ્ઞાન કહે છે.

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠંતં પરમેશ્વરમ્ ।

વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યંતં યઃ પश्यति स पश्यति ॥૨૮

આ ગામાણે જે મનુષ્ય અવિનાશી પરમેશ્વરને સર્વ સ્થાવરજંગમ ભૂતોમાં સત્દરૂપે સમાન રહેલા, તથા ભૂતોનો નાશ થતાં નાશ નહિ પામનારા જાણે છે તેજ ખરું જાણે છે-ખરો જ્ઞાની છે. ૨૮

સમં પश्यन्निહ सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।

ન હિનસ્ત્યાત્મનાઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્
 કેમકે સર્વત્ર સમાનપણે રહેલા પરમેશ્વરને
 એ પ્રમાણે (પોતામાં અને સર્વ કોઈમાં) સમાન
 જાણનારો જ્ઞાની પુરુષ પોતે પોતાનો નાશ કરતો
 નથી. તાત્પર્ય કે, અવિદ્યાવડે તે સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ
 આત્માને ઢાંકી દઈને તેને કર્તા, લોકતા, સુખી,
 દુઃખી ઇત્યાદિ માનતો નથી તેથી મોક્ષને પામે છે;
 અને જે મનુષ્ય આત્માને જાણતો નથી અને દેહ-
 નેજ આત્મા જાણે છે; તે શરીરના નાશ સાથે
 આત્માનો પણ નાશ કરે છે.* ૨૯

આત્મા શુભ અશુભ કર્મ કરતો હોવાથી તેમાં વિષ-
 મપણું રપટદેખાય છે, છતાં આપ તેને સર્વ ભૂતોમાં સમાન
 રહેનારો સાથી કહો છો ? એનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર કહે છે.

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति॥૩૦

દેહ તથા ઇન્દ્રિયોના આકારમાં પરિણામ પા-

* શ્રુતિ કહે છે કે—“असूर्यानाम ते लोका अंधेन
 तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो-
 जनाः॥જે મનુષ્યો આત્મહત્યા કરનારા છે; તેઓ મરણપછી
 અજ્ઞાનરૂપ અંધકારથી વિંટાયલા અસુરોનાલોકમાં જાય છે.”

મેલી પ્રકૃતિજ આ સર્વ કર્મો કરે છે અને આત્મા તો સર્વત્ર અકર્તા છે; છતાં “હું કરું છું” એવું જે જીવાત્માને કર્તાપણાનું અભિમાન થાય છે, તે દેહાભિમાનનેજ લીધે થાય છે; એ પ્રમાણે જે જાણે છે તેજ યથાર્થ જ્ઞાની છે. ૩૦

સર્વ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિમાંથી થતાં હોવાથી પ્રકૃતિરૂપે એકજ છે; તથા આત્મારૂપે પણ તે ભિન્ન ભિન્ન નથી પણ માત્ર પ્રાણીરૂપેજ ભિન્ન ભિન્ન છે. આ પ્રમાણે જાણનારે પરબ્રહ્મને પામે છે, તે વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

યદા ભૂતપૃથગ્ભાવમેકસ્થમનુપश्यति ।

તત એવ ચ વિસ્તારં બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ॥૩૧॥

પ્રલયસમયે જૂદા જૂદા સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ પરમેશ્વરની પ્રકૃતિમાં એકત્ર થઈને રહે છે; તથા સૃષ્ટિને સમયે તેઓ પાછા એ પ્રકૃતિમાંથીજ વિસ્તાર પામે છે; એ વાત જ્યારે મનુષ્ય સમજે છે, ત્યારેજ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પામવા ઈચ્છે છે, યત્ન કરે છે અને પ્રાપ્ત પણ થાય છે. ૩૧

પરંતુ સંસારી અવસ્થામાં તો દેહના સંબંધથી થનારાં વિવિધ કર્મો તથા તેનાં સુખદુઃખાદિ ફળોવડે આત્માની વિષમતા દૂર કરી શકાતી નથી; તેથી તેને સમદષ્ટિવાળો

કેમ કહેવાય ? તેનો હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉત્તર આપે છે.

અનાદિત્વાભિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ ।

શરીરસ્થોઽપિ કૌંતેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥૩૨

જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેનોજ નાશ થાય છે; તથા જે વસ્તુ ગુણવાળી હોય તેજ ગુણનો નાશ થતાં નાશ પામે છે. પરંતુ આ આત્મા તો નિર્ગુણ તથા અનાદિ હોવાથી તે અવ્યય (જન્મ-મરણાદિ વિકારોથી રહિત) છે. માટે હે કુંતાપુત્ર ! આ આત્મા શરીરમાં રહ્યો છે તોપણ તે નથી કાંઈ કરતો કે નથી કર્મકૃણથી લેપાતો. ૩૨

યથા સર્વગતં સૌક્ષ્મ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે ।

સર્વત્રાવસ્થિતો દેહે તથાત્મા નોપલિપ્યતે ॥૩૩॥

જેમ કીચડ આદિને વિષે આકાશ રહ્યું છે તોપણ તે અત્યંત સૂક્ષ્મ અને અસંગ હોવાથી કીચડ આદિથી લેપાતું નથી; તેમ આત્મા પણ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શરીરોમાં રહેવા છતાં અસંગ-પણાને લીધે દેહના ગુણ તથા દોષવડે લેપાતો નથી—અર્થાત્ સદા સર્વત્ર નિર્લેપજ રહે છે. ૩૩

આત્માનું નિર્લેપપણું હવે સૂર્યના દષ્ટાંતથી કહે છે.

યથા પ્રકાશયત્યેકઃ કૃત્સ્નં લોકમિમં રવિઃ ।

ક્ષેત્રં ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્નં પ્રકાશયતિ ભારત ॥૨૪॥

હે અર્જુન ! જેમ એકજ સૂર્ય આ સંપૂર્ણ જગતને પ્રકાશે છે; તેમ આ ક્ષેત્રોમાં રહેનાર આત્મા પણ એક છતાં સર્વ ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે.૩૪

ભાવાર્થ:-સૂર્ય જગતને પ્રકાશે છે તેથી જગતના ધર્મ સૂર્યને વળગતા નથી; તેમ આત્મા ક્ષેત્રને પ્રકાશે છે તેથી તે ક્ષેત્રના ધર્મથી લેપાતો નથી.

ક્ષેત્રક્ષેત્રજયોરેવમંતરં જ્ઞાનચક્ષુષા ।

ભૂતપ્રકૃતિમોક્ષં ચ યે વિદુર્યાતિ તે પરમ્ ॥૨૫॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જે મનુષ્ય જ્ઞાનચક્ષુવડે એ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ વચ્ચે રહેલા ભેદને જાણે છે, તથા જે આગળ કહેલા પ્રકૃતિથી છટવાના સાધન-રૂપ ધ્યાન આદિ ઉપાયને યથાવત્ જાણે છે; તેજ યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરી શકી પરમ પદને પામે છે.

હરિઃ ઔત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મ-વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજવિભાગયોગો નામ ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૩॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ક્ષેત્રક્ષેત્રજ-વિભાગયોગ નામનો તેરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૪ મો—ગુણત્રયવિભાગયોગ

લગવાને તેરમા અધ્યાયમાં કહ્યું કે:—“જે કંઈ સ્થાવર જંગમ પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞના સંયોગથી થાય છે.” હવે એ બેનો સંયોગ, નિરીશ્વર સાંખ્ય માને છે તેમ કાંઈ પોતાની મેળે થતો નથી, પણ ઈશ્વરની ઇચ્છાથી થાય છે. આ કથનપૂર્વક “જીવનો શુભાશુભ યોનિમાં જન્મ થવાનું કારણ ગુણસંગ છે” ઇત્યાદિ વચનોવડે આગળ કહેલું સંસારનું વિચિત્રપણું વિસ્તારથી કહેવાની ઇચ્છાથી લગવાન પ્રથમ બે શ્લોકવડે કહેવાના વિષયની પ્રશંસા કરે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીલગવાન કહે છે:—

પરં ભૂયઃ પ્રવક્ષ્યામિ જ્ઞાનાનાં જ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

યજ્ઞાત્વા મુનયઃ સર્વે પરાં સિદ્ધિમિતો ગતાઃ ॥૧

હે અર્જુન ! મોક્ષના સાધનરૂપ તપ તથા કર્મ ઇત્યાદિને લગતાં સર્વ જ્ઞાનો કરતાં જે જ્ઞાન અતિ

ઉત્તમ છે, તે જ્ઞાન હવે હું તને કહીશ; કે જેને જાણીને તેને અનુસરનારા સર્વ સાધક મુનિઓ આ દેહરૂપી બંધનથી મુક્ત થઇને પરમ સિદ્ધિને પામ્યા છે.

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥૨॥

એ ઉત્તમ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને જેઓ મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે; તેઓ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિસમયે બ્રહ્મા આદિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પણ ઉત્પન્ન થતા નથી અને તેથી પ્રલયસમયે પ્રલયનાં દુઃખ પણ પામતા નથી. ૨

આ પ્રમાણે જ્ઞાનની પ્રશંસાથી શ્રોતાને સન્મુખ કરીને હવે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઈશ્વરને આધીન રહીને સર્વ પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે નથી કરતાં એ વાત કહે છે.

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥૩॥

દેશ અને કાળવડે જેને અત્યંત મહાન તથા પોતાથી ઉત્પન્ન થતાં કાર્યોની વૃદ્ધિ કરવાથી જેને બ્રહ્મ પણ કહી શકાય, એવી જે સત્ત્વ રજ તથા તમોગુણની સમાન અવસ્થાવાળી મૂળપ્રકૃતિ, તે હું પરમેશ્વરની યોનિ છે. એ પ્રકૃતિમાં હું ગર્ભને

(એટલે કે જગતનો વિસ્તાર કરનારા ચિદાભાસને) મૂકું છું. અર્થાત્ પ્રલયવેળા મારી પ્રકૃતિમાં લય થયા છતાં પણ અવિદ્યા, કામ અને કર્મોની વાસનાવાળા ક્ષેત્રજી જીવાત્માને હું ઉત્પત્તિસમયે પાછો ક્ષેત્રની સંગાતે જોડી આપું છું. અને હે ભારત ! બ્રહ્મા આદિ સર્વ પ્રાણીઓ એજ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. ૩

માત્ર સૃષ્ટિના આરંભમાંજ પ્રકૃતિ અને પુરુષ મારે આધીન રહીને પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે એમ નથી, પણ તેઓ સદાસર્વદા મારે આધીન રહીને પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે. આ વાત હવે કહે છે.

सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ૪ ॥

હે કૌંતેય ! મનુષ્ય આદિ સર્વ યોનિઓને વિષે સ્થાવરજંગમ જે જે પ્રાણીઓ અને પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે, તે બધા મૂર્ત પદાર્થોની મૂળ માતા તે મહદ્ બ્રહ્મ-એટલે કે મહાન પ્રકૃતિ છે; તથા તેનું બીજ આપનારો સર્વનો પિતા હું છું.

પરમેશ્વરને આધીન રહીને પ્રકૃતિ પુરુષ, સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરે છે એ વાત કહી. હવે ચાર શ્લોકવડે પ્રકૃતિના સંયોગથી પુરુષને સંસાર થાય છે તે વિસ્તારથી કહે છે.

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસંભવાઃ ।

નિબઘંતિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥૫॥

હે મોટી ભુજવાળા અર્જુન ! સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયા છે; અને તેઓજ નિર્વિકાર એવા આત્માને (ચૈતન્યાંશને) દેહમાં અહંભાવરૂપી અધ્યાસ કરાવીને તેને દેહની સાથે બાંધી લે છે—અર્થાત્ એ ગુણોજ પોતાના કાર્યરૂપ સુખદુઃખ તથા મોહ આદિની સાથે શુદ્ધ આત્માને જોડી વિકારી જીવાત્મા બનાવે છે. પહેલે એ ગુણોનું સ્વરૂપ તથા તે કેમ બાંધે છે તે કહે છે.

તત્ર સત્ત્વં નિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ ।

સુખસંગેન બઘ્નાતિ જ્ઞાનસંગેન ચાનય ॥ ૬ ॥

હે નિષ્પાપ અર્જુન ! પ્રકૃતિના એ ત્રણ ગુણોમાં સત્ત્વગુણ સ્ફટિકમણિ જેવો સ્વચ્છ હોવાથી તે પ્રકાશમાન તથા ઉપદ્રવરહિત (શાંત) છે; માટે તે પોતાના કાર્યરૂપ સુખ તથા જ્ઞાનમાં જીવને આસક્ત કરીને તેઓની સાથે બાંધે છે—અર્થાત્ “હું સુખી છું, હું જ્ઞાની છું” એવા મનના ધર્મોને ક્ષેત્રજ આત્મા પોતાના ધર્મ માની લે છે. ૬

રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ તૃષ્ણાસંગસમુદ્ભવમ્ ।

તન્નિવદ્ધાતિ કૌંતેય કર્મસંગેન દેહિનમ્ ॥ ૭ ॥

હે કુંતાપુત્ર ! રજેશુણે લૌકિક પદાર્થમાં રાગ (પ્રીતિ) ઉપજાવનારો જાણવો. અને તે અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની તૃષ્ણા તથા પ્રાપ્ત વસ્તુ ઉપરની આસક્તિ વધારનારો હોવાથી દેહાભિમાનીને પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ ક્ષણવાળાં સકામ કર્મોમાં બાંધે છે—અર્થાત્ લૌકિક પદાર્થોની તૃષ્ણા અને આસક્તિને લીધે કર્મોમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તે રજેશુણે લીધે થતી હોવાથી બંધનકારક નીવડે છે. ૭

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં સર્વદેહિનામ્ ।

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિસ્તન્નિવદ્ધાતિ ભારત ॥૮॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! તમોશુણુ તો અજ્ઞાન-માંથી (એટલે કે પ્રકૃતિના એક અંશરૂપ આવરણ-શક્તિમાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેથીજ તે દેહ-ધારીઓને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરી પ્રમાદ (ગાફલપણ), આળસ અને નિદ્રા સાથે બાંધી લે છે. ૮

સત્ત્વ આદિ ગુણોનું પોતપોતાનાં કાર્ય કરવામાં વિ-શેષ સામર્થ્ય છે એ વાત હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ કર્મણિ ભારત ।

જ્ઞાનમાવૃત્ય તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥૧॥

દુઃખ, શોક ઇત્યાદિનાં કારણો સન્મુખ હોય તોપણ તે સમયે મનુષ્યમાં જો સત્ત્વગુણ વધેલો હોય તો તે તેને સુખ સાથેજ જોડે છે; જો તેનામાં રજોગુણ વર્તે તો હોય તો સુખ આદિનાં કારણો હોય તોપણ મનુષ્યને તે કર્મમાં જોડે છે; અને જો તમોગુણ વર્તે તો હોય તો કોઈ અનુભવીને ઉપદેશ અનાયાસે મળતો હોય તોપણ તમોગુણ તેમાં ધ્યાન નહિ લાગવા દેતાં પ્રમાદમાં-એટલે આળસ તથા ઉંઘ આદિમાં જોડે છે. ૬

રજસ્તમશ્ચાભિભૂય સત્ત્વં ભવતિ ભારત ।

રજઃ સત્ત્વં તમશ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥૧૦॥

હે ભરતવંશી ! આગલાં અથવા નવાં કારણોને લીધે મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં કોઈ વાર રજોગુણ અને તમોગુણને દબાવી દઈને સત્ત્વગુણ પ્રબળ થાય છે; કોઈ વાર સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણને દબાવી રજોગુણ પ્રબળ થાય છે; અને કોઈ વાર સત્ત્વગુણ તથા રજોગુણને દબાવીને તમોગુણ પ્રબળ થાય છે. આ

પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે જે જે ગુણ વધે છે, ત્યારે ત્યારે તે તે ગુણ પોતપોતાના ક્ષણરૂપ જ્ઞાન તથા સુખાદિ-માં, તૃષ્ણા અને લોભાદિની સકામ પ્રવૃત્તિમાં અથવા આળસ અને નિદ્રાદિકમાં માણસને જોડે છે. ૧૦

હવે સત્ત્વ આદિની વૃદ્ધિનાં ચિહ્નો ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ૧૧ ॥

આ દેહનાં જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપી સર્વ દ્વારોમાં જ્યારે સાત્ત્વિક સુખરૂપે અને જ્ઞાનરૂપે પ્રકાશ ઉપજે, ત્યારે સત્ત્વગુણને વધેલો જાણવો. ૧૧

लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ।

रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ ૧૨ ॥

હે ભરતકુલશ્રેષ્ઠ ! રજોગુણ વધે ત્યારે આટલાં ચિહ્નો ઉપજે છે:—(૧) લોભ—એટલે ધનાદિ પદાર્થો પ્રાપ્ત છતાં અધિકાધિકની ઇચ્છા થવી તે; (૨) પ્રવૃત્તિ—એટલે સકામ કામોમાં જોડાવું; (૩) આરંભ—એટલે સકામ કર્મોનો આરંભ; (૪) અશાંતિ—એટલે આ કામ પછી તે કામ કરીશ, તે પછી પેલું કરીશ, એવા ઉત્તરોત્તર સંકલ્પવિકલ્પ કરવા

તે; અને (૫) સ્પૃહા-એટલે ધનવૈભવાદિ લૌકિક
પદાર્થ મેળવવાની ઇચ્છા. ભાવાર્થ કે, આ ચિહ્નનો
ઉપરથી રજોગુણની વૃદ્ધિ થયેલી જાણવી. ૧૨

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો મોહ એવ ચ ।

તમસ્યેતાનિ જાયંતે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

હે કુરુનંદન ! તમોગુણ વધે ત્યારે અપ્રકાશ
(એટલે સમજણનો નાશ); અપ્રવૃત્તિ (એટલે ઉદ્યમ-
રહિત થવું); પ્રમાદ (એટલે કર્તાવ્યનું ધ્યાન ન રહે-
વું); અને મોહ (એટલે મૂઢતા); આ ચિહ્નનો થાય છે.

મરણવેળા સત્ત્વાદિની વૃદ્ધિ થવાનું ફળ હવે કહે છે.

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં યાતિ દેહમૃત્ ।

તદોત્તમવિદાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિમાં જેનો દેહ છૂટે છે, તે
મનુષ્ય હિરણ્યગર્ભાદિને ઉપાસનારાઓને સુખ્યાદિ
ભોગવવાના સ્થાનરૂપ ઉજ્જવળ લોકને પામે છે. ૧૪

રજાસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મસંગિષુ જાયતે ।

તથા પ્રલીનસ્તમાસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

રજોગુણની વૃદ્ધિમાં દેહ છૂટવાથી તે જીવ
કર્મોમાં આસક્તિવાળાઓમાં જન્મે છે; તથા તમો-

ગુણની વૃદ્ધિમાં દેહ છૂટવાથી તે પશુ આદિ મૂઢ
યોનિમાં અવતરે છે. ૧૫

કર્મણઃ સુકૃતસ્યાહુઃ સાત્ત્વિકં નિર્મલં ફલમ્ ।

રજસસ્તુ ફલં દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥૧૬॥

સાત્ત્વિક કર્મોનું* ફળ સાત્ત્વિક (સુખદાયક)
અને નિર્મળ (નિર્દોષ) હોય છે; રજોગુણી કર્મોનું
ફળ દુઃખદાયક હોય છે તથા તમોગુણી કર્મોનું
ફળ અજ્ઞાન એટલે મૂઢતા કહેલું છે. ૧૬

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો લોભ એવ ચ ।

પ્રમાદમોહૌ તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥૧૭॥

સત્ત્વગુણથી ઉપજતું જ્ઞાનરૂપી ફળ ઘણા પ્રકા-
શવાળું અને સુખરૂપ હોય છે; રજોગુણથી ઉપજ-
તું લોભરૂપી ફળ દુઃખદાયક હોય છે; તથા તમો-
ગુણનું ફળ પ્રમાદ, મોહ અને અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી
વધારે દુઃખદાયક હોય છે. ૧૭

હવે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ વૃત્તિવાળાઓને જે
જે ફળ થાય છે તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

* સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ કર્મોનાં લક્ષણ આગળ
અઠારમા અધ્યાયમાં કહેશે.

ઊર્ધ્વં ગચ્છંતિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે તિષ્ઠંતિ રાજસાઃ ।

જસ્રન્યગુણવૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છંતિ તામસાઃ ॥૧૮

જેઓ મુખ્યત્વે સાત્ત્વિક વૃત્તિવાળા હોય છે તેઓ ઉપરના લોકમાં જાય છે (એટલે કે સત્ત્વગુણની ઓછી વધતી ખીલવણીના પ્રમાણમાં ઉત્તરોત્તર સો સોગણા આનંદવાળા એવા ગંધર્વલોક, દેવલોક, પિતૃલોક આદિ સત્યલોક સુધીના લોકોમાં જાય છે; રજેગુણી એટલે તૃણાદિથી વ્યાકુળ મનવાળા લોકો મધ્યમાં (એટલે કે મનુષ્યલોકમાં) રહે છે; અને પ્રમાદ, મોહ આદિ તમોગુણી વૃત્તિવાળાઓ તેની અધિકતાના પ્રમાણમાં તામિસ્ર આદિ નરકોમાં જાય છે. ૧૮

એ પ્રમાણે પ્રકૃતિના ગુણોમાં આસક્ત થવાથી પ્રાપ્ત થતા સંસારનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું. હવે પ્રકૃતિ તથા આત્માની ભિન્નતા જાણવાથી કર્તવ્ય પ્રાપ્તવ્ય ચોખ્ખું સમજઈ મોક્ષપ્રાપ્તિ સુગમ થાય છે એ વાત શ્રીકૃષ્ણકહેછે.

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કર્તારં યદા દ્રષ્ટાનુપश्यति ।

ગુણેભ્યશ્ચ પરં વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥૧૯

જ્યારે મનુષ્ય જ્ઞાનવાન થઈને બુદ્ધિ આદિના રૂપમાં પરિણામ પામેલા ગુણોસિવાય બીજા કશા-

ને કર્તા જોતો નથી, પણ ગુણોનેજ કર્મોના કર્તા
 દેખે છે; તથા મને પરમાત્માને ત્રણે ગુણથી જોડો
 અને તેમનો સાક્ષી જાણે છે; ત્યારેજ તે મને
 પામવાના માર્ગે આલી આગળ વધી શકે છે. ૧૯

ગુણાનેતાનતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃખૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્રુતે ॥ ૨૦ ॥

જીવાત્મા, શરીરના આકારમાં પરિણામ પા-
 મેલા આ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણને
 ઓળંગવાથીજ એ ગુણોવડે ઉપજનારાં જન્મ, મ-
 રણ તથા વૃદ્ધપણું આદિનાં દુઃખોથી સદાને માટે
 છૂટીને મોક્ષરૂપી અમૃતને અનુભવે છે. ૨૦

હવે એવા ગુણાતીત જીવનમુક્તનાં લક્ષણ, આચાર
 તથા ગુણાતીત થવાનો ઉપાય અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

કૈલિંગૈસ્ત્રોન્ ગુણાનેતાનતીતો ભવતિ પ્રથો ।

કિમાચારઃ કથં ચૈતાંસ્ત્રીન્ગુણાનતિવર્તતે ॥ ૨૧ ॥

હે પ્રભો ! એ ત્રણે ગુણોને ઓળંગી ચૂકેલો
 ગુણાતીત પુરુષ કેવાં લક્ષણવાળો અને કેવાં આચ-
 રણવાળો હોય છે ? તથા કયા ઉપાયવડે તે આ ત્રણે
 ગુણોને ઓળંગી જાય છે ? તે કહો. ૨૧

આ વાત અર્જુને ખીજ અધ્યાયમાં પૂછી હતી અને શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર પણ આપ્યો હતો; છતાં પણ અર્જુન પૂછે છે, તો તેની જિજ્ઞાસા વધી છે તેથી વધુ વિસ્તારથી જાણવા માટે પૂછે છે; એવું સમજીને ભગવાન ખીજ અધ્યાયમાં આપેલા ઉત્તર કરતાં વિશેષરૂપે અને વિલક્ષણ રીતે ગુણાતીત જીવનમુક્તનાં લક્ષણ છ શ્લોકથી કહે છે. એમાં પ્રથમ એક શ્લોકથી ગુણાતીતનાં લક્ષણ કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥૨૨॥

હે પાંડવ! પ્રકાશ એટલે સત્ત્વગુણનાં કાર્યો, પ્રવૃત્તિ એટલે રજોગુણનાં કાર્યો અને મોહ એટલે તમોગુણનાં કાર્યો આપોઆપ અથવા કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાપ્ત થયાં હોય, અને તે દુઃખદાયક હોય તોપણ ગુણાતીત મનુષ્ય તેમનો દ્વેષ કરતો નથી અને તે સુખદાયક હોય તથા નિવૃત્ત થયાં હોય તોપણ તે તેમની ઈચ્છા કરતો નથી. ૨૨

એ પ્રમાણે જે ગુણાતીત હોય તે પોતેજ જાણી શકે એ પ્રકારનું ગુણાતીતનું લક્ષણ પ્રથમ કહ્યું. હવે ખીજાએ પણ જાણી શકે એવું લક્ષણ કહેવા માટે “તેનું આચરણ કેવું હોય છે” એ ખીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્રણ શ્લોકથી આપે છે.

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તત હત્યેવ યોઽવાતિષ્ઠતિ નૅંગતે ॥ ૨૩ ॥

ઉદાસીનની પેઠે સાક્ષીરૂપે રહ્યો થકો જે મનુષ્ય સત્ત્વ આદિ ગુણનાં કાર્ય સુખદુઃખ આદિને લીધે સ્વરૂપથી ચલાયમાન થતો નથી; પણ “ગુણોજ પોતાનાં સુખદુઃખ આદિ કાર્યોને વિષે વર્તે છે, અને તેમની સાથે મારે કંઈ પણ સંબંધ નથી” એવા જ્ઞાન-વડે જે સ્થિર રહે છે—અર્થાત્ ચલાયમાન થતો નથી;

સમદુઃખસુખઃ સ્વસ્થઃ સમલોષ્ટાષ્મકાંચનઃ ।

તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

જે પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ પામેલો હોવાથી સુખદુઃખને સમાન ગણે છે; જે ઢેકું, પથ્થર અને સુવર્ણને સમાન ગણે છે; જે પ્રિય અને અપ્રિય સર્વ કોઈને સમાન ગણે છે; જે ધીરજવાળો છે તથા જેને પોતાની નિંદા અને સ્તુતિ સમાન છે;

માનાપમાનયોસ્તુલ્યસ્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ ।

સર્વારંભપરિત્યાગી ગુણાતીતઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

જેને માન અને અપમાન તુલ્ય છે; જે મિત્ર-પક્ષ અને શત્રુપક્ષને સમાન ગણે છે; અને દષ્ટ રૂપ-

વાળા તથા અદૃષ્ટ કૃણવાળા ઉઘમોને તણ દેવા-
નો જેનો સ્વભાવ છે; તે પુરુષ ગુણાતીત (ત્રણ
ગુણથી મુક્ત થયેલો—જીવનમુક્ત) કહેવાય છે. ૨૫
હવે તે કેવી રીતે ત્રણે ગુણને ઓળંગે છે તે વાત કહે છે.

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીર્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥૨૬॥

જે મનુષ્ય અવ્યભિચારી ભક્તિરૂપી ઉપાય-
વડે મને પરમેશ્વરને સેવે છે; તેજ આ ત્રણ ગુણો-
ને ઓળંગીને—અર્થાત્ તેનાથી મુક્ત થઈને બ્રહ્મ-
ભાવ પામવાને યોગ્ય થાય છે. ૨૬

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યાવ્યયસ્ય ચ ।

શાશ્વતસ્ય ચ ધર્મસ્ય સુખસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥૨૭

કારણ કે જેમ સૂર્યનારાયણ એકઠા થયેલા ઘટ્ટ
તેજની—અત્યંત પ્રકાશિત અગ્નિની—પ્રતિભારૂપ છે;
તેમ હું પણ પરબ્રહ્મની પ્રતિભારૂપ છું (અર્થાત્ ધની-
ભૂત પરબ્રહ્મરૂપ છું); સદા સર્વદા મુક્ત હોવાથી મોક્ષની
નિત્યમૂર્તિરૂપ છું; શુદ્ધ સત્ત્વગુણી હોવાથી મોક્ષના
સાધનભૂત શાશ્વત ધર્મની મૂર્તિ છું; તથા પરમાનંદરૂપ
હોવાથી હું અપાર અનુપમ ને અખંડ સુખની મૂર્તિ છું.

ગુણત્રયવિભાગયોગો નામ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥૧૪॥

અધ્યાય ૧૫ મો—પુરુષોત્તમયોગ

ચૌદમા અધ્યાયને અંતે એકનિષ્ઠ ભક્તિવાળોજ ત્રણે ગુણોથી છૂટીને બ્રહ્મરૂપ થાય છે એમ કહ્યું; પરંતુ એ એકનિષ્ઠ ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વિના પ્રાપ્ત થતી નથી, માટે વૈરાગ્યપૂર્વક જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી ભગવાન હવે અઢી શ્લોકવડે વૃક્ષના રૂપકથી સંસારનું વર્ણન કરેછે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥૧॥

હે અર્જુન ! જે સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ ઉપર છે (એટલે કે ક્ષર તથા અક્ષર કરતાં પણ ઉત્તમ એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જેના મૂળરૂપ છે;) જેની શાખા નીચે છે (એટલે કે હિરણ્યગર્ભ વગેરે જીવો જે વૃક્ષની શાખાઓ છે); તથા વેદોને જેનાં પાંદડાં

કહ્યાં છે; (કારણ કે વેદોદ્ધારા અપાતી ધર્મ અ-
ધર્મની સમજણને લીધે કર્મફળો મેળવવા સારૂ
સર્વ જીવો એ સંસારરૂપી વૃક્ષનો આશ્રય લે છે;)
એવા આ સંસારરૂપી વૃક્ષને (તે અનિત્ય હોવાથી)
અશ્વત્થ પણ કહે છે અને (તે રહે ત્યાંસુધી પણ
માત્ર પ્રવાહરૂપેજ અવિચિન્ન હોવાથી) તેને અ-
વ્યક્ત પણ કહે છે. માટે જે કોઇ આ સંસારને
એવો જાણે છે; તેજ વેદને યથાવત્ જાણે છે. ૧

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा
विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

સત્ત્વગુણી, રજોગુણી તથા તંમોગુણી વૃત્તિઓરૂપી
જલના સિંચનવડે પોષાઇને વધેલી, તથા શબ્દા-
દિ વિષયરૂપી કોમળ પાંદડાંવાળી એવી જે સંસા-
રવૃક્ષની શાખાઓ (એટલે કે હિરણ્યગર્ભ આદિ
જીવો) ઉપર તથા નીચે (એટલે કે દેવ અને પશુ
આદિની ઉચ્ચનીચ યોનિઓમાં) સર્વત્ર ફેલાયલી છે
અને આ મનુષ્યલોકમાં પણ એ સંસારરૂપી વૃક્ષ-
નાં લોગની વાસનાઓરૂપી નાનાં મોટાં મૂળિયાં,

ઉપર તથા નીચે (ઉંચનીચ સર્વ યોનિઓવિષે) વિસ્તાર પામેલાં છે. ૨

ભાવાર્થ:—ઉપરના તથા નીચેના લોકમાં જે જે લોગ પોતાના કર્માનુસાર લોગવવાના હોય તે લોગવી રહ્યા પછી તે જીવ પાછો લોગોની તેવી જ વાસનાસહિત મનુષ્યલોકમાં આવે છે; અને પાછો પોતાની વાસના મુજબનાં કર્મોમાં જોડાય છે. કારણ ખીજા લોકો તો લોગભૂમિ છે અને આ મનુષ્યલોકમાંજ કર્મો કરી શકાય છે.

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न
च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलम् असंग-
शस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥३॥

મનુષ્યો આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું રૂપ જાણવા ઇચ્છતા નથી તેથીજ તેનો અંત ક્યાં છે અને શાથી થાય છે; તેની આદિ ઉત્પત્તિ ક્યાંથી, શાથી અને કેવી રીતે થાય છે; તથા તેની પ્રતિષ્ઠા અને સ્થિતિ કેવી, કેટલી અને શા વડે છે; તે ઇત્યાદિ તેઓ જાણી શકતા નથી. આવા કારણથી તેમનાથી આ સંસારરૂપી વૃક્ષને કાપી શકાતું નથી અને અનર્થ-

કારક થયા કરે છે. માટે હે અર્જુન ! તારે તો આ અત્યંત બદ્ધમૂળ થઈ ગયેલા સંસારરૂપી વૃક્ષથી ઉપરામ થઈને તથા અહંતા, મમતા અને કર્મ-ફળના ત્યાગરૂપી મજબૂત શસ્ત્ર ધારણ કરીને તેને છેદીજ નાખવું જોઈએ. ૩

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तति भूयः । तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

અને એ સંસારવૃક્ષના અસલ મૂળરૂપ જે પર-માત્મપદ તેને શોધી કાઢીને એવો દઢ સંકલ્પ કર-વો જોઈએ કે “જે પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત થયેલા મ-નુષ્ય ફરીથી સંસારમાં આવતા નથી અને જે પર-માત્માના આધારપર આ સંસારની પ્રવૃત્તિ લાંબા કાળથી વિસ્તાર પામી છે; તે આદ્યપુરુષનેજ શરણે હવે હું જાઉં છું.” ૪

એવી દઢ ઉપરામતા, અનન્ય નિષ્ઠા તથા સર્વજાવે પરમાત્મપરાયણતા જાગે નહિ ત્યાંસુધી તે પરમપદ પામી શકાતું નથી. એ વાત હવેના શ્લોકથી વધારે સ્પષ્ટ કરે છે.

निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या
विनिवृत्तकामाः । द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्

गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

જેઓ માન અને મોહને તણ ચૂક્યા છે; જેણે વિષયાસક્તિરૂપી સંગદોષને જીતેલો છે; જેઓ સદા અધ્યાત્મ જ્ઞાનધ્યાનમાંજ નિષ્ઠાવાળા છે; જેઓ સર્વ પ્રકારની લૌકિક કામનાઓથી વિશેષ છૂટેલા છે; અને જેઓ ટાઢ, તડકે ઇત્યાદિ અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પદાર્થોવડે અનુભવાતાં સુખદુઃખાદિ સર્વ પ્રકારનાં દ્રવ્યોથી વિમુક્ત થયેલા છે; એવા સર્વ પ્રકારે મોહમમતા આદિથી છૂટેલા મનુષ્યોજ તે અવિનાશી પદને પામી શકે છે. ૫

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

જે પદને સૂર્ય, ચંદ્રમા કે અગ્નિ પ્રકાશી શકતા નથી; અને જે પદને પામ્યા પછી યોગીઓ પાછા આવતા નથી; તેજ માંડે પરમ ધામ (અનુપમ, સર્વશ્રેષ્ઠ અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ) છે. ૬

આપના સ્વરૂપને પામનારા પાછા નજ જન્મતા હોય તો “સતિ સંપદ્ય ન વિદુઃ સતિ સંપદ્યામહે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને પામેલા જાણતા નથી કે અમે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા છીએ” આ શ્રુતિ પ્રમાણે તો સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તથા

પ્રલયકાળમાં રહેનારા પણ પરમાત્માને પામલા કર જન તેમનો પણ જન્મ ન થવો જોઈએ. કેમકે એ સુષુપ્તિ તથા પ્રલયની અવસ્થામાં તેઓ પોતાને જાણી શકતા નથી. આવી શંકા થતાં સંસાર કેને ને શાથી પ્રાપ્ત થાય છે તે હવે પાંચ શ્લોકથી કહે છે.

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ ।

મનઃષણ્ણાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥૭૮॥

મારોજ એક સનાતન અંશ કે જે અવિદ્યા-વડે જીવરૂપ થયો છે, તે તો સંસારીતરીકે સદા પ્રસિદ્ધ છે. સુષુપ્તિ તથા પ્રલયકાળે એ જીવ પ્રકૃતિમાં લય થયેલા એવા મનને, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, કર્મેન્દ્રિયોને તથા પ્રાણને આ સંસારમાં લોગ લોગવવા માટે આકર્ષે છે. ૭

ભાવાર્થ:—જીવ એ મારોજ અંશ છે તેથી સુષુપ્તિ તથા પ્રલયસમયે પણ તે મારામાંજ લય પામે છે; પરંતુ તે અવિદ્યા તથા વાસનાવાળો હોવાથી મારા પ્રકૃતિથી વિંટાયલા માયાવિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં લય પામે છે; મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લય પામતો નથી. આથી એવા મનુષ્યો, મારી પ્રકૃતિમાં લય થયેલી તેમની ઇન્દ્રિય આદિ ઉપાધિઓને (સંસારલોગ

જાનના નાટે) તે માથી પાછી ખેંચી લે છે; અને ઉપર કહેલાં લક્ષણવાળો જ્ઞાની ભક્ત તો મારા શુદ્ધ સ્વરૂપને પામતો હોવાથી ફરી આ સંસારમાં આવતો નથી.

शरीरं यदवामोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ૮ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुપसेवते ॥ ૯ ॥

દેહ આદિનો સ્વામી જીવાત્મા કર્મને વશ હોવાથી તે જ્યારે પૂર્વના શરીરમાંથી નીકળીને બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે; ત્યારે—જેમ વાયુ પુષ્પ આદિકમાંથી સુગંધના સૂક્ષ્મ આણુઓને લઈને જાય છે તેમ—તે પણ પ્રથમના શરીરમાંથી અંતઃકરણસહિત ઇંદ્રિયોને સાથે લેતો જાય છે અને ત્યાં પણ તે, તેજ ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણનો આશ્રય લઈને શબ્દાદિ વિષયોને ભોગવે છે. ૮, ૯

આ રીતે કાર્ય અને કારણના સમુદાયરૂપ દેહથી જૂદા એવા આત્માને સૌ કોઈ શાથી જાણતા નથી? તે હવે કહે છે.

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ૧૦ ॥

પરંતુ એવી રીતે મન ઇન્દ્રિયોસહિત એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જઈ વિષયોને ભોગવનારા અદૃશ્ય જીવાત્માને અજ્ઞાની મૂઢ લોકો જાણી શકતા નથી; માત્ર જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુવાળાજ જાણી શકે છે. ૧૦

યત્ન કરનારાઓમાં પણ જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હોય તેવાજ તેને એ રૂપે જાણી શકે છે એ વાત હવે કહે છે.

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ।

યતંતોઽપ્યકૃતાત્માનો નૈનં પश्यંત્યચેતસઃ ॥૧૧॥

ધ્યાન અને શાસ્ત્રાદિવડે પ્રયત્ન કરનારામાં પણ કેટલાક શુદ્ધ ચિત્તવાળાજ યોગીઓ શરીરમાં રહેલા આ આત્માને યથાવત્ જાણી શકે છે અને બીજા અશુદ્ધ ચિત્તવાળા તો યત્ન કરવા છતાં પણ એ આત્માને જાણી શકતા નથી. ૧૧

હવે અનંત શક્તિરૂપે પરમાત્માનું નિરૂપણ કરે છે.

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ભ્રાસયતેઽશ્વિલમ્ ।

યચ્ચંદ્રમસિ યચ્ચાગ્રૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ॥૧૨

સૂર્યમાં રહેલું જે તેજ અખિલ જગતને પ્રકાશ આપે છે અને જે તેજ ચંદ્રમાં તથા અગ્નિમાં રહેલું છે; તે તેજ પણ મારુંજ જાણ. ૧૨

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધારયામ્યહમોજસા ।

પુષ્ણામિચૌષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥

પૃથ્વીમાં રહીને હુંજ મારા બળવડે સર્વ ભૂતો-
ને ધારણ કરું છું અને હુંજ રસાત્મક ચંદ્ર થઈને
યવ ડાંગરાદિ સર્વ ઔષધિઓને પોષું છું. ૧૩

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં દેહમાશ્રિતઃ ।

પ્રાણાપાનસમાયુક્તઃ પચામ્યન્નં ચતુર્વિધમ્ ॥૧૪

હું વૈશ્વાનર જઠરાગ્નિ થઈને પ્રાણીમાત્રના
દેહને વિષે રહું છું અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા
પ્રાણ તથા અપાનવાયુની સાથે રહીને પ્રાણીઓના
ભક્ષ્ય, પેય, લેહ્ય અને ચોષ્ય, એ ચારે પ્રકારના
અન્નને પચાવું છું. ૧૪

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો મત્તઃ સ્મૃતિ-
જ્ઞાનમપોહનં ચ । વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો વેદાંત-
કૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥

સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં અંતર્યામીરૂપે હું
પ્રવેશ કરીને રહેલો છું તેથીજ તેમને પૂર્વે અનુ-

x રોટલી આદિ જે ચાવીને ખવાય તે ભક્ષ્ય; જળાદિ
પીવાના પદાર્થ તે પેય; ગોળ, મધ, દાળ વગેરે ચાટવાના
પદાર્થ તે લેહ્ય, અને શેરડી વગેરે ચૂસવાના પદાર્થ તે ચોષ્ય.

ભવેલી વસ્તુઓની સ્મૃતિ, વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી થયેલું જ્ઞાન, તથા એ બન્નેનો વિનાશ, એ સર્વ 'મારાવડેજ' થાય છે. વળી સર્વ વેદોવડે જાણવા યોગ્ય વસ્તુ તથા વેદાંતનો કર્તા, પ્રવર્તક અને વેદનો અર્થ જાણનાર પણ હુંજ છું. ૧૫

દ્વાविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥૧૬॥

આ સંસારમાં ક્ષર અને અક્ષર એવા બે પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં બ્રહ્માથી માંડીને સ્થાવરસુધીનાં સર્વ શરીરો ક્ષર (નાશવંત) કહેવાય છે; અને જે એતન પદાર્થ શરીરો નાશ થયા છતાં પણ પર્વતની પેઠે અડગ-અચળ રહે છે તેને વિવેકીઓ કૂટસ્થ અને અક્ષર (નાશરહિત) કહે છે. ૧૬

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥૧૭॥

જેને શ્રુતિઓએ “પરમાત્મા” કહેલા છે; જે સર્વના નિયંતા તથા વિકારરહિત છે; તથા જે ત્રણે લોકમાં પ્રવેશ કરીને તેનું પાલન પોષણ કરે છે; તે તો વળી ક્ષર અને અક્ષર બન્નેથી વિલક્ષણ

તથા અતિ ઉત્તમ પુરુષ છે. ૧૭

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમ્ અક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥૧૮

જે નિત્યમુક્તપણુને લીધે હું આ ક્ષર એટલે જડવર્ગને ઓળંગી ગયો છું; તથા સર્વના નિયંતા-પણુને લીધે ચેતન એવા જીવનવર્ગથી પણ હું ઉત્તમ છું; તેથીજ હું આ લોકમાં તથા વેદમાં “પુરુષોત્તમ” એવા નામથી પ્રખ્યાત છું. ૧૮

શ્રુતિ પણ કહે છે કે, સ વા અયમાત્મા સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેશાનઃ । સર્વસ્યાધિપતિઃ સર્વમિદં પ્રશસ્તિ ।

અર્થાત્ આ પરમાત્માજ સર્વને વશ રાખનાર, સર્વના નિયંતા અને સર્વના અધિપતિ છે; અને તેજ આ સર્વ જગતનું શાસન કરે છે.

યો મામેવમસંમૂઢો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ।

સ સર્વવિદ્ભજતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥૧૯॥

હું ભરતવંશી અર્જુન ! ઉપર પ્રમાણે જે મનુષ્ય મોહરહિત અને નિશ્ચળ બુદ્ધિવાળો થઈને મારા એ પુરુષોત્તમ રૂપને જાણે છે, તે સર્વજ્ઞ છે. કેમકે તેજ સર્વભાવથી મને ભજી શકે છે. ૧૯

इति गुह्यतमं शास्त्रम् इदमुक्तं मयानघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०

હે નિર્દોષ અર્જુન ! એ પ્રમાણે મેં તને આ
છાનામાં છાતું શાસ્ત્ર કહ્યું છે, કે જેને બાળીને હે
ભારત ! હરકોઈ મનુષ્ય બુદ્ધિમાન તથા કૃતાર્થ
થઈ શકે છે; તો તું થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? ૨૦

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥१५॥

ધતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો પુરુષોત્તમયોગ નામનો
પંદરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૬ મો—દૈવાસુરસંપદ્વિભાગયોગ

પંદરમા અધ્યાયની અંતે કહ્યું છે કે, આ ગુપ્ત શાસ્ત્રને જાણી હરકોઇ મનુષ્ય બુદ્ધિમાન તથા કૃતાર્થ થઇ શકે છે. પણ એ ઉપરથી અર્જુનને એવી જિજ્ઞાસા થઇ કે, એગુણ શાસ્ત્રને જાણવાનો અધિકારી કોણ અને અનધિકારી કોણ? તેથી એનો વિવેક આ અધ્યાયમાં સમજાવે છે. કોઇ પણ વિષય જાણ્યા પછી તે મેળવવાની યોગ્યતા જાણવાની ઇચ્છા થવી સ્વાભાવિક છે. ભટ્ટમીમાં સકે કહ્યું છે કે:—મારો યોગેન વોદ્ય: સ પ્રાગાંદોલિતો યદા । તદા કસ્તસ્યવોદેતિ શક્યં કર્તુ નિરૂપણમ્ ॥ અર્થાત્ ઉપાડવાનો ભાર જે પ્રથમથી તોળી રાખ્યો હોય તો તે કોણ ઉપાડી શકશે તેનો નિર્ણય ઝટ થઇ શકે છે. માટે તત્ત્વજ્ઞાનના અધિકારીમાં દૈવી સંપત્તિરૂપે જે યોગ્યતા હોવી જોઇએ તે વાત પ્રથમ કહે છે.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:—

અભયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમશ્ચ યજ્ઞશ્ચ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥૧॥

અહિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાંતિરપૈશુનમ્ ।

દયા ભૂતેષ્વલોલુપ્ત્વં માર્દવં હીરચાપલમ્ ॥૨॥

તેજઃ ક્ષમા ઘૃતિઃ શૌચમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

મવાંતિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥ ૩ ॥

નિર્ભયપણું, અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ, જ્ઞાન-
યોગમાં (આત્મજ્ઞાનના ઉપાયમાં) વિશેષ નિષ્ઠા,
દાન, દમ (ઇંદ્રિયોનો નિયંત્રક), યજ્ઞ (બ્રહ્મયજ્ઞ, જ્ઞાન-
યજ્ઞ, જપયજ્ઞ, દર્શ-પૂર્ણમાસ આદિ યજ્ઞ કરવા તે),
સ્વાધ્યાય, તપ (ચાંદ્રાચણાદિ વ્રત કરવાં તે), આ-
ર્જવ (સરળતા, અંદરનો ભાવ ન છુપાવતાં મનમાં
હોય તેવું કહેવાનો સ્વભાવ), અહિંસા (મનવાણી
તથા શરીરથી કોઈને પીડવું નહિ તે), સત્ય (સાચું
હિતકારી અને પ્રિય બોલવું તે), અક્રોધ (પોતાની
ઇચ્છામાં અંતરાય થતાં મનમાં ક્રોધ ન લાવવો તે),
ત્યાગ, ચિત્તની શાંતિ, અનિદંકપણું (કોઈની
પછવાડે તેના દોષ ન કહેવા), દીનદુઃખીઓ ઉપર
દયા, અલોલુપતા (લોલુપતા ન રાખવી-લોભ ન
રાખવો), કૌમળતા, અકૃત્ય કરવામાં લોકલજ્જ,

અચપળતા (વ્યર્થ એષ્ટા ન કરવી), તેજસ્વિતા, ક્ષમા (અપમાન થવા છતાં ક્રોધ ન કરવો), ધૈર્ય (હુઃખાદિથી નહિ ગભરાતાં ચિત્તને સ્થિર રાખવું તે), શૌચ (બાહ્ય તથા આંતરિક શુદ્ધિ), અદ્રોહ (ક્રોધને નુકસાન કરવાની ઇચ્છા ન કરવી), નાતિમાનિતા (પોતામાં પૂજ્યપણાનું અભિમાન નહિ કરવું), એ છઠ્ઠીસ ગુણો અથવા લક્ષણો હે ભરતવંશી અર્જુન ! દેવોને યોગ્ય એવી દૈવી સંપત્તિવાળાઓને ત્યાં જન્મેલામાં (અર્થાત્ જેનું કલ્યાણ થવાનું હોય એવા મનુષ્યમાં) હોય છે. ૧-૩

દૈવી સંપત્તિ કહી. હવે આસુરી સંપત્તિ કહે છે.

દંભો દર્પોઽભિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ચ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥૪॥

દંભ (ડોળ દેખાડવો તે), દર્પ (ધન અને વિદ્યાદિનો ગર્વ), અતિમાનિતા (પોતાને વિષે પૂજ્યપણાનું અભિમાન), ક્રોધ, નિર્દયતા, અજ્ઞાન, આટલાં લક્ષણ હે પૃથાના પુત્ર ! આસુરી સંપત્તિવાળાને ત્યાં જન્મેલા મનુષ્યમાં—અર્થાત્ જેનું અહિત થવાનું હોય તેનામાં હોય છે. ૪

દૈવી સંપદ્વિમોક્ષાય નિબંધાયાસુરી મતા ।

મા શુચઃ સંપદં દૈવીમભિજાતોઽસિ પાંડવ ॥૫॥

દૈવી સંપત્તિ મોક્ષને માટે, અને આસુરી સંપત્તિ બંધનને વધારવા માટે મનાયલી છે— અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિવાળો તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકારી છે; અને આસુરી સંપત્તિવાળો તો સદા સંસારીજ છે. માટે હે પાંડુના પુત્ર અર્જુન ! તું શોક કર નહિ, કારણ કે તું દૈવી સંપત્તિમાં જન્મેલો છે.

દ્વૌ ભૂતસર્ગૌ લોકેઽસ્મિન્દૈવ આસુર એવ ચ ।

દૈવો વિસ્તરશઃ પ્રોક્ત આસુરં પાર્થ મે શ્રુણુ ॥૬॥

આ સંસારમાં દૈવી અને આસુરી એવા જ એ પ્રકારના પ્રાણીઓ ઉપજે છે; તેમાં દૈવી જીવો-વિષે વિસ્તારથી કહ્યું. હવે હે પાર્થ ! આસુરી જીવોવિષે મારી પાસે વિસ્તારથી સાંભળ. ૬

હવેના બાર શ્લોકમાં આસુરી સંપત્તિ વિસ્તારથી વર્ણવે છે. એ આસુરી જીવોમાં રાક્ષસી જીવો પણ સમજાવેલા.

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ ચાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥૭॥

આસુરી મનુષ્યો ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ તથા અધર્મ-

ની નિવૃત્તિ કરવાનું જાણતાજ નથી; તેથી તેઓ-
માં પવિત્રતા, સદાચાર તથા સત્ય હોતાં નથી. ૭

તેઓ ધર્મની પ્રવૃત્તિ તથા અધર્મની નિવૃત્તિ કેમ નહિ
જાણતા હોય? ધર્મ તથા અધર્મની વ્યવસ્થા તેઓ ન માને
તો જગતમાં જાણતા સુખદુઃખની વ્યવસ્થા કેવી રીતે
માનતા હશે? વળી તેઓ શૌચ તથા સદાચાર આદિ શાથી
નહિ પાળતા હોય? તેઓ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ નહિ માને
તો જગતની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે માને છે? એ વાત હવે
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે.

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥ ૮ ॥

તે આસુરી ગુણવાળાઓ કહે છે કે, આ જગ-
તમાં વેદાદિક કેાઈ પણ ધર્મ અથવા પ્રમાણભૂત નથી.
વેદના કર્તાઓ તો ભાંડ, ધૂતારા તથા રાક્ષસો છે;
ધર્મ અને અધર્મની વ્યવસ્થાનું કશુંજ પ્રયોજન
નથી (અર્થાત્ આ જગતમાં સુખી અને દુઃખી મ-
નુષ્યો જાણાય છે, તેનું કારણ ધર્માધર્મ નહિ પણ
સ્વભાવથીજ જગતની એવી વિચિત્ર રચના છે.)
આ જગતનો કર્તા ઈશ્વર નથી; પણ સ્ત્રીપુરુષના
સંયોગથી ઉપજે છે, તેથી જગત ઉપજવામાં સ્ત્રી-

પુરુષનો કામજ પ્રવાહરૂપે કારણ છે; બીજું હોય પણ શું? અર્થાત બીજું કંઈ પણ કારણ નથી. ૮

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

प्रभवंत्युग्रकर्मणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

એવા ચાર્વાકાદિના મતનો આશ્રય કરવાથી મલિન ચિત્તવાળા, અદ્ય બુદ્ધિવાળા, કેવળ પ્રત્યક્ષ-નેજ પ્રમાણ માનનારા તથા હિંસાવાળાં કર્મ કરનારા મૂઠ લોકો આ જગતમાં કેવળ નાશ કરવા માટે શત્રુરૂપેજ જન્મે છે. ૯

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ।

मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्ततेऽशुचित्रताः १०

એવા કામનો આશ્રય કરીને દંભ, માન અને મદથી ભરેલા આસુરી લોકો મઘમાંસાદિ અપવિત્ર વસ્તુઓના ઉપયોગવાળાં અપવિત્ર વ્રતો કરે છે; તથા મોહને લીધે, કદી પૂરી થાય નહિ પણ વધતીજ ચાલે એવી ભોગેચ્છાઓને પૂરી કરવા માટે અયોગ્ય માર્ગ, તથા શાસ્ત્રવિરુદ્ધ નિયમોને આધીન થતા ચાલીને ખોટાંજ કામોમાં પ્રવર્તે છે.

चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ।

કામોપમોગપરમા એતાવદિતિ નિશ્ચિતાઃ ॥૧૧॥

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈહંતે કામમોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥૧૨॥

જેનો મરણ થયેજ છેડો આવે એવી અપાર ચિંતાઓમાં ડૂબેલા—અર્થાત્ નિરંતર ચિંતાતુર રહેનારા, પદાર્થોના લોગનેજ પરમ પુરુષાર્થ માનનારા—અર્થાત્ મનુષ્યને માટે એ વિના બીજો પુરુષાર્થ નથી એવું માનનારા, અનેક પ્રકારની સેંકડો આશાઓના પાશથી બંધાયેલા; તથા કામક્રોધાદિ-ને આધીન રહેનારા એ આસુરી મનુષ્યો, અનેક-વિધ લોગવૈભવને માટે ચોરી ઇત્યાદિ અનીતિને રસ્તે પણ ધનના ઢગ એકઠા કરવા ઇચ્છે છે. ૧૧, ૧૨

હવે ચાર શ્લોકથી આસુરી જીવોનાં મનોરાજ્ય કહે છે.

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥૧૩॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥૧૪॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्तिसदृशो मया

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताઃ ॥

અનેકચિત્તવિભ્રાંતા મોહજાલસમાવૃતાઃ ।

પ્રસક્તાઃ કામભોગેષુ પતંતિ નરકેઽશુચૌ ॥૧૬॥

આજે મેં આ વસ્તુ તો મેળવી, હવે અમુક મનોરથ પાર પાડીશ; આટલું ધન તો મારી પાસે છે, અને આટલું હવે પછી મળશે; મેં આ શત્રુને માર્યો, હવે બીજાઓને પણ મારીશ; હું આ સર્વનો સ્વામી, પૂજનીય અથવા નભાવવાવાળો છું; હું આ ભોગો અથવા સત્તા ભોગવનારો છું; હું કૃતકૃત્ય થયેલો છું; હું બળવાન તથા સુખી છું; હું દ્રવ્ય આદિ સંપત્તિથી ભરપૂર છું; હું કુળવાન અથવા જથાવાળો છું; મારા જેવો બીજો છેજ કોણ? હું યજ્ઞયાગાદિ કરીને બીજાઓ કરતાં વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મેળવીશ; મારી કીર્તિ ગાનારાઓને દાન આપીશ અને પ્રસન્ન થઈશ; આમ અજ્ઞાનને લીધે મોહને વશ થયેલા, અનેક મનોરથોમાં ભ્રમિત થયેલા, જાળમાં મત્સ્ય ક્ષણે તેમ મોહરૂપી જાળમાં ક્ષણે ગયેલા, તથા ભોગવૈભવમાં અતિ આસક્ત રહેનારાઓ આસુરી લોકો તો અપવિત્ર નરકમાંજ પડે છે.

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।

યજંતે નામયજ્ઞૈસ્તે દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥૧૭॥

અહંકારં બલં દર્પ કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ ।

મામાત્મપરદેહેષુ પ્રદ્વિષંતોઽમ્યસૂચકાઃ ॥૧૮॥

પોતાની બડાઈ કરનારા-અથવા આપોઆપ પૂજ્ય બની બેઠેલા; ઉદ્ધત (અનમ્ન); ધન અને માનાદિકના મદવાળા; અહંકાર, શરીરબળ, ગર્વ, કામ અને ક્રોધ આદિ દુર્ગુણોનો આશ્રય કરનારા; સન્માર્ગે ચાલનાર ઉપર ઈર્ષ્યા અથવા દોષારોપ કરવારૂપે (તેના દેહમાં ચૈતન્યાંશરૂપે વસેલો જે હું તેની) ભારી-પરમાત્માનીજ ઈર્ષ્યા અને નિંદા કરનારા; એવા આસુરી જીવો માફે યજ્ઞન કરે તોપણ તે શ્રદ્ધાથી નહિ પરંતુ દંભથી, શાસ્ત્રવિધિ છોડીને તથા નામમાત્રનાજ યજ્ઞોવડે કરે છે. ૧૭, ૧૮

તાનહં દ્વિષતઃ કૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥૧૯॥

એવા ભારો દ્વેષ કરનારા તથા કૂર સ્વભાવવાળા તે અધમ પુરુષોને જન્મમરણના માર્ગરૂપ આ સંસારમાં અતિ કૂર એવી વ્યાઘ્રાદિકની અત્યંત નીચ આસુરી યોનિઓમાં હું સદા નાખું છું. ૧૯
આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામગ્રાપ્યૈવ કૌતેય તતો યાંત્યધર્માં ગતિમ્ ॥૨૦

હે કુંતાના પુત્ર ! એવી આસુરી યોનિને પા-
મેલા, તે મૂઠ લોકો પ્રત્યેક જન્મે મને અથવા મને
પામવાના ઉપાયરૂપ સન્માર્ગને નહિ પામતાં
એનાથી પણ વધારે હલકી ગતિને પામે છે. ૨૦

ઉપર કહેલા આસુરી દોષોમાં પણ એ સર્વ દોષના મૂળ-
ભૂત એવા ત્રણ દોષ તો અવશ્ય તજવા જોઈએ તે હવે કહે છે.

ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશનમાત્મનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભસ્તસ્માદેતત્ત્રયં ત્યજેત્ ॥

કામ ક્રોધ અને લોભ, એ ત્રણ તો સાક્ષાત્
નરકનાજ દ્વારરૂપ છે. કેમકે એ તો જીવાત્માને
નીચથી પણ નીચ યોનિ આપીને તેનો નાશ કર-
નારા છે. માટે એ ત્રણે દ્વાર અવશ્ય તજવાં જોઈએ.

एतैर्विमुक्तः कौतैय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् २२

કેમકે હે કુંતાપુત્ર ! નરકના દ્વારરૂપ એ કામ
ક્રોધ અને લોભથી જે છટચો હોય તેજ પોતાના
કલ્યાણના સાધનરૂપ તપ, યોગ, ઈત્યાદિ આચરી
શકે છે; અને પરમગતિને પામી શકે છે. ૨૨

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।

ન સ સિદ્ધિમવાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ૨૩

જે પુરુષ શાસ્ત્રવિહિત ધર્મમાર્ગ ત્યજીને ઇચ્છા પ્રમાણેજ વર્તે છે; તે નથી પામતો તત્ત્વજ્ઞાન, નથી પામતો સુખશાંતિ કે નથી પામતો પરમગતિ. તસ્માચ્છાસ્ત્વં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ ।

જ્ઞાત્વા શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મકર્તુમિહાર્હસિ ॥૨૪॥

માટે કરવા યોગ્ય ‘કાર્ય’ની અને ન કરવા યોગ્ય ‘અકાર્ય’ની વ્યવસ્થા કરવામાં તારે શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ ધર્મશાસ્ત્રનેજ પ્રમાણભૂત જાણવાં; તથા શાસ્ત્રે વિધાન કરેલાં કર્મ જાણીને પોતાના અધિકારને અનુસરતાં કર્તવ્ય કરવાં જોઈએ. ૨૪

ભાવાર્થ:—અત્યારે તારે—અર્જુનને માટે કર્મ-યોગજ (નિષ્કામભાવે ચુદ્ધકાર્ય કરવું એજ) યોગ્ય છે. કેમકે એથીજ ઈશ્વરકૃપા, ચિત્તશુદ્ધિ, તત્ત્વજ્ઞાન અને પરાલક્ષિ પામીને મોક્ષને અધિકારી થઈશ.

हरिः ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुर-
संपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥१६॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો દૈવાસુરસંપદ્વિભાગ-
યોગ નામનો સોળમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૭ મો—શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ

સોળમા અધ્યાયની અંતે ચઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય એ શ્લોકમાં શાસ્ત્રવિધિને તજી યથેચ્છ વર્તનારનો અનધિકાર કહ્યો. હવે શાસ્ત્રવિધિ તજીને છુટ્છા પ્રમાણે નહિ પણ શ્રદ્ધાથી વર્તનારનો અધિકાર છે કે નહિ! એવું અર્જુન પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન પૂછે છે:-

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः ।

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ ૧॥

હે કૃષ્ણ ! જેઓ હુઃખરૂપ સમજીને, આજ્ઞાને લીધે અથવા શાસ્ત્રવિધિના અજ્ઞાનને લીધે દેવળ ચાલતી આવેલી આચારપરંપરા પ્રમાણેજ કોઈ દેવતાનું શ્રદ્ધાપૂર્વક યજનપૂજન કરે છે, તેઓની ગતિ શી થાય છે? તેઓનું તે યજનપૂજન સત્ત્વગુણી, રજોગુણી કે તમોગુણી કહેવાય? તે કહો.

ભાવાર્થ:-શ્રદ્ધા પોતે તો સત્ત્વગુણી છે; પણ તેની સાથે જોડાયેલો શાસ્ત્રનો અનાદર તથા આ-
ળસ, એ તમોગુણનું કાર્ય હોવાથી અર્જુને પૂછ્યું
કે એ પ્રવૃત્તિ કયા પ્રકારની કહેવાય ? તાત્પર્ય કે,
શ્રદ્ધા જો સત્ત્વગુણીજ ગણાતી હોય તો તો શ્રદ્ધા-
વાળો મનુષ્ય સાત્ત્વિક અને અધિકારીજ ગણાય;
અને જો તે શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી ન હોય તો તે સાત્ત્વિક
તથા અધિકારી ગણાય નહિ.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રીભગવાન કહે છે:-

ત્રિવિધા ભવતિ શ્રદ્ધા દેહિનાં સા સ્વભાવજા ।

સાત્ત્વિકી રાજસી ચૈવ તામસી ચેતિ તાં શૃણુ ॥૨

હે અર્જુન! શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય સમજીને પર-
મેશ્વરપૂજન આદિ કરનારની શ્રદ્ધા તો માત્ર સા-
ત્ત્વિક પ્રકારનીજ હોય છે; પણ જે મનુષ્યો શાસ્ત્ર-
જ્ઞાન નહિ હોવાથી માત્ર લોકાચાર પ્રમાણેજ દેવ-
પૂજાદિ કરે છે; તેઓની તે પૂર્વસંસ્કાર પ્રમાણે
થયેલી શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી,
એમ ત્રણ પ્રકારની હોય છે. માટે તે હવે તું સાંભળ.

ભાવાર્થ:-શાસ્ત્રજ્ઞાન મેળવ્યા પછી પોતામાં
રાજસ કે તામસ ગુણસ્વભાવ જણાય, તો પ્રયત્ન

કરીને તેનો પણ વિજય કરી શકાય છે; પણ જ્યાં શા-
સ્ત્રોક્ત વિવેક હોય નહિ, ત્યાં તો કેવળ પૂર્વના
સંસ્કાર પ્રમાણેનીજ શ્રદ્ધા હોય, એટલે તે ત્રણ
પ્રકારની હોય છે.

શ્રદ્ધા તો સત્ત્વગુણીજ કહેવાય છે. છતાં આપ તેને ત્રણ
પ્રકારની કેમ કહો છો ? એવી શંકા થતાં ભગવાન કહે છે
કે, શ્રદ્ધા સત્ત્વગુણી તો છેજ, પરંતુ તે રજોગુણ અને તમો-
ગુણથી મિશ્રિત હોવાથી તથા રજોગુણી અને તમોગુણી
પુરુષોમાં પણ તે રહેતી હોવાથી શ્રદ્ધા પણ ત્રણ પ્રકારની છે.

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥૩॥

હે ભરતવંશી અર્જુન ! વિવેકીને તેમજ
અવિવેકીને પણ શ્રદ્ધા તો હોય છે. પરંતુ બુદ્ધિ
તથા ગુણોની વધઘટને લીધે ત્રણ પ્રકારની હોય
છે. આથી જે મનુષ્ય જે પ્રકારની શ્રદ્ધાવાળો હોય
છે, તે મનુષ્ય તેવી શ્રદ્ધાવાળો ગણાય છે. જેમકે
અધિક સત્ત્વગુણવાળાની શ્રદ્ધા ‘સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા’ કહે-
વાય છે; અધિક રજોગુણવાળાની શ્રદ્ધા ‘રાજસ
શ્રદ્ધા’ કહેવાય છે અને તમોગુણ વિશેષ હોય તેની
શ્રદ્ધા ‘તામસ શ્રદ્ધા’ કહેવાય છે. ૩

હવે કાર્યના ભેદથી ગુણોના ભેદ દર્શાવે છે.

યજંતે સાત્ત્વિકા દેવાન્યક્ષરક્ષાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્ભૂતગણાંશ્ચાન્યે યજંતે તામસા જનાઃ ॥૪॥

સાત્ત્વિક મનુષ્યો સાત્ત્વિક દેવોને પૂજે છે; રજ્જેગુણી મનુષ્યો યક્ષ અને રાક્ષસાદિ રાજસી દેવોને પૂજે છે; તથા તામસ મનુષ્યો તામસી પ્રકૃતિવાળા પિશાચાદિ ભૂતગણોને પૂજે છે.૪

ભાવાર્થ:—સાત્ત્વિક, રાજસ કે તામસ દેવની પૂજામાં રુચિ હોય તે ઉપરથી તેમના પૂજકોને સત્ત્વગુણી, રજ્જેગુણી કે તમેગુણી જાણવા.

રાજસ તામસના પેટાભેદ હવે કહે છે.

અશાસ્ત્રવિહિતં ઘોરં તપ્યંતે યે તપો જનાઃ ।

દંભાહંકારસંયુક્તાઃ કામરાગબલાન્વિતાઃ ॥ ૫ ॥

એ પ્રમાણે કેટલાકે શાસ્ત્રવિધિને નહિ જાણવા છતાં પૂર્વના સંસ્કારને લીધે સાત્ત્વિક હોય છે; કેટલાએક મધ્યમ કેટીના લોકો રાજસ પ્રકૃતિવાળા હોય છે તથા અધમ લોકો તમેગુણી હોય છે; પરંતુ અત્યંત હીન ભાગ્યવાળા તો પાખંડીઓના કુંસગને લીધે ગતાનુગતિક પાખંડમત

પ્રમાણે વર્તનારા, શાસ્ત્રે કહેલું નહિ એવું ભયંકર તપ કરનારા, દંભી, અહંકારી, કામના તથા આસક્તિવાળા અને દુરાગ્રહી હોય છે. ૫

કર્ષયંતઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમચેતસઃ ।

માં ચૈવાંતઃશરીરસ્થં તાન્વિદ્ધ્યાસુરનિશ્ચયાન્ ॥૬

વળી તેઓ ઉપવાસાદિવડે શરીરમાં રહેલા પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂતના સમૂહને ઉપવાસાદિવડે દુર્બળ કરતા થકા શરીરમાં રહેલા મને અંતર્યામીને કષ્ટ આપીને તપ કરે છે, માટે એવાઓને તું આશ્ચર્ય નિશ્ચયવાળા જાણ. ૬

આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ ।

યજ્ઞસ્તપસ્તથા દાનં તેષાં ભેદમિમં શૃણુ ॥ ૭ ॥

મનુષ્યોને આહાર તથા યજ્ઞ, તપ અને દાન પણ ત્રણ પ્રકારનાં પ્રિય હોય છે. માટે હવે તેમના પણ ભેદ કહું છું તે સાંભળ. ૭

મનુષ્યે રાજસ અને તામસ આહારવિહાર તજીને સાત્ત્વિક આહારથી, સાત્ત્વિક યજ્ઞથી, સાત્ત્વિક દાનથી તથા સાત્ત્વિક તપથી સત્ત્વગુણજ વધારવો જોઈએ; એમ સૂચવવા માટે આહાર આદિના ત્રિવિધ ભેદો હવે તેર શ્લોકથી કહે છે.

આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યસુખપ્રીતિવિવર્ધનાઃ । રસ્યાઃ

સ્निग्धाઃ સ્થિરા હૃદ્યા આહારાઃ સાન્નિકપ્રિયાઃ ૮

આયુષ્ય, ઉત્સાહ, બળ, આરોગ્ય, પ્રસન્નતા તથા પ્રીતિને વધારનારા; રસવાળા, સ્નિગ્ધ પદાર્થવાળા, સારરૂપે વધુ કાળસુધી શરીરમાં રહેનારા, તથા હૃદયને પોષે અને પ્રિય લાગે એવા આહારો સંત્વગુણી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. ૮

કદ્વમ્લલવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનઃ ।

આહારા રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામયપ્રદાઃ ॥૯॥

તીખા, ખાટા, ખારા, અતિ ઉના, લૂખા તથા દાહ કરનારા આહારો રન્નેગુણી મનુષ્યને પ્રિય હોય છે અને તે દુઃખ, શોક તથા રોગ ઉપજાવે છે. ૯

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુષિતં ચ યત્ ।

ઉચ્છિષ્ટમપિ ચામેઘ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥૧૦॥

રાંધ્યા પછી એક પહોર વીતેલું, ઠંડું પડેલું, સ્વાદ ઉડી ગયેલું, દુર્ગંધવાળું, રાતવાસી, ઉચ્છિષ્ટ એટલે કે ખાતાં વધેલું, અથવા ખીજી રીતે અપવિત્ર થયેલું—એવું નહિ ખાવા યોગ્ય અન્ન, તામસી મનુષ્યોને પ્રિય હોય છે. ૧૦

હવે ત્રણ શ્લોકથી યજ્ઞના ત્રણ પ્રકારો કહે છે.

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિદૃષ્ટો ય ઇજ્યતે ।

યષ્ટવ્યમેવેતિ મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥૧૧॥

“યજ્ઞ કરવો યોગ્ય છે અથવા કર્તવ્યરૂપ છે” એવું મનવડે સારી પેઠે સમજી લઇને કૃળની કશી પણ લૌકિક ઇચ્છા વિના જે શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર યજ્ઞ કરવામાં આવે છે; તે યજ્ઞ સાત્ત્વિક છે. ૧૧

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થમપિ ચૈવ યત્ ।

ઇજ્યતે ભરતશ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

પરંતુ હે ભરતકુળમાં ઉત્તમ ! કૃળના ઉદ્દેશથી, દંભને માટે અથવા પોતાની મોટાઈ દર્શાવવા માટે જે યજ્ઞ કરાય; તે યજ્ઞને રજ્જેગુણી જાણવો. ૧૨

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મંત્રહીનમદક્ષિણમ્ ।

શ્રદ્ધાવિરહિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥૧૩॥

અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિરહિત, પ્રદક્ષિણાવિરહિત જમાડ્યા વિનાનો, મંત્રરહિત, દક્ષિણારહિત અને શ્રદ્ધારહિત જે યજ્ઞ તેને તામસ યજ્ઞ કહે છે. ૧૩

હવે શારીરાદિ ત્રણ પ્રકારનાં તપ કહે છે.

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥૧૪॥

ગી. ૧૧

દેવ, દ્વિજ, ગુરુ તથા તત્ત્વવેત્તા ઇત્યાદિનું પૂજન; અને પવિત્રતા, સરળતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસાને શારીરિક કિંવા કાયિક તપ કહે છે. ૧૪

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાङ्મયં તપ ઉચ્યતે ॥૧૫॥

કોઈને ઉદ્વેગ ન કરે એવું, સાચું, સાંભળનારને પ્રિય લાગે એવું અને પરિણામે હિતકારી હોય એવું વચન બોલવું; તથા નિત્યપ્રતિ સ્વાધ્યાય કરવો—અર્થાત્ પરમશ્રેષ્ઠ કર્તવ્યપ્રાપ્તવ્યમાં પ્રેરી ઉન્નત કરે એવું સ્મરણ, વાંચન, કીર્તન અને શ્રવણમનનાદિમાંનું જે જે અનુકૂળ હોય, તે તે બંને તેટલા તેટલા વધુ પ્રમાણમાં નિયમપૂર્વક કર્યા કરવું—એને વાણીનું તપ કહે છે. ૧૫

મનઃ પ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

મનની પ્રસન્નતા, સૌમ્ય સ્વભાવ, મૌન, મનોનિગ્રહ—એટલે કે મનને અનિષ્ટ વિષયો તરફથી રોકી ઇષ્ટવિષયમાં જોડ્યા કરીને વશ કરવું, તથા ભાવોની સંશુદ્ધિપૂર્વક—એટલે કે નિષ્કપટ-

ભાવે અને “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” એવા ઉદારભાવ-
પૂર્વક વર્તવું, એ માનસિક તપ કહેવાય છે. ૧૬

હવે તપના સાત્ત્વિકાદિ ત્રણ પ્રકાર કહે છે.

શ્રદ્ધયા પરયા તપ્તં તપસ્તત્ ત્રિવિધં નરૈઃ ।

અફલાકાંક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચક્ષતે ॥૧૭॥

મનુષ્ય જે ઉપરોક્ત ત્રણે પ્રકારનાં તપ કળની
આકાંક્ષાવિના, એકાગ્ર ચિત્તથી તથા ઉત્તમ શ્રદ્ધાથી
તપે છે; તે સાત્ત્વિક તપ કહેવાય છે. ૧૭

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભેન ચૈવ યત્ ।

ક્રિયતે તદિહ પ્રોક્તં રાજસં ચલમધ્રુવમ્ ॥૧૮॥

જે તપ પોતાના સત્કાર, માન કે પૂજા માટે
તપાય છે—અર્થાત્ “આ મોટો ધનવાન છે, સાધુ છે,
મહાત્મા છે, તપસ્વી છે” ઇત્યાદિ વખાણ તથા
માન મેળવવા અને પૂજાવા માટે કે બીજા લૌકિક
લાભ માટે જે તપ દંભથી અથવા દેખાવપૂરતું
કરાય છે; તે તપ રાજસગુણ—અસ્થિર અને
રળેશુણી કહેવાય છે. ૧૮

મૂઢગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૧૯॥

જે તપ અજ્ઞાનજન્ય દુરાચરુથી, શક્તિ ઉપ-
રાંતનું, પોતાનાં શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિને પીડા
કરીને અથવા બીજાને નાશ કરવા માટે કરાય છે;
તે તપ તમોગુણી કહેવાય છે. ૧૯

હવે ત્રણ પ્રકારનાં દાન કહે છે.

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેऽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ૨૦

દાન આપવું એ કર્તવ્ય છે, એવો નિશ્ચય કરીને
સામો બદલો વાળી શકે નહિ તેવા સુપાત્રને,
તપસ્વીને, વેદશાસ્ત્રસંપન્ન બ્રાહ્મણને, બ્રહ્મવેત્તાને
તથા યોગ્ય સ્થળે અને યોગ્ય કાળે જે દાન
અપાય છે; તે દાન સત્ત્વગુણી કહેવાય છે. ૨૦

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્લિષ્ટં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૨૧॥

જો હું આને દાન આપીશ તો તે કોઈ સમયે
મને બદલો વાળી આપશે એવી ધારણાથી, અથવા
તો હું દાન કરીશ તો મને સ્વર્ગાદિ લોક મળશે
એવી ક્ષણાશાથી, કિંવા મનમાં કલેશ પામીને જે
દાન અપાય છે; તે દાન રજોગુણી કહેવાય છે. ૨૧

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥૨૨॥

જે દાન અયોગ્ય સ્થળમાં, અયોગ્ય સમયે તથા અપાત્ર મનુષ્યને અપાય છે; કિંવા પવિત્ર દેશ, પવિત્ર કાળ અને સુપાત્ર મનુષ્ય મળ્યા છતાં જે દાન સત્કાર કર્યા વિના કિંવા અપમાનસહિત અપાય છે; તે દાન તામસ કહેવાય છે. ૨૨

ઐતત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણસ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

બ્રાહ્મણાસ્તેન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥૨૩॥

શિષ્ટ લોકોએ બ્રહ્મનાં ઐ, તત્ અને સત્ એવાં ત્રણ નામ કહેલાં છે. “ઐ” બ્રહ્મનું નામ એટલા માટે કે એ શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો વાચક છે; તથા એ શબ્દનો અર્થ “જગતનું કારણ” એવો પણ પ્રસિદ્ધ છે. “તત્” (તે) એ પણ પરબ્રહ્મનું નામ એટલા માટે કે એ શબ્દ પરોક્ષ વસ્તુને માટે બોલાય છે; અને સાધકથી પરબ્રહ્મ પરોક્ષજ હોય છે. “સત્” શબ્દનો અર્થ સત્ય-સાચું, શુભ ઇત્યાદિ છે અને પરબ્રહ્મ પણ સત્ય તથા શુભ છે; તેથી “સત્” શબ્દ પણ બ્રહ્મનું નામ છે. આવાં ત્રણ

પ્રકારનાં પ્રદ્ધનાં નામ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે; અને પરમેશ્વરે એ ત્રણ પ્રકારનાં નામથી સૃષ્ટિના આરંભમાં પવિત્ર પ્રાદ્ધણો, વેદો અને યજ્ઞોને સૃજ્યા છે.

આ શ્લોકનો અર્થ આવો પણ થાય કે, જે પરપ્રદ્ધનાં ઐ, તત્ અને સત્ એવાં ત્રણ નામો શિષ્ટ શ્લોકોએ કહ્યાં છે; તેજ પરમાત્માએ પૂર્વે મહાપવિત્ર પ્રાદ્ધણોને, વેદોને તથા યજ્ઞોને સૃજ્યા છે; માટે પ્રદ્ધનાં એ ત્રણ નામો અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. ૨૩

હવે પ્રત્યેક સ્થળે ઐકારની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવે છે.

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તંતે વિધાનોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥૨૪॥

એટલા માટેજ વેદવેત્તાઓની યજ્ઞ, દાન અને તપાદિકની શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ સદા ઐ શબ્દના ઉચ્ચાર પછી ચાલુ થાય છે. ૨૪

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાશ્ચ વિવિધાઃ ક્રિયંતે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥

મોક્ષને ઇચ્છનારા શુદ્ધ ચિત્તવાળા મનુષ્યો લૌકિક ફળની ઇચ્છા નહિ રાખતાં યજ્ઞ, તપ આદિની ક્રિયાઓ તથા વિવિધ દાનો કરે છે; તે પણ

તત્ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીને કરે છે. ૨૫

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રશસ્તે કર્મણિ તથા સચ્છબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥૨૬

હે પાર્થ ! અમુકનું અસ્તિત્વ (હયાતી) તથા શ્રેષ્ઠતા દર્શાવવાને “સત્” શબ્દ યોજાય છે; તથા વિવાહાદિ મંગલ કાર્યોમાં પણ સત્ શબ્દ યોજાય છે.

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ સદિતિ ચોચ્યતે ।

કર્મ ચૈવ તદર્થાયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

શ્રૌત અને સ્માર્ત આદિ યજ્ઞોમાં, શારીરાદિ તપશ્ચર્યાઓમાં અને કન્યા આદિકના દાનમાં જે સ્થિતિ થવી તે પણ સત્ (શુભ સ્થિતિ) કહેવાય છે; તથા ‘ઐ, તત્ અને સત્’ એ ત્રણે નામ જે પરમાત્માનાં છે; તે પરમાત્માની આરાધના માટે સેવા, પૂજા, વાળવું, લીંપવું ઇત્યાદિ જે જે કર્મ કરાય છે તેને પણ ‘સત્’ (સત્કર્મ) એમજ કહેવાય છે. ૨૭

ભાવાર્થઃ—પરમાત્માનાં ઉપર કહેલાં ત્રણે નામે શ્રેષ્ઠ હોવાથી સર્વે કર્મોને ઉત્તમ ગુણવાળાં કરવા માટે તે તે કર્મો કરતી વેળાએ ‘ઐ તત્ સત્’ એમ બોલવું જોઈએ. કારણ કે આ શ્લોક વિધિવાક્ય-

(આજ્ઞાના વચન)રૂપ છે, અર્થવાદરૂપ નથી.

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નૌહહ ॥૨૮॥

હે પૃથાના પુત્ર ! શ્રદ્ધાવિના જે કંઈ હોમ્યું હોય, જે કંઈ આચ્યું હોય, તથા તપ અથવા બીજું જે કંઈ કર્યું હોય, તે બધું “અસત” કહેવાય છે; કારણ કે તે શ્રદ્ધારહિત કર્મ આ લોકમાં કે પર-લોકમાં કંઈ પણ ફળદાયક થતું નથી. તાત્પર્ય કે, જે પણ કર્મ શ્રદ્ધાવિના કરવું તે નિષ્ફળ જેવું છે; માટે સર્વ કર્મો શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવાં જોઈએ. ૨૮

હરિઃ ॐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂપનિષત્સુ બ્રહ્મ-
વિદ્યાયાં યોગશાસ્ત્રે શ્રીકૃષ્ણાર્જુનસંવાદે શ્રદ્ધાત્રય-
વિભાગયોગો નામ સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ॥૧૭॥

ઇતિ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો શ્રદ્ધાત્રયવિભાગયોગ
નામનો સત્તરમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો—મોક્ષસંન્યાસયોગ

પાંચમા અધ્યાયમાં ભગવાને કર્મનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો, અને ચોથા અધ્યાયમાં માત્ર 'ફળનો ત્યાગ કરવો પણ કર્મ' તો કરવાંજ' એમ કહ્યું. પરંતુ પરમ કૃપાળુ સર્વજ્ઞ ઈશ્વર એવી એકખીજથી ઉલટી વાત કહે નહિ; માટે અર્જુન કર્મનો ત્યાગ તથા કર્મ કરવાં, એ બેનો વિરોધ સમજવા માટે તેમનું સ્વરૂપ જૂઠું જૂઠું પૂછે છે.

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે:-

સંન્યાસસ્ય મહાબાહો તત્ત્વમિચ્છામિ વેદિતુમ્ ।

ત્યાગસ્ય ચ હૃષીકેશ પૃથકેશિનિષ્ઠદન ॥૧॥

હે મોટી ભુજવાળા ! હે ઇંદ્રિયોને વશ રાખનારા ! હે કેશી દૈત્યને મારનારા ! હવે સંન્યાસનું અને ત્યાગનું જૂઠું જૂઠું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છું છું.

શ્રીભગવાનુવાચ । શ્રી ભગવાન કહે છે:-

કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં કવયો વિદુઃ ।

સર્વકર્મફલત્યાગં પ્રાહુસ્ત્યાગં વિચક્ષણાઃ ॥૨॥

સ્વર્ગકામો યજેત, પુત્રકામો યજેત, એટલે કે સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, પુત્રની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, એ પ્રમાણે લૌકિક ફળપ્રાપ્તિમાટે કર્મો કરવાનું કહેલું છે. પણ મુમુક્ષુ (મોક્ષને ઇચ્છનારો) તો કોઈ પ્રકારનું લૌકિક ફળ ઇચ્છે નહિ, એટલે સકામ કર્મ તેને માટે નિષ્પ્રયોજન છે. તેથી મુમુક્ષુ કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ કરે, તેને ચતુર પંડિતો “સંન્યાસ” કહે છે; અને નિત્ય-નૈમિત્તિક ઇત્યાદિ સર્વ કર્મોનાં માત્ર ફળનો ત્યાગ કરે, એને વિચક્ષણ પુરુષો “ત્યાગ” કહે છે.

શંકા:—નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું ફળ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિઓમાં કહ્યું નથી; અને જેનું કંઈ ફળ નથી તેવાં કર્મના ફળનો ત્યાગ કેમ સંભવે? જેમકે વાંઝણીના પુત્રનો ત્યાગ કોઈ કાળે સંભવતો નથી.

ઉત્તર:—“સ્વર્ગકામો યજેત, પશુકામો યજેત, સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો, પશુની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો” એવું ફળ શ્રુતિએ કહ્યું છે; અને “અહરહઃ સંધ્યામુપાસીત” તથા “યાવજ્જીવમગ્નિહોત્રં જુહોતિ” ઇત્યાદિ વચનોમાં સંધ્યાવંદન

અને અગ્નિહોત્રાદિ નિત્યકર્મોનું ક્ષણ શ્રુતિએ કહ્યું નથી; પરંતુ જેમ વિશ્વજિત યજ્ઞનું કંઈ પણ ક્ષણ નથી કહ્યું તો પણ સ્વર્ગક્ષણ કલ્પવામાં આવે છે; તેમ નિત્યનૈમિત્તિક કર્મનાં પણ ક્ષણની કલ્પના કરવી જોઈએ. વળી શ્રુતિમાં નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોનું ક્ષણ કહ્યું પણ છે કે “સર્વ એતે પુણ્યલોકા ભવન્તિ” “કર્મણા પિતૃલોકઃ” “ધર્મેણ પાપમપનુદતિ” અર્થાત્ “શુભ કાર્ય કરનારા સર્વ પુણ્યવાનોના સ્વર્ગલોકને પામે છે” “કર્મવડે પિતૃલોકને પમાય છે” “ધર્મવડે મનુષ્ય પાપને દૂર કરે છે” આવચનોથી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મના ક્ષણરૂપે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ તથા પાપની નિવૃત્તિ કહેલી છે. માટે “નિત્યનૈમિત્તિક આદિ સર્વ કર્મોના ક્ષણનો ત્યાગ કરવો, એને વિચક્ષણ પુરુષો ‘ત્યાગ’ કહે છે” એમ જે ભગવાને કહ્યું છે તે યોગ્યજ છે.

શંકા:—કર્મક્ષણ તજીને કર્મ કરવાં; એવું કહેવાથી તો પુરુષની નિષ્કર્મ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ ગણાય. માટે એ જોતાં તો કર્મ ન કરવાં એજ ઉત્તમ છે.

સમાધાન:—સર્વ કર્મોનાં માત્ર ક્ષણજ બંધન કરનાર છે; માટે એ કર્મક્ષણોની ઇચ્છા તજી દઈને કેવળ વિવિદિષા ઉત્પન્ન થવા માટે નિષ્કામ કર્મો-

જ કરવાં જોઈએ. એ વિવિદિષા* ઉત્પન્ન થતાં સુધી અંતઃકરણની શુદ્ધિ સાધવાને માટે જ્ઞાનને અનુસરતાં કર્મ કરવાં અને તેમનાં ફળોની ઈચ્છાનો ત્યાગ કરવો, એનું જ નામ ‘ત્યાગ’ છે; કર્મોને છોડી દેવાં એનું નામ કંઈ ‘ત્યાગ’ નથી. નૈષ્કમ્ય સિદ્ધિમાં કહ્યું છે કે “પ્રત્યક્ પ્રણવતા બુદ્ધેઃ કર્માણ્યુત્પાદ્ય શુદ્ધિતઃ । કૃતાર્થોન્યસ્તમાયાન્તિ પ્રાવૃઢંતે ઘના ઇવ ॥ જેમ ચોમાસાને અંતે વાદળાં એની મેળે નાશ પામે છે, તેમ નિષ્કામ કર્મો પણ અંતઃકરણની શુદ્ધિ કર્યા પછી બુદ્ધિને બ્રહ્માકાર કરી પોતે કૃતાર્થ થઈને લય પામે છે.” આ ગીતાગ્રંથમાં પણ “યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાત્ આત્મતૃપ્તશ્ચ માનવઃ । આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિચિતે ॥ ”

એ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે, મનુષ્ય

* “માત્ર એક પરમાત્મા જ નિત્ય છે; અને એના સિવાય બીજું બધું અનિત્ય છે” એવા જ્ઞાનને લીધે દેહાદિક પ્રત્યે અહંતામમતા માનવાણી અવળી બુદ્ધિ તથા મિથ્યાભિમાન દૂર થઈ જઈને એ બુદ્ધિનો (અહંતામમતાનો) પ્રવાહ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તરફ વળી જઈ બ્રહ્માકાર થવો; એ બ્રહ્મી સ્થિતિનું નામ “વિવિદિષા” કહેલું છે.

જ્યારે બાહ્ય કર્મોથી ઉપરામ થઈને માત્ર પરમાત્મા-
માંજ પ્રીતિવાળો, પરમાત્મામાંજ તૃપ્તિવાળો. તથા
પરમાત્મામાંજ પૂર્ણ પ્રસન્ન રહેનારો થાય છે; ત્યારે
તેને કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. મહર્ષિ વસિષ્ઠે
પણ કહ્યું છે કે “ન કર્માણિ ત્યજેદ્યોગી કર્મભિ-
સ્ત્યાજ્યતે હ્યસૌ । કર્મણો મૂલભૂતસ્ય સંકલ્પસ્યૈવ
નાશનઃ ॥ અર્થાત્ યોગીએ કર્મોને તજવાં નહિ.
કારણ કે નિષ્કામ કર્મો કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ
થઈ કર્મના મૂળરૂપ જે સંકલ્પ, તે સંકલ્પનો નાશ
થઈ જાય છે; એટલે પછી કર્મો પણ પોતાની મેળે-
જ તેં યોગીનો ત્યાગ કરે છે.” વળી ભાગવતમાં
પણ કહ્યું છે કે “તાવત્કર્માણિ કુર્વીત ન નિર્વિદ્યેત
યાવતા । મત્કથા શ્રવણાદૌ વા શ્રદ્ધા યાવન્ન
જાયતે ॥ જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્ગત્તો વાનપેક્ષકઃ ।
સલિજ્ઞાનાશ્રમાંસ્ત્યક્તવાચરેદવિધિગોચરઃ ॥

અર્થાત્ જ્યાંસુધી કર્મો ઉપર ઉપરામતા આવીને
મારી કથાકીર્તનાદિ પ્રત્યે પ્રીતિ અને મારા પ્રત્યે
શ્રદ્ધા ન ઉપજે, ત્યાંસુધી નિષ્કામ કર્મોજ કરવાં
જોઈએ. જે મારો ભક્ત બહારના પદાર્થો અને
કર્મો ઉપર તથા બ્રહ્મલોકના પણ ભોગ ઉપર વૈરા-

ગ્ય પામીને માત્ર એક મોક્ષનીજ ઇચ્છાવાળો થયો હોય, તેણેજ પ્રાપ્ત ગૃહસ્થાશ્રમનો અથવા દંડાદિકના ચિહ્નવાળા આશ્રમધર્મોનો ત્યાગ કરી દઇને પોતાથી પાળી શકાય તેટલા ઉત્તમ ધર્મ પાળવા; પરંતુ શાસ્ત્રના દાસ થઇને ફરવું નહિ.” માટે જ્યાંસુધી અંતઃકરણની યોગ્ય વિશુદ્ધિ થયેલી ન જણાય ત્યાંસુધી તો યોગ્ય આંતરિક વિશુદ્ધિ માટે ફળની ઇચ્છા તણને જ્ઞાનનાં અવિરોધી, આવશ્યક અને પોતાના ગુણસ્વભાવને અનુસરતાં હોય એવાં યથોચિત કર્મો કરવાં; એનુંજ નામ ખરો ‘ત્યાગ’ કહેવાય છે.

ત્યાજ્યં દોષવદિત્યેકે કર્મ પ્રાહુર્મનીષિણઃ ।

યજ્ઞદાનતપઃકર્મ ન ત્યાજ્યમિતિ ચાપરે ॥૩॥

કેટલાએક સાંખ્યશાસ્ત્રવેત્તાઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે યજ્ઞાદિ બધાંજ કર્મોમાં હિંસા આદિ અનેક દોષ રહેલા હોવાથી અશુભ અને શુભ, તથા સકામ અને નિષ્કામ, બધાંજ કર્મો મોક્ષ-ચ્છુએ તણ દેવાં જોઇએ; પરંતુ મીમાંસકો કહે છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ કર્મો તો તજવાં નહિ પણ કર્યાંજ કરવાં. ૩

નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ર ત્યાગે ભરતસત્તમ ।

ત્યાગો હિ પુરુષવ્યાઘ્ર ત્રિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ॥૪

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! ત્યાગવિષે ઉપર પ્રમાણે જે મતભેદ ચાલે છે, તે વિષે તું હવે મારે નિશ્ચય સાંભળ. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આ ત્યાગનું સ્વરૂપ જાણવું કઠિન હોવાથી વિદ્વાનોએ સત્ત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી એમ ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ કહ્યો છે. ૪

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥૫॥

યજ્ઞ, દાન અને તપ, એ કર્મો તજવાં નહિ પણ કરવાંજ; કારણ કે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ તો વિવેકીના પણ ચિત્તને વિશેષ શુદ્ધ કરનારાં છે; ૫

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

પરંતુ જે યજ્ઞદિકે કર્મોને મેં પવિત્ર કરનારાં કહ્યાં છે, તે કર્મોનો “કર્તા હું છું” એવું મિથ્યા-ભિમાન મૂકી દઈને અને ક્ષણની કાંઈ પણ આશા રાખ્યા વિના કેવળ ઈશ્વરના આરાધન માટે કરવાં જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચિત અને ઉત્તમ મત છે.

હવે ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥૭॥

કામ્ય કર્મો બંધનકારક હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો ઠીક છે; પરંતુ નિષ્કામ કર્મો તો ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષનું સાધન હોવાથી તેઓનો ત્યાગ કરવો કેાઈ રીતે ઉચિત નથી. આવું છતાં પણ અજ્ઞાન-જન્ય મોહને લીધે જો તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે, તો એને “તામસ ત્યાગ” કહેલો છે. ૭

દુઃસ્વામિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્લેશમયાત્ત્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥૮

વિવેકજ્ઞાનપૂર્વક કર્મયોગ સાધીને જે ચિત્ત-શુદ્ધિ મેળવવી જોઈએ, તે મેળવ્યાં વિના જે મનુષ્ય “કર્મ કરવામાં શ્રમ પડે છે તેથી તે દુઃખ-રૂપજ છે” એવું સમજીને તેનો ત્યાગ કરે છે; તે રજોગુણી મનુષ્ય એવો રાજસ ત્યાગ કરવાથી ત્યાગનું અલાકિક ફળ પામતો નથી. ૮

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ।

સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકો મતઃ

અને હે અર્જુન ! જે પુરુષ કર્તાપણાનું અભિ-

માન અને ફળની આકાંક્ષા તજીને તથા “મારા ગુણસ્વભાવ જોતાં કર્મ કરવું એ માફ કર્તવ્ય છે” એમ સમજીને પોતાનાં સ્વભાવનિયત કર્મો કરે છે; તેના તે અભિમાનના તથા ફળેચ્છાના ત્યાગને મેં સાત્ત્વિક ત્યાગ માન્યો છે. ૯

એવો સાત્ત્વિક ત્યાગ કરનારનું લક્ષણ હવે કહે છે.
ન દ્વેષ્ટ્યકુશલં કર્મ કુશલે નાનુષજ્ઞતે ।

ત્યાગી સત્ત્વસમાવિષ્ટો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ૧૦

એવો ત્યાગી સત્ત્વગુણવાળો, મેધાવી (યથાવત્ તત્ત્વજ્ઞાનવાળો) તથા સંશયમુક્ત હોય છે; તેથી તે અનિષ્ટ ફળદાયક અકુશળ કર્મનો દ્વેષ કરતો નથી; તથા સ્વર્ગાદિ શુભ ફળદાયક કુશળ કર્મમાં આસક્તિ રાખતો નથી. ૧૦

“એમ કર્મફળને ત્યજવાં, તેના કરતાં કર્મોનો જ ત્યાગ કેમ ન કરવો, કે જેથી ક્રિયાજન્ય વિક્ષેપ નહિ રહેતાં સુખેથી જ્ઞાનનિષ્ઠા થાય? એનો હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર કહે છે.

ન હિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ।

યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥૧૧

દેહધારી મનુષ્ય સઘળાં કર્મ તજી શકે એવું

છેજ નહિ. માટે જે મનુષ્ય કર્મ કરે છે અને તેના ફળને તજે છે; તેજ ત્યાગી કહેવાય છે. ૧૧

હવે એ કર્મફળના ત્યાગનું ફળ કહે છે.

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् १२

અનિષ્ટ કર્મનું ફળ નારકીપણું, ઇષ્ટ કર્મનું ફળ દેવપણું અને મિશ્ર કર્મનું ફળ મનુષ્યપણું; એ પ્રમાણે પાપ, પુણ્ય અને મિશ્રિત કર્મોનાં જે ત્રણ પ્રકારનાં ફળ પ્રસિદ્ધ છે; તે તો સકામ મનુષ્યને મળે છે. પણ કામ્ય કર્મને તથા કર્મફળને તજનારા સંન્યાસીને એ ત્રિવિધ કર્મફળ કદી પણ મળતાં નથી. કેમકે તે સાર્વિક ત્યાગીને પાપનો સંભવ નથી; અને પુણ્યકર્મો ઈશ્વરાર્પણ કરીને તેનું ફળ તો તેણે પ્રથમથીજ તજી દીધેલું હોય છે. ૧૨

કર્મ કરવા છતાં પણ કરનારને પોતાના કર્મનું ફળ કેમ મળે નહિ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં ફળની ઈચ્છા વિનાના તથા અહંકારરહિત પુરુષને કર્મના ફળનો લેપ શાથી થતો નથી, એ વાત હવે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વિસ્તારથી સમજાવે છે.

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्ध्ये सर्वकर्मणाम् ॥ ૧૩

હે મોટી ભુજવાળા ! સર્વ કર્મોની સિદ્ધિ માટે વેદાંતના સિદ્ધાંતમાં આ પાંચ કારણો કહ્યા છે; તે તું મારી પાસેથી જાણી લે. ૧૩

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥ ૧૪ ॥

૧ અધિષ્ઠાન (શરીર), ૨ કર્તા (જીવ), ૩ કરણ (એટલે કે કર્મ કરવાના મુખ્ય સાધનરૂપ ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ), ૪ વિવિધ પ્રકારની જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ, તથા પાંચમું દૈવ (એટલે કે ઇન્દ્રિયાદિને સ્ફૂર્તિ આપનાર જે સૂર્યાદિક વિભૂતિઓ તેના નિયામક અને પ્રેરક એવા પરમેશ્વર). આ પાંચ કારણો કર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૪

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥ ૧૫ ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ ૧૬ ॥

શરીર, વાણી અને મનવડે મનુષ્ય જે કંઈ ધર્મકાર્ય અથવા વિપરીત કર્મ કરે છે; તે સર્વ કર્મો કરનાર ઉપરોક્ત પાંચ કારણો છે; છતાં જે

મનુષ્ય પોતાને કિંવા નિર્લેપ આત્માને કર્તા સમજે છે; તે યથાવત્ જ્ઞાનવિનાનો અને વિપરીત દુર્બુદ્ધિ-વાળો હોવાથી ખરી વાત સમજતો નથી. ૧૫, ૧૬

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

હત્વાપિ સ इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबद्धयते॥ १७

‘ઉપર જણાવેલાં શરીરાદિજ કર્મો કરે છે, મારે શુદ્ધાત્માને એની સાથે સંબંધ નથી’ એવું યથાર્થ જ્ઞાન થવાથી જેને ‘હું કર્તા છું’ એવું કર્તાપણાનું મિથ્યાભિમાન નથી; તેની બુદ્ધિ કર્મ-ફળની અનિચ્છાને લીધે લેપાતી નથી. અને તેથી એવો અનાસક્ત મનુષ્ય કદાચ આ બધાં પ્રાણીને હણે તોપણ તે વિવેકયુક્ત પરમાર્થદષ્ટિથી કોઈને હણતો નથી તથા હત્યાના પાપથી બંધાતો નથી.

ભાવાર્થ:—એવાં મહાપાપ પણ તેને બંધન કરતાં નથી, તો નિષ્કામ કર્મો તો અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા અપરોક્ષ જ્ઞાનના સાધનરૂપ રહ્યાં, એટલે તેનાથી તો બંધન સંભવેજ કેમ ?

માર્યા છતાં આત્મા મરતો નથી અને હિંસાના પાપથી બંધાતો નથી; એ વાત વિસ્તારથી સમજાવવા માટે હવે કર્મ-વિધિ, કર્મનો આશ્રય અને તેનાં ફળાદિક એ સર્વ ત્રિગુણા-

તમક હોઈ તેઓનો સંબંધ નિર્ગુણ આત્મા સાથે નથી, એવા અભિપ્રાયથી કર્મનો વિધિ તથા આશ્રય ઇત્યાદિ કહે છે.

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા કર્મચોદના।

કરણં કર્મ કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥૧૮॥

‘જ્ઞેય’ એટલે જાણવા તથા પામવા યોગ્ય પદાર્થ; ‘જ્ઞાન’ એટલે આ પદાર્થથી મારું હિત થશે, આથી અહિત થશે, ઇત્યાદિ જાણવું તે; ‘પરિજ્ઞાતા’ એટલે જ્ઞેય પદાર્થને તથા જ્ઞાનને જાણનારો પુરુષ; એ ત્રણના યોગથી કોઈપણ કર્મ કરવાની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ થાય છે. એજ પ્રમાણે ક્રિયા થવાનો આધાર પણ આ ત્રિવિધ પદાર્થો ઉપર રહેલો છે. ‘કરણ’ એટલે ક્રિયાના અત્યંત સમીપના ને આવશ્યક સાધનરૂપ હાથ, પગ, ચક્ષુ, કાન ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયો, તથા તેની અને પ્રાણાદિકની ક્રિયાઓ; ‘કર્મ’ એટલે કર્તાએ કરવા ઇચ્છેલા કાર્યનું ચોજી રાખેલું સ્વરૂપ; તથા ‘કર્તા’ એટલે ક્રિયાનો પ્રયોજક, પ્રેરક અને નિવર્તક એવો ક્રિયા કરવામાં સ્વતંત્ર પુરુષ; એ ત્રિવિધ પદાર્થો ઉપર કોઈ પણ ક્રિયા થવાનો આધાર છે. ૧૮

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈવ ગુણભેદતઃ ।

પ્રોચ્યતે ગુણસંખ્યાને યથાવચ્છૃણુ તાન્યપિ॥૧૯

હવે કાર્યપરત્વે ગુણોનું વિવેચન કરનાર જે સાંખ્યશાસ્ત્ર તેમાં જ્ઞાન, કર્મ તથા કર્તા આ પ્રત્યેક-ને સત્ત્વાદિકે ગુણના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે. તે તું મારી પાસેથી યથાવત સાંભળ. ૧૯

ભાવાર્થ:—ચૌદમા અધ્યાયમાં તત્ત્વ સત્ત્વં નિર્મલ-ત્વાત્ આદિ વચ્ચનોથી ગુણો કેવી રીતે બંધન કરે છે તે કહ્યું હતું; સત્તરમા અધ્યાયમાં યજ્ઞન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્ ઇત્યાદિ વચ્ચનોથી ત્રણ ગુણોવડે થતા ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવનું નિરૂપણ કર્યું હતું; પછી સાત્ત્વિક આહાર ઇત્યાદિથી રાજસી તથા તામસી સ્વભાવ દૂર કરી, સાત્ત્વિક સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરવાનું કહ્યું હતું; અને આ અધ્યાયમાં ક્રિયા, સાધન તથા ક્ષણ ઇત્યાદિનો આત્માને સંબંધ નથી એમ દર્શાવવા માટે સર્વ વસ્તુઓનું ત્રિગુણાત્મકપણું સમજાવશે, એટલે પ્રથમ કરતાં અહીં વિશેષતા જાણવી.

હવે જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર ત્રણ શ્લોકથી કહે છે.

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥

બ્રહ્માથી તે સ્થાવરપર્યંતનાં સર્વ પ્રાણીઓ

એકબીજાથી ભિન્ન ભિન્ન આકાર અને સ્વભાવ-
વાળાં છે; છતાં જે જ્ઞાન એ સર્વમાં એક અખંડ અ-
વિનાશી પરમાત્માને સળંગ સૂત્રની પેઠે વ્યાપી
રહેલા જાણે છે તે જ્ઞાનને સાત્ત્વિક જાણવું. ૨૦

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥૨૧॥

વસ્તુતઃ સર્વમાં સમાનપણે વ્યાપી રહેલા એક
અખંડ પરમાત્માને જે જ્ઞાનવડે જૂદાં જૂદાં શરી-
રોમાં સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિરૂપે અનેક આત્માઓને
રહેલા જાણે છે, તે જ્ઞાનને રજોગુણી જાણવું. ૨૧

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥૨૨॥

જે જ્ઞાનથી કરીને અમુક એકજ કાર્યમાં (એ-
ટલે કે અમુક દેહ અથવા પ્રતિમામાં અને આટલો
તથા આવોજ પરમાત્મા છે; અથવા આ અમુક
શરીર કે પ્રતિમાજ પરમાત્મા કિંવા ઈશ્વર છે;
અથવા તો માત્ર અમુક લોકમાં કે સ્થાનમાં) પરમાત્મા
રહેલો છે; એવું જે એકજ દેહમાં કે સ્થળાદિકમાં
સંપૂર્ણ પરમાત્મા કે પરમેશ્વરને રહેલો હોવાનું

યુક્તિવગરનું, પરમાર્થરહિત તથા દુરાગ્રહવાળું
સ્વલ્પ જ્ઞાન થાય છે; તે જ્ઞાન તમોગુણી કહેવાય છે.
હવે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મની સમજણ આપે છે.

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ કૃતમ્ ।

અફલપ્રેપ્સુના કર્મ યત્તત્સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥૨૩॥

જે નિયત કર્મ અથવા નિત્યકર્મ પોતાના
ગુણસ્વભાવને અનુકૂળ હોય; જે કર્મ કર્તાપણાના
અભિમાન વિના અને સ્વભાવથી કરાતું હોય; જે
કર્મ ધનપુત્રાદિમાં રાગ હોવાથી અથવા શત્રુ ઉપર
દ્વેષ હોવાથી કરાતું હોય નહિ; તથા જે કર્મનિ-
ષ્કામભાવે એટલે પ્રભુપ્રીત્યર્થે કરાતું હોય, તે કર્મ
સાત્ત્વિક કહેવાય છે. ૨૩

યત્તુ કામેપ્સુના કર્મ સાહંકારેણ વા પુનઃ ।

ક્રિયતે બહુલાયાસં તદ્રાજસમુદાહૃતમ્ ॥૨૪॥

જે કર્મ ક્ષણની ઇચ્છાવાળા પુરુષથી અથવા
“મારા જેવો લાયક ભક્ત, આગેવાન, વિદ્વાન,
ધનવાન, દાતા કે મહાપુરુષ બીજો કોઈ નથી” એવા
અહંકારી પુરુષથી કરાય છે અથવા ઘણા કલેશ-
વાળું હોય છે; તે કર્મ રાજસ કહેલું છે. ૨૪

અનુબંધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય ચ પૌરુષમ્ ।

મોહાદારમ્યતે કર્મ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૫ ॥

પરિણામે થનારા દુઃખદાયક અંધનનો; ધન,
અળ, પુણ્ય અને આયુષ્યાદિકના ક્ષયનો; હિંસાનો
તથા પોતાના સામર્થ્ય ઇત્યાદિનો વિચાર કર્યા
વિના જે કર્મ કેવળ મોહથી, દેખાદેખીથી, ઉશ્કે-
રણીથી કે અંધશ્રદ્ધાથી આરંભવામાં આવે છે; તે
કર્મ તમોગુણી કહેવાય છે. ૨૫

હવે શ્રીકૃષ્ણ ત્રણ શ્લોકથી ત્રણ પ્રકારના કર્તા કહે છે.

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધ્યસિદ્ધ્યોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાત્ત્વિક ઉચ્યતે ॥

જે મનુષ્ય કર્તાપણના અભિમાન વિનાનો,
ગર્વયુક્ત વાણી નહિ બોલનારો, ધીરજવાળો, ઉ-
ત્સાહવાળો, ઉદ્યમવાળો તથા કર્મની સિદ્ધિ અથવા
અસિદ્ધિમાં હર્ષશોકાદિ વિકારવિનાનો હોય;
એવો કર્તા સત્ત્વગુણી કહેવાય છે. ૨૬

રાગી કર્મફલપ્રેપ્સુર્લુબ્ધો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭

જે કર્તા લૌકિક પદાર્થોમાં પ્રીતિવાળો, કર્મ-
ફળની ઇચ્છાવાળો, પરાયા ધનાદિકના લોભવાળો,

ઘાતકી સ્વભાવવાળો, પવિત્રતા વગરનો, લાલથી હુર્ષ પામનારો અને હાનિથી શોક કરનારો હોય, તેવો કર્તા રજ્જેગુણી ગણાય છે. ૨૭

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८

જે કર્તા ગાફલ, વિવેકરહિત, અનમ્ર, શઠ, બીજાનું અપમાન કરનારો, આળસુ, ખેદયુક્ત સ્વભાવવાળો તથા દીર્ઘસૂત્રી (એટલે કે કરવાનું હોય તે કરવાને બદલે વાતો અથવા વિચારોજ કર્યા કરનારો) હોય; તે કર્તા તામસ કહેવાય છે. ૨૮

હવે બુદ્ધિ તથા ધીરજના ત્રિવિધ ભેદો કહે છે.

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

હે ધનંજય ! સત્ત્વ આદિ ગુણોને લીધે ધીરજના તથા બુદ્ધિના પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે; તે સર્વ જૂદા જૂદા કહીશ તે તું સાંભળ. ૨૯

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।

बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

હે પૃથાના પુત્ર ! જે બુદ્ધિ ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ, અધર્મની નિવૃત્તિ, કરવા જેવું શું અને ન કરવા

જેવું શું, ભય રાખવા જેવું શું અને નિર્ભય રહે-
વા જેવું શું, તથા બંધન શાથી થાય છે અને
મોક્ષ શાથી થાય છે, એ સર્વ યથાવત્ જાણે છે, તે
બુદ્ધિને સત્વગુણી જાણવી. ૩૦

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी॥૩૧

હે પાર્થ ! મનુષ્ય જે બુદ્ધિવડે ધર્મને તથા
અધર્મને, કાર્યને તથા અકાર્યને, ભયને તથા
અભયને અને બંધ તથા મોક્ષને યથાવત્ જાણતો
નથી; તે બુદ્ધિને રજોગુણી જાણવી. ૩૧

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता ।

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥૩૨

તમોગુણથી ઢંકાયેલી જે બુદ્ધિ અધર્મને
ધર્મરૂપ માને છે, અને બીજા પણ સર્વ પદાર્થોને
કંઈકને બદલે કંઈક-હોય તેથી ઉલટાજ જાણે છે;
તે બુદ્ધિને હે અર્જુન ! તામસી જાણવી. ૩૨

હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ત્રણ પ્રકારની ધીરજ સમજાવે છે.

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेंद्रियक्रिया ।

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी॥

હે પાર્થ ! જે અચળ ધીરજવડે મનુષ્ય યોગ-

માં અવ્યભિચારી વૃત્તિવાળો (એટલે કે એક-
નિષ્ઠાવાળો-એકાગ્રચિત્તવાળો) થવાના હેતુથી મન,
પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને બીજી ત્રીજી
બાબતોમાં જતી રોકીને ઇષ્ટસાધનામાં જોડ્યા કરે
છે; તે ધીરજ સત્ત્વગુણી છે. ૩૩

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

હે પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! મનુષ્ય જે ધીરજ-
વડે ધર્મ, અર્થ અને કામને મુખ્યતાથી ધારણ કરી
રાખે છે-અર્થાત તેમને છોડતો નથી; અને નિષ્કામ
કર્મમાં પણ લાલચનો પ્રસંગ આવતાં ક્ષણની
ઈચ્છા કરે છે; તે ધીરજ રજોગુણી છે. ૩૪

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥३५॥

હે પાર્થ ! દુર્બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય જે ધીરજવડે
નિદ્રા, ભય, શોક અને ખેદ તથા મદને છોડતો
નથી; તે ધીરજને તમોગુણી કહેલી છે. ૩૫

હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ત્રણ પ્રકારનાં સુખ સમજાવે છે.

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।

અભ્યાસાદ્રમતે યત્ર દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥૩૬
યત્તદગ્રે વિષમિવ પરિણામેઽમૃતોપમમ્ ।

તત્સુખં સાત્ત્વિકં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥૩૭

હે ભરતકુળમાં શ્રેષ્ઠ ! હવે મારી પાસેથી તું
સુખ પણ ત્રણ પ્રકારનું સાંભળ. પરમાત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિ-
ની પ્રસન્નતાથી ઉપજનારા એવા (જીવનમુક્તિ-
ના) વિલક્ષણ સુખમાં મનુષ્ય વિષયસુખની પેઠે
તરતજ રમણ કરી શકતો નથી, પણ વૈરાગ્યપૂર્વક
અભ્યાસ કરવાથીજ રમણ કરી શકે છે; જે સુખ-
માં રમણ કરવાથી મનુષ્ય સદાને માટે સર્વ દુઃખો-
થી રહિત થાય છે; સાધનાના આરંભમાં જે સુખ
વિષ જેવું ભાસે છે, પણ પરિણામે અમૃત જેવું
સુખકારક થાય છે; તથા જે સુખ લૌકિક વિષયો-
ના સંયોગ કે ભોગથી નહિ પણ ઉપર કહ્યું તેમ
પરમાત્માકાર થયેલી બુદ્ધિની ઉત્થાન દશાની
નિર્મળતા અને પ્રસન્નતાથી ઉપજેલું હોય છે; તે
સુખને યોગીજનો સાત્ત્વિક સુખ કહે છે. ૩૬, ૩૭
વિષયેન્દ્રિયસંયોગાદ્ યત્તદગ્રેઽમૃતોપમમ્ ।

પરિણામે વિષમિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥૩૮॥

વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી થતું સુખ આરંભમાં અમૃત જેવું લાગે છે, પણ છેવટે તો તે (આ લોકમાં ને પરલોકમાં) વિષના જેવું દુઃખ-દાયક હોય છે; તેથી તેને રજોગુણી સુખ કહેલું છે.

यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥૩૯॥

જે સુખ પ્રથમ તેમજ છેવટે પણ મનને મોહ કરનાર હોય છે; તેવા નિદ્રા, આળસ તથા ગાફલ-પણાથી થયેલા સુખને તમોગુણી કહેલું છે. ૩૯

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात् त्रिभिर्गुणैः ॥

પૃથ્વી ઉપરનાં મનુષ્યાદિકમાં તથા સ્વર્ગના દેવતાઓમાં પણ કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થ એવો નથી, કે જે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા આ સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોથી રહિત હોય. ૪૦

આપના કહેવા પ્રમાણે જો સર્વ ક્રિયાઓ, કર્તાઓ, ફળો અને પ્રાણીઓનો સમૂહ ત્રિગુણાત્મક હોય; તો કોઈનો મોક્ષ તો ક્યાંથીજ થાય ? એવી શંકાના ઉત્તરમાં પોત-પોતાના ગુણસ્વભાવને અનુસરતાં કર્મોવડે પરમાત્માનું આરાધન કરવાથી તેમની કૃપા તથા સાક્ષાત્કાર થઈને મનુ-

બ્યનો મોક્ષ થાય છે; એ વાત આખી ગીતાના સારાંશરૂપે દર્શાવનારૂં જૂદુંજ પ્રકરણ હવે શ્રીકૃષ્ણભગવાન આરંભે છે.

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં શૂદ્રાણાં ચ પરંતપ ।

કર્માણિ પ્રવિભક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥૪૧॥

હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન ! પૂર્વના સંસ્કારો પ્રમાણે જન્મથીજ પ્રાપ્ત થયેલા સત્ત્વાદિક ત્રણ ગુણોને લીધે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોનાં કર્મ જૂદાં જૂદાં હોય છે. તેમાં બ્રાહ્મણમાં સત્ત્વગુણ મુખ્ય અને રજોગુણ ગૌણ હોય છે; ક્ષત્રિયમાં રજોગુણ મુખ્ય અને સત્ત્વગુણ ગૌણ હોય છે; વૈશ્યમાં રજોગુણ મુખ્ય અને તમોગુણ ગૌણ હોય છે; તથા શૂદ્રમાં તમોગુણ મુખ્ય અને રજોગુણ ગૌણ હોય છે. ૪૧

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરાર્જવમેવ ચ ।

જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિક્યં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ૪૨

શમ (મનોનિયંત્રક), દમ (ઇન્દ્રિયનિયંત્રક), શારીર આદિ ત્રણ પ્રકારનું પૂર્વે કહેલું તપ, પવિત્રતા, ક્ષમા, સરળતા, જ્ઞાન (શાસ્ત્રજ્ઞાન), વિજ્ઞાન (અનુભવ-સિદ્ધ જ્ઞાન) અને આસ્તિકપણું, એ બ્રાહ્મણનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૨

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે ચાપ્યપલાયનમ્ ।

દાનમીશ્વરભાવશ્ચ ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥૪૩॥

પરાક્રમ, તેજ, ધીરજ, ચતુરાઈ, યુદ્ધમાં પાછી પાની ન કરવી—પૂંઠ ન બતાવવી, દાતાપણું અને ઈશ્વરભાવ (નિયમમાં રાખવાનું સામર્થ્ય) એ ક્ષત્રિયનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૩

કૃષિગોરક્ષ્યવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ સ્વભાવજમ્ ।

પરિચર્યાત્મકં કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥૪૪॥

ખેતી, ગૌ આદિ પશુપાલન અને વ્યાપાર, એ વૈશ્યનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે, તથા ત્રણે વર્ણની સેવાચાકરી કરવી, એ શૂદ્રનાં સ્વાભાવિક કર્મ છે. ૪૪

સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ ।

સ્વકર્મનિરતઃ સિદ્ધિં યથા વિંદતિ તચ્છૃણુ ॥૪૫॥

ઉપર કહેલાં પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણેનાં કર્મોમાં મન્યો રહેનારો મનુષ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારરૂપી સર્વોત્તમ સંસિદ્ધિ પણ અવશ્ય મેળવે છે, પણ એવો—પોતાના કર્મમાં નિરત રહેનારો મનુષ્ય પ્રથમ જે પ્રકારે સાધનરૂપી સિદ્ધિને પામે છે તે પ્રકાર તું સાંભળ. ૪૫

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિંદતિ માનવઃ ॥૪૬

જે સર્વાન્તર્યામી પરમાત્માની સત્તા અને સ્ફૂર્તિવડે સર્વ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ અને ચેષ્ટા થાય છે; તથા જે સર્વના કારણરૂપ પરમાત્માથી આ સઘળું વિશ્વ વ્યાપ્ત છે; તે પરમાત્માને પોતપોતાના સ્વધર્મકર્મવડે પૂજવા-આરાધવાથી મનુષ્ય અવશ્ય એ સિદ્ધિને પામે છે. ૪૬

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વભાવનિયતં કર્મ કુર્વન્નામ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥૪૭॥

અને બીજાએ ભલે તેના શ્રેષ્ઠ ગુણસ્વભાવને લીધે તેનો વિશેષ ગુણવાળો ધર્મ પાળ્યો હોય, પણ જો પોતાના ગુણસ્વભાવ તેના જેવા ન હોય તો પોતાને માટે તે ધર્મ પ્રતિકૂળ અને પરધર્મરૂપજ છે. માટે એ બીજાએ સારી રીતે આચરેલા વિશેષ ગુણવાળા પરધર્મ કરતાં સ્વધર્મ યોછા ગુણવાળો હોય તોપણ તેનેજ પોતાને માટે કલ્યાણકારી સમજવો. કેમકે સ્વભાવનિયત કર્મ કરનારો સહજ સ્વભાવે કરી શકે છે તથા નિષ્કામભાવે કરવાથી

તેમાં રહેલા પાપને પામતો નથી. ૪૭

ભાવાર્થ:—ક્ષાત્રધર્મને અનુસરીને અત્યારે તો બંધુ આદિ સાથે પણ યુદ્ધ કરવું એજ તારો સ્વધર્મ છે. એ સ્વધર્મ કોઈ અંશે હીન હોય તોપણ તેનો ત્યાગ કરીને લિક્ષાટનાદિ પરધર્મ આચરવો, એ તારેમાટે કલ્યાણકારી નહિ પણ નુકસાનકારક છે.

જે તું બ્રહ્મનિષ્ઠની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી તારા ક્ષાત્રધર્મમાં હિંસા-રૂપી દોષ જોઈને વિરક્ત બ્રહ્મવેત્તાનો અથવા અતુર્થાશ્રમીનો લિક્ષાટનાદિ પરધર્મ સ્વીકારવા ઇચ્છતો હોય, તો તે પરધર્મમાં પણ દોષ તો હોયજ; એવા આશયથી શ્રીકૃષ્ણભગવાન સર્વ કર્મમાં દોષ હોવાની વાત કહે છે.

सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥૪૮॥

હે કુંતાના પુત્ર ! બીજા ઉત્તમ ગુણસ્વભાવવાળા મનુષ્યના કર્મ કરતાં પોતાનું સ્વાભાવિક કર્મ દોષવાળું હોય તોપણ તેને તજવું નહિ. કારણ કે પોતે પેદા કરેલા ધૂમાડાથી ઢંકાયેલા અગ્નિની પેઠે સર્વ કર્મો કોઈ ને કોઈ દોષથી ઢંકાયેલાં હોય છે. ૪૮

ભાવાર્થ:—મનુષ્ય ટાઢ તથા અંધારાને દૂર

કરવા માટે ધૂમાડાને જતો કરી માત્ર અગ્નિનેજ સેવે છે; તેમ સ્વધર્મ પાળવામાં દોષ જણાય તે જવા દઈ ગુણનો લાભ અવશ્ય લેવો જોઈએ.

હવે કેવી રીતે કર્મ કરવાથી એમાંના દોષનો અંશ દૂર થઈ ગુણનો લાભ લઈ શકાય અને પરમ સિદ્ધિ પામી શકાય, તે વાત શ્રીકૃષ્ણ અગવાન સમજાવે છે.

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति॥૪૯

પરંતુ જે મનુષ્ય સર્વ લૌકિક પદાર્થોમાં અનાસક્ત બુદ્ધિવાળો, મન ઇન્દ્રિયોને વશ રાખનારો તથા સ્પૃહાવિનાનો થઈને સ્વધર્મનું પાલન કરે છે; તેજ ચિત્તશુદ્ધિ વિશેષ પામીને કર્મત્યાગરૂપ સંન્યાસવડે ઉત્તમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિને—એટલે કે પૂર્વે કહેલી પ્રાપ્તિ સ્થિતિને તથા જીવનમુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ૪૯

એવો વિશુદ્ધ ચિત્તવાળો તીવ્ર જિજ્ઞાસુ એ બ્રહ્મ-લાવને કેવી રીતે પામે છે એ વાત હવે ૬ શ્લોકથી કહે છે.

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।

समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥૫૦॥

હે કુંતાપુત્ર ! એવો વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ પામેલો

મનુષ્ય જે પ્રકારે જ્ઞાનના પરમ લક્ષ્યરૂપ પરમાત્મ-
ભાવને પામે છે; તે પ્રકાર હવે તું મારાથી
દુઃકમાં સમજી લે, કે જે પ્રકાર જ્ઞાનની ઉત્તમ
સ્થિતિરૂપ-એટલે કે પરિપક્વ અવસ્થારૂપ છે. ૫૦

बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥
विविक्तसेवी लब्धाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

ઉપર કહ્યો તેવો વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય
સાત્ત્વિક ધીરજવડે ચિત્તને નિયમમાં રાખીને, તથા
શબ્દાદિ સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને, અને તેના
ઉપરના રાગદ્વેષને દૂર કરીને (૫૧) જ્યારે એકાંત
સેવનારો; લઘુ (એટલે થોડો અથવા જલદી પચે
તેવો હલકો) આહાર કરનારો; મન, વાણી તથા
કાયાને વશ કરનારો; પરમપદને શીઘ્ર પામવા માટે
સદા બ્રહ્મલોક પ્રત્યે પણ વૈરાગ્યનો દૃઢપણે આશ્રય
કરનારો; એકનિષ્ઠાથી અને સર્વભાવથી સદા ધ્યાન-

પરાયણ રહેનારો; (પર) તથા અહંકાર, બળ અને દર્પ (યોગબળનો દુરૂપયોગ) વિનાનો; કોઈ પણ પ્રકારની કામના વિનાનો; ક્રોધ વિનાનો પ્રારબ્ધબળથી અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય તે પદાર્થનો પણ પરિગ્રહ (સ્વીકાર અથવા સંગ્રહ) નહિ કરનારો; સર્વ પ્રકારે મમતાવિનાનો તથા શાંત પ્રસન્ન ચિત્તવાળો થાય છે; ત્યારેજ તે વેદોના મહાવાક્યના લક્ષ્યરૂપ પરબ્રહ્મપદને—પરમાત્મભાવને—પરમધામને—મોક્ષસ્થાનને—પામવા યોગ્ય થાય છે. ૫૧-૫૩

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥૫૪॥

એવો પરબ્રહ્મભાવને યોગ્ય થયેલો અને સદા પ્રસન્ન રહેનારો મનુષ્ય દેહાદિક પદાર્થોમાં અહંતા-મમતા વિનાનો હોવાથી કોઈ પણ નાશ પામેલા પદાર્થનો તે શોક કરતો નથી; તેમ અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી. આ પ્રમાણે તે રાગદ્વેષજન્ય વિક્ષેપવાળો નહિ હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓ, સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વો અને બીજા પદાર્થોપ્રત્યે સમદષ્ટિવાળો રહે છે તેથીજ તે મોક્ષદાયક એવી મારી પરાભક્તિને—પ્રેમભક્તિને લાભે છે. ૫૪

મક્ત્યા મામમિજાનાતિ યાવાન્યશ્ચાસિ તત્ત્વતઃ।
તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરમ્ ॥૫૫

હું જેવો છું (એટલે કે સગુણ બ્રહ્મરૂપે સર્વ-
જ્ઞ, સર્વવ્યાપક, વિશ્વંભર, ભક્તવત્સલ તથા સર્વ-
નો સુહૃદ્, નિયંતા ઇત્યાદિ અનંત પ્રકારની
અપાર અનુપમ મહત્તાવાળો છું;) તથા નિર્ગુણ-
બ્રહ્મરૂપે હું સન્નિવિદ્યાનંદધન ઇત્યાદિ જે કાંઈ અદ્-
ભુત અને અકથનીય મહત્તાવાળો છું; તે મહત્તા તો
એવી પરાભક્તિવાળોજ તત્ત્વથી જાણી શકે છે;
અને એવી રીતે મને તત્ત્વથી યથાવત્ જાણ્યા પછી-
જ તેનું તે જ્ઞાન પણ હું પરમજ્ઞાનસ્વરૂપ પર-
માત્મામાં લીન-શાંત થઈ જઈને તે પુરુષ મારે-
વિષે પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ ધારણા અને ધ્યાનને
પરિણામે સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ થયા પછી તે અસંપ્ર-
જ્ઞાત સમાધિને-એટલે કે મારા પરમાત્માના સાક્ષા-
ત્કારને-પામીને પરમાનંદરૂપ-સન્નિવિદ્યાનંદધનસ્વ-
રૂપ બની રહે છે. ૫૫

પોતપોતાનાં સ્વભાવનિયત કર્મોવડે પરમેશ્વરની
આરાધના કરવાથી મોક્ષ મળે છે એમ જે ભગવાને આગળ
કહેલું, તેનો ક્રમ ઉપર કલ્પા પછી હવે ઉપસંહાર કરે છે.

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો મદ્યપાશ્રયઃ ।

મત્પ્રસાદાદવામોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥૫૬॥

આગળ કહ્યા પ્રમાણે સ્વભાવનિયત અને
શાસ્ત્રનિયત એવાં સર્વ નિત્યનૈમિત્તિક ઇત્યાદિ કર્મો
કરનારો, તથા સ્વર્ગાદિક લૌકિક ફળોની ઇચ્છા તણ
કેવળ મારો પરમાત્માનો આશ્રય કરનારોજ
વિશેષ અંતરશુદ્ધિરૂપે તથા પરાભક્તિરૂપે મારી
દુષાપ્રસાદી પામીને ઉપરોક્ત અનાદિ તથા નિત્ય
એવા સર્વોત્તમ પદને પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૬

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરઃ ।

બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥૫૭॥

માટે હે અર્જુન ! મનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ પરમ-
પદાર્થ જાણી ચૂકેલો એવો તું, ચિત્તવડે સર્વ કર્મો
મારેવિષે અર્પણ કરતો રહીને મને પામવાના
એક નિશ્ચયવાળી યોગબુદ્ધિપૂર્વક કર્મયોગનો આ-
શ્રય કર; અને કર્માનુષ્ઠાન વેળાએ પણ સર્વ પદાર્થો
પ્રત્યે “બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મહવિર્” ઇત્યાદિ પ્રકારે બ્રહ્મ-
ભાવના કરતો રહીને ચિત્તને પણ સદા મારામાંજ
અર્પણ કરતો રહે-જોડતો રહે. ૫૭

મચ્છિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસાદાત્તરિખ્યસિ ।

અથ ચેત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોખ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥૫૮

એ પ્રમાણે મારામાં ચિત્તવાળો થવાથી મારી કૃપાવડે તું સર્વ કોટકિલ્લા જેવાં ભારે દુઃખો અને વિદ્વેા તરી જઈશ; અને જો કદી “હું” વિદ્વાન છું” ઇત્યાદિ પ્રકારના અભિમાનથી તું મારું કહેવું નહિ સાંભળે તો તું નાશ પામીશ—અર્થાત્ પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થઈશ. ૫૮

‘ભલે મારે નાશ થાય, પણ ભાઈઓ સાથે તો નહિ લડું’ એવા અર્જુનના અભિપ્રાયનો શ્રીકૃષ્ણ હવે ઉત્તર આપે છે.

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય્ય ઇતિ મન્યસે ।

મિથ્યૈવ વ્યવસાયસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥

અહંકારનો આશ્રય લઈને “હું” નહિ લડું” એમ જે તું માને છે; તે તારો નિશ્ચય મિથ્યા છે. કેમકે તું પ્રકૃતિને આધીન છે તથા રજોગુણપ્રધાન ક્ષાત્રપ્રકૃતિવાળો છે; તેથી એ પ્રકૃતિ તને પરાણે પણ યુદ્ધમાં જોડશે. ૫૯

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિબદ્ધઃ સ્વેન કર્મણા ।

કર્તુ નેચ્છસિ યન્મોહાત્ કરિખ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥

હે કૌંતેય ! સર્વની પેઠે તું પણ પોતાના પૂર્વકર્મજન્ય સંસ્કારોથી તથા ગુણસ્વભાવજન્ય શૌર્યાદિ કર્મોથી બંધાયલો (ટેવાયલો) હોવાથી મોહને લીધે જે કર્મ કરવા ઇચ્છતો નથી, તે કર્મ પરાધીન થઈને—અર્થાત્ તારી પ્રકૃતિને આધીન થઈને પરાણે પણ તું કરીશ. ૬૦

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।

आमयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥૬૧॥

હે અર્જુન ! કારીગર જેમ ગુપ્ત રહીને યંત્ર ઉપર રહેલાં પૂતળાંને દોરીના સંચારવડે ફેરવે છે; તેમ અંતર્યામી ઇશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહીને આ શરીરધારી દેહાલિમાની જીવોને પોતાની માયાશક્તિવડે ફેરવે છે. ૬૧

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्પરાં શાંતિં સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥

હે ભારત ! એ રીતે છેવટે તો સર્વ જીવો ઇશ્વરનેજ આધીન છે; માટે તું અહંકાર તજીને સર્વભાવથી તે પરમેશ્વરનેજ શરણે જા. કારણ કે તેનીજ કૃપાથી તું શ્રેષ્ઠ શાંતિ, પરાલક્ષિત તથા શાશ્વત

સ્થાનને પ્રાપ્ત થઈશ. ૬૨

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

આ પ્રમાણે મેં તને ગુપ્તમાં પણ અત્યંત ગુપ્ત-જ્ઞાન કહ્યું છે; માટે એના રહસ્યને પૂરેપૂરો વિચાર કરીને જેમ તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર. ૬૩

આ અતિગંભીર એવા ગીતાશાસ્ત્રનો અર્જુન સંપૂર્ણ રીતે વિચાર નહિ કરી શકવાથી તેના ઉપર દયા લાવીને ભગવાન પોતેજ હવે ત્રણ શ્લોકવડે સમગ્ર ગીતાનો સાર કહે છે.

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।

इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ६४

સર્વ ગુપ્તમાં પણ ગુપ્ત એવું માંહે અતિ ઉત્તમ વચન તને વારંવાર કહ્યું છે; છતાં તે ફરી પણ સાંભળ. કેમકે તું મને ખડું પ્રિય હોવાથી તારું ખરું હિત જેમાં રહેલું છે તેજ વાત તને કહીશ. ૬૪

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यासि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ६५

તું મારામાંજ મન રાખનારો થા; મારોજ ભક્ત થા; માંહેજ યજનપૂજન કરનારો થા અને

મનેજ નમસ્કાર કર. એ પ્રમાણે વર્તવાથીજ તું
મારી કૃપા, મારું યથાર્થ જ્ઞાન અને મારી પરાભક્તિ
પામીને મારા સચ્ચિદાનંદધન પરમાત્મસ્વરૂપમાં
પ્રવેશ કરી શકીશ; એવી હું તારી પાસે સત્ય
પ્રતિજ્ઞા કરું છું. કેમકે તું મને પ્રિય છે. ૬૫
સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

માટે કેવળ મારી પરમેશ્વરીનીજ યથાધિકાર
આરાધના કરવાથી સર્વ વસ્તુઓનો લાભ થશે;
એવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખીને તું બીજા સર્વ ગૌણ અને
લૌકિક ધર્મોત્તું દાસત્વ છોડી દઈને, કેવળ એક
મારે અલૌકિક સર્વેશ્વરનેજ શરણે આવ (અર્થાત્
મારું પરમાત્માનું સ્મરણ કરતો થકો, કર્મયોગની
નિષ્કામ બુદ્ધિપૂર્વક, તારા સ્વધર્મરૂપ જે ક્ષાત્ર-
ધર્મ તેનું પાલન કર) અને કોઈ પ્રકારે શોક કર
નહિ; કારણકે કેવળ એક મારો આશ્રય કર-
વાથી હું તને સઘળાં પાપોથી મુક્ત કરીશ. ૬૬

ઉપર પ્રમાણે ગીતાના અર્થનું તત્ત્વ સમજાવ્યા પછી
હવે એ જ્ઞાન કેવા મનુષ્યોને કહેવું તથા કેવા મનુષ્યોને
ન કહેવું તે વાત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।

न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७

જે મનુષ્ય સ્વધર્મમાં અંતઃકરણપૂર્વક વર્તતો ન હોય; જે ઈશ્વર, શાસ્ત્ર તથા ગુરુજનોમાં ભક્તિ-વિનાનો હોય; જેને સાંભળવાની ઇચ્છા ન હોય; તથા જે મનુષ્ય મને સામાન્ય મનુષ્ય જેવો ગણી મારામાં દોષારોપ કરીને મારી નિંદા કરતો હોય તેને તારે આ ગીતાશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કદી પણ કહેવું નહિ.

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तैष्वभिधास्यति ।

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ૬૮ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ૬૯

જે મનુષ્ય આ અત્યંત ગુહ્ય એવું ગીતાનું તત્ત્વ મારા ભક્તોમાં સંભળાવશે-પ્રચારશે તે પણ મારી પરાભક્તિ કરીને તથા સંશયરહિત થઈને મનેજ પામશે. કેમકે આ સંસારનાં સર્વ મનુષ્યોમાં તેના કરતાં માફ વધારે પ્રિય કાર્ય કરવા-વાળો બીજો કોઈ મનુષ્ય નથી; તેમ આ પૃથ્વીમાં મને તેના જેવો અત્યંત પ્રિય પણ બીજો થનાર નથી.

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઇમં ધર્મ્યં સંવાદમાવયોઃ ।

જ્ઞાનયજ્ઞેન તેનાહમ્ ઇષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ૭૦

જે મનુષ્ય આપણા જાનનેના આ ધર્મોયુક્ત સંવાદનો પાઠ કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞવડે માફ પોતાનું યજ્ઞનપૂજન કર્યું, એવી મારી મતિ છે. ૭૦

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શ્રુણુયાદપિ યો નરઃ ।

સોઽપિ મુક્તઃ શુભાંલ્લોકાન્ પ્રાપ્નુયાત્પુણ્યકર્મણામ્

જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાન થઈને ગીતાશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરશે; તથા જે પાઠ કરનાર ઉપર “તે મોટેથી પાઠ કરે છે અથવા અશુદ્ધ પાઠ કરે છે” ઇત્યાદિ પ્રકારની દોષદષ્ટિ નહિ કરે; તે પણ પાપકર્મોથી મુક્ત થઈને પુણ્યકર્મ કરનારાને મળનારા શુભ લોકોને પામશે.

કચ્છિદેતચ્છ્રુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા ।

કચ્છિદજ્ઞાનસંમોહઃ પ્રનષ્ટસ્તે ધનંજય ॥૭૨॥

હૈ પૃથાના પુત્ર અર્જુન ! આ ગીતાજ્ઞાન તે એકાગ્રચિત્તથી સાંભળ્યું કે ? અને હૈ ધનંજય ! તારો અજ્ઞાનથી થયેલો મોહ મટ્યો કે ? ૭૨

અર્જુન ઉવાચ । અર્જુન કહે છે :-

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ।

સ્થિતોઽસ્મિ ગતસંદેહઃ કરિષ્યે વચનં તવ ॥૭૩

હે અચ્યુત ! આપની કૃપાથી મને હવે (આગળ જાણેલા સ્વધર્મકર્મની, ગુણસ્વભાવની, કાર્ય અકાર્યની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની, પરમાત્મસ્વરૂપની, યોગબુદ્ધિની તથા કર્તાવ્ય પ્રાપ્તવ્ય ઇત્યાદિની) સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઇ છે અને તેથી મારો સર્વ મોહ નાશ પામ્યો છે. તથા સર્વ રીતે સંદેહરહિત અને સ્થિર થઇને યુદ્ધને માટે તૈયાર છું તથા હવે હું આપની આજ્ઞા પાળીશ. ૭૩

સંજય ઉવાચ । સંજય કહે છે:—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥૭૪॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! આ પ્રમાણે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનો આ રોમાંચ કરનારો અદ્ભુત રહસ્યવાળો સંવાદ મેં સાંભળ્યો. ૭૪

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवान् एतद्गुह्यमहं परम् ।

योगं योगेश्वरात्कृष्णात् साक्षात्कथयतः स्वयम्॥

ભગવાન વેદવ્યાસે કૃપા કરીને મને દિવ્ય નેત્ર, કાન ઇત્યાદિ આખ્યાં હતાં; તેથીજ આ પરમ

ઉત્તમ તથા ગુહ્ય યોગને મેં સાક્ષાત્ યોગેશ્વર
શ્રીકૃષ્ણને મુખેથી કહેવાતો સાંભળ્યો છે. ૭૫

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિમમદ્ભુતમ્ ।
કેશવાર્જુનયોઃ પુણ્યં હૃણ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥૭૬॥

હે રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તથા
અર્જુનના આ પવિત્ર અને અદ્ભુત સંવાદને સંભારી
સંભારીને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું. ૭૬

તच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन् हृण्यामि च पुनः पुनः

અને હે રાજન્ ! ભગવાનનું એ અતિ અદ્-
ભુત વિશ્વરૂપ પણ સંભારી સંભારીને મને મોટો
વિસ્મય થાય છે અને હું વારંવાર હર્ષ પામું છું.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

જ્યાં યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ છે અને જ્યાં ગાંડીવ
ધનુર્ધારી અર્જુન છે; ત્યાંજ અચલ રાજ્યલક્ષ્મી,
અચળ વિજય, ઉત્તરોત્તર અચળ અભ્યુદય છે અને
ત્યાંજ અચળ નીતિ છે; એવો મારો નિશ્ચય છે.

સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપલો શ્લોક કહેવામાં

ભાવાર્થ એ છે કે, જે પક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ તથા ધનુ-
ર્ધારી અર્જુન છે, તેમનોજ યુદ્ધમાં જય થશે. માટે
હે ધૃતરાષ્ટ્ર ! હજી પણ તમે પુત્રસહિત શ્રીકૃષ્ણને
શરણે જાઓ તથા પાંડવોને સર્વસ્વ અર્પણ કરી
દૃઢ પ્રસન્ન કરીને તમારા પુત્રોના પ્રાણ બચાવો.

इति श्रीमन्महाभारतांतर्गत श्रीभीष्मपर्वणि श्री-
मद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगशास्त्रनिर्णये संन्या-
सादितत्त्वनिर्णये सुबोधिण्यां टीकायां
श्रीधरस्वामिकृतौ मोक्षसंन्यासयोगो
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

ધતિ શ્રીમહર્ષિ વ્યાસપ્રણીત મહાભારતના શ્રીભીષ્મપર્વમાં
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા નામક ઉત્તમ ઉપનિષદરૂપી
બ્રહ્મવિદ્યા શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં મોક્ષસંન્યાસ-
યોગ નામનો અઠારમો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા સમાપ્ત

ટીકાકાર મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા અને શ્રીમદ્ ભાગવત જેવા સમર્થ ગ્રંથો ઉપર વિસ્તારથી ટીકા લખનાર શ્રીધર સ્વામીનું નામ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત ગુજરાતી વાચકોથી અપરિચિત નથી. જેમ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ટીકાકારતરીકે મલ્લીનાથની ખ્યાતિ છે, તેમ ગીતા અને ભાગવત ઉપર ટીકા લખનારતરીકે શ્રીધર સ્વામી વિખ્યાત છે. એમની ટીકા એટલી તો હૃદયંગમ અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જ્યાં-સુધી સંસ્કૃત વાઙ્મય ચિરંજીવ છે અને ગીતાનો પાઠ આર્ય લોકોમાં થાય છે, ત્યાંસુધી શ્રીધરની ટીકાઓ ચિરંજીવ રહેશે. પરંતુ આવી ઉત્તમ પ્રકારની સર્વમાન્ય ટીકા લખનારનું જીવનચરિત્ર કેવા પ્રકારનું હતું? તેમની ગૃહસ્થિતિ કેવી હતી? તેમણે અધ્યયન-વિદ્યાભ્યાસ ક્યાં અને કોની પાસે કર્યો હતો? સહૃદય વાચકોના હૃદયને પ્રવૃક્ષિત કરનારો ભક્તિરસ તેમણે પોતાના હૃદય-મંદિરમાં ક્યાંથી લાવી એકઠો કર્યો હતો અને તેનો લાભ ભક્તજનોને આપવા કેવી રીતે પ્રેરાયા હતા? તે સર્વવિષે કશી પણ માહિતી મળતી નથી. ગુજરાત-માંજ નહિ પણ હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં ધર્મસંસ્થા-પકો, ધર્મસંજીવકો અને આધિ, વ્યાધિ કે ઉપાધિથી ત્રાસ પામેલા જીવોને અખંડ શાંતિ આપનારા મોટા સત્પુરુષો વગેરે થઈ ગયા છે, તે સર્વના જીવનની કથા આવી દુર્મિલજ છે. આવી મોટી વિભૂતિઓનાં જીવન-

૩૭૦ ટીકાકાર મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી

ચરિત્રની વિશ્વાસપાત્ર માહિતી પ્રાપ્ત થતી નહિ હોવાથી ધણી દંતકથાઓ તેઓના નામે ચઢી ગઈ છે, અને કેટલીક વાર તો તેઓમાં એકસરખાપણું એટલું લાગે છે કે ચિકિત્સા કરનારા બુદ્ધિમાન માણસને પણ તે ન સમજાય એમાં આશ્ચર્ય નથી; પણ જેમ દંતકથાના પણ મૂળમાં કંઈ સત્યાંશ નહિ હોય તો તે પરંપરાએ ચાલતી નથી, તેમ ચરિત્રસંશોધન માટે બીજી કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ ન હોવાથી તેના ઉપર આધાર મૂકીને લેઈ ચલાવ્યા વગર છૂટકો નથી. શ્રીધર સ્વામીના સંબંધમાં પણ ભકતજનોને મુખે જે વાત સાંભળેલી તે અત્રે લખી છે.

શ્રીધર સ્વામી ક્યારે થઈ ગયા તેનું ચોક્કસ પ્રમાણ મળતું નથી; પરંતુ વિદ્વાન સંશોધકોએ અને ચિકિત્સકોએ એટલો નિર્ણય કર્યો છે કે, શ્રીધર સ્વામી બોપદેવ પહેલાં એટલે ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી ૧૧૦૦ સુધીમાં થઈ ગયેલા છે. તેમનો જન્મ દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાં થયો હતો, એમ કહેવાય છે. તેઓ ઉત્તમ પંડિત હતા. સંસ્કૃત વાઙ્મય તેમને હાથમાં રાખેલા આમળા જેવું અવગત હતું. તેમની વિદ્વત્તા જોઈને એક રાજાએ તેમને આશ્રય આપ્યો હતો. આથી સંસારના ભારવહનની ચિંતા તેઓને નહોતી; છતાં પણ તેમના ચિત્તને કંઈ શાંતિ મળતી નહોતી. તેમના ઉપર રાજાની કૃપા હતી અને સુખ-પૂર્વક દિવસો નિર્ગમન કરતા હતા, તોપણ તેઓનું મન ઉપરતિના માર્ગે વળેલું હતું. જગતને જોણે

ટીકાકાર મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી ૩૭૧

ધર્મોપદેશ કરવો. સૃજનયો હોય તેના જીવનક્રમમાં કંઈ અવનવો પ્રસંગ બન્યા વગર રહેતો નથી, એવું ધર્મ-પ્રવર્તકો અને મોટા પુરુષોનાં ચરિત્રોમાં જણાય છે. તાત્પર્ય કે, સુખમાં આળોટતા છતાં સુખ તરફ અકસ્માત પીઠ ફેરવીને પરમેશ્વર તરફ જનારા માર્ગ તરફ મોઢું ફેરવવાનો પ્રસંગ આવે, તે માટે શ્રીધર સ્વામીના મનમાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિ માટે જે તીવ્ર આકાંક્ષા પેદા થઈ તેને માટે તેમના મર્મસ્થાનને વિંધનારો કોઈ વિલક્ષણ આધાત થયો હોવો જોઈએ એટલું તો સદૃજ સમગ્રય તેવું છે. તેઓ પરણેલા હતા; તેમને અપત્યનું સુખ પણ મળેલું હતું; રાજકૃપા હોવાથી તેમનો યોગક્ષેમ પણ સારી રીતે ચાલ્યા કરતો હતો; તેમની પત્ની પ્રેમાળ અને પતિપરાયણા હતી. આટલું છતાં તેમનું અંતઃકરણ યુવાન વયમાં પરમેશ્વર તરફ વળ્યું તે શું કંઈ ગમે તેવા કારણવગર બન્યું હશે? સર્વસ્વ ત્યાગ કરીને ઈશ્વરચિંતન તરફ પોતાનું મન લગાડવા તેમને વૃત્તિ થઈ આવતી હતી; પણ પ્રિય પત્ની અને બાળકનો ત્યાગ અને તેમના ભરણપોષણ-યોગક્ષેમની ચિંતાને લીધે તેઓ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાને અચકાતા હતા. પણ કેમ જાણે તેમની આ શુભ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે ન હોય તેમ દૈવે તેમની પ્રિય પત્ની તેમની પાસેથી અકસ્માત ખેંચી લીધી! તે વખતે તેમને એક નાનું બાળક હતું અને તેની સંભાળ લેનાર ઘરમાં બીજું

૩૭૨ ટીકાકાર મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી

કાઠ નહોતું. અભારસુધી તો તેમની પત્ની સર્વ ધરસંસારનો ભાર વહન કરતી હતી અને સ્વામીજી મહારાજ તો ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને ગીતાના અધ્યયનમાં નિમગ્ન રહેતા; એટલે સંસારવ્યવહારની કશી પણ ખટપટ-સંબંધી વિચાર કરવાનો તેમને પ્રસંગજ આવ્યો નહોતો. પણ ગૃહની મુખ્ય અધિષ્ઠાત્રી લોપ થયા પછી સંસાર અને લોકવ્યવહારનો કડવો અનુભવ શ્રીધર સ્વામીને થવા લાગ્યો, અને તેમાં પણ માતાવિનાનું નાની વયનું બાળક ઉછેરવાનું કામ કેટલું કઠિન છે તે પણ તેમને સમજવા લાગ્યું. પોતાના પ્રિય પુત્રની સંભાળ તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક કરતા હતા, પણ તે સાથે “ન જોઈએ આ સંસાર અને ન જોઈએ આ ગૃહસ્થાશ્રમ” એવી રીતની ઉપરતિ-વૈરાગ્યભાવનાનો વિચાર તેમના મનમાં અહર્નિશ ઘોળાયા કરતો હતો. હવે આ ગૃહપાશ તોડી માયાના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ ઈશ્વરાધનમાં કાળ વીતાડવો, એવી તૃષ્ણા તેમના ચિત્તમાં વધારે ને વધારે થવા લાગી. ધર છોડી ચાલ્યા જવાનો વિચાર તેમના મનમાં રાતદિવસ ચાલ્યા કરતો હતો; પણ મા વગરના બાળકનો રુદનસ્વર કાનમાં પડતાં આ વિચાર ટંકાઈ જતો અને ‘હું ધર છોડીને ચાલ્યો જઈશ તો બાળકનું શું થશે? અને રાજ્યાશ્રય મૂકી દઈશ તો મારો પણ નિર્વાહ કેમ ચાલશે?’ એવી

ટીકાકાર મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી ૩૭૩

ચિંતાથી તેઓ પાછળ હટતા હતા. આવી રીતનો ઝગડો તેમના મનમાં નિત્ય ચાલ્યા કરતો હતો. એવે સમયે એક વખતે તેઓ ગીતાનો પાઠ કરતા નવમા અધ્યાયના બાવીસમા શ્લોક ઉપર વાંચતા વાંચતા આવ્યા અને અટક્યા. એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે:-

અનન્યાશ્ચિત્યંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

અર્થ:-મારા જે ભક્તો અનન્યભાવથી મારું ચિંતન કરે છે અને ઉપાસે છે તેઓનો નિત્યનો યોગક્ષેમ હું જાતે વહન કરું છું.

આ શ્લોકાર્થ વિચારતાં સ્વામીજીને એમ થયું કે, શું હું અનન્ય ભક્ત નથી ? મને યોગક્ષેમ માટે આટલી બધી ચિંતા શામાટે થાય છે ? ભગવાન તો કહે છે કે, મારા ભક્તોનો યોગક્ષેમ હું જાતેજ વહન કરું છું. શ્લોકનું તાત્પર્ય કંઈ સમજાતું નથી. આ શ્લોક કદાચ ભક્તિ કરવા પ્રેરવાને ખાલી ફલશ્રુતિ જેવો લશે કે કેમ ? એવી શંકા ઉત્પન્ન થઈ; પણ મનનું કંઈ સમાધાન થઈ શક્યું નહિ. એટલે આખરે પોથી બાંધી ઘેર આવ્યા.

એક દિવસે પોતાનો પુત્ર કાઢીને સોંપીને તથા તેના વિદ્યાભ્યાસની અને રક્ષણની કંઈ ગોઠવણ કરી વનમાં ચાલ્યા જવાનો વિચાર કરતા અને ગીતાના ઉપલા શ્લોકનો વિચાર કરતા બેઠા હતા. તેવામાં એકાએક

૩૭૪ ટીકાકાર મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી

એક ચમત્કાર નજરે પડ્યો. તેઓ પોતાના મકાનના એટલા ઉપર વિચાર કરતા એઠા હતા, તેવામાં શુમારે એક વાર છેટે તેમના ધરના છાપરામાંથી એક મોટી ગરોળીનું ઇંડું નીચે પડ્યું અને ફૂટ્યું; અને તે ફૂટેલા ઇંડામાંથી થોડા પ્રવાહી પદાર્થમાં એક નાનું સરખું ગરોળીનું બચ્ચું હાલતું ચાલતું જણાયું. શ્રીધર સ્વામી ત્યાંથી ઉઠ્યા અને કુતૂહલપૂર્ણ મનથી તે ઇંડા પાસે જઈને તુરતના જન્મેલા ગરોળીના બચ્ચાની હીલચાલ લક્ષપૂર્વક જોવા લાગ્યા. તે બચ્ચું પોતાનું મોઢું એક-સરખું ઉઘાડ-બંધ કર્યા કરતું હતું. તે જોઈને તેને ભૂખ લાગી હશે એવું શ્રીધર સ્વામીએ અનુમાન કર્યું; પરંતુ તેમને એમ લાગ્યું કે, તુરતના જન્મેલા આ બચ્ચાને ઇંડામાંથી બહાર આવવાની શક્તિ હજી આવી નથી, તો તેને ખાવાનું તે ક્યાંથી મળશે? અને એને કંઈ ખાવાનું નહિ મળતાં તે થોડી વારમાં ભૂખે મરી જશે. એને જો હું અન્નના દાણા આપીશ તો કાચું ખાઈ પણ કેમ શકશે? હવે શ્રીહરિ તેના યોગક્ષેમની શી વ્યવસ્થા કરે છે, તે તો જોઉં.

આવા પ્રકારના વિચારો તેમના મનમાં આવ્યા, અને તુરત જન્મેલા તે જીવ તરફ તેઓ એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોતા એઠા હતા; એટલામાં એક ચમત્કાર થયો. એક માખી ગણુગણુતી તે ઇંડાના પાતળા પ્રવાહી પદાર્થ

ટીકાકાર મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી ૩૭૫

તરફ આવી અને તે રસ પીવા માટે તેના ઉપર બેઠી; એટલે તેની પાંખો તેમાં ચોંટી ગઈ. તરફડવા છતાં પણ તે ઉડી શકી નહિ, એટલે તે ગરોળીના બચ્ચાએ આપતો ચાલીને આવેલો અથવા ઈશ્વરે મોકલેલો લક્ષ્ય તત્કાળ ગડપ કર્યો. ગરોળીનું બચ્ચું પોષણ મળવાથી ટટાર થયું, સૂર્યનાં કિરણોમાં વધારે હાલવા ચાલવા લાગ્યું અને ધીમે ધીમે ચાલતાં ચાલતાં થાંભલાની કોરમાં ભરાયું અને સાંજ પડતાં છાપરાના એક ખૂણામાં લપાયું.

આ બનાવ જોઈને શ્રીધર સ્વામીના હૃદયમાં એકદમ પ્રકાશ પડ્યો અને ભગવાનની ચિંતા માટે ધન્ય ધન્યના ઉદ્દગાર તેમના મુખમાંથી નીકળી પડ્યા. એક અત્યંત ક્ષુદ્ર જીવ માટે આ એક વિલક્ષણ યોગાયોગ બન્યો અને તેના યોગક્ષેમની ગોઠવણ જો જગત્ચાલક વિશ્વંભર કરે છે તો તેની અચિંત્ય અદ્ભુત શક્તિ આખા જગતનું આવી રીતે સંરક્ષણ નહિ કરે શું? પ્રભુને જીવાડવા હશે તો અન્ય શું કરી શકનાર છે? આ ગરોળીનું બચ્ચું માળાપવિનાનું હતું અને અર્ધ ક્ષણમાં મૃત્યુના મુખમાં પડે એવી તેની દશા હતી. આવી સ્થિતિમાં હોવા છતાં તેના રક્ષણમાટે શ્રીહરિ જો અચાનક મદદ મોકલે છે, તો મારે 'મારા પુત્રનું શું થશે?' એમ એકસરખી ચિંતા રાખીને બેસી રહેવું એ શું ડહાપણભર્યું છે? હું આટલો મોટો પંડિત

૩૭૬ ટીકાકાર મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી

કહેવાઉં; ઈશ્વરના જ્ઞાનસંબંધમાં આટલો મોટો ધમંડ રાખું; પરંતુ સત્ય નારાયણને તો ઓળખતો નથી ! એવીજ ખરેખરી સ્થિતિ શું મારી નથી ? પરમેશ્વરનો મહિમા હું ગાઉં છું, પણ તેનાં કર્તૃત્વની ઓળખાણ મારા મન સાથે નહિ કરતાં મારા પોતાના કર્તૃત્વની અધિક કિંમત આંકું છું. એથી શું પરમેશ્વર ઉપર મને વિશ્વાસ નથી એવું નથી જણાતું ? ગીતાના શ્લોકોનો ખીજને ઉપદેશ કરે, પણ મને પોતાને તેના ઉપર કેટલો વિશ્વાસ છે ? મારા બાળકની સંભાળ રાખવાનો બોલો મારા ઉપર છે, એવું મને લાગ્યા કરે છે; પરંતુ અનાથના નાથ દીનબંધુતરીકે જે જગદાત્માની આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, તેને શું મારા કરતાં વધારે ચિંતા નથી કે ? ગરોળીનું બચ્ચું મરે નહિ તે માટે તેના સંરક્ષણની ગોઠવણ જેણે કરી રાખી; દરેક બાળક માટે જે પરમાત્મા માતાના સ્તનમાં દૂધની ગોઠવણ પ્રથમથી કરી રાખે છે; તેને સર્વભાવે હું શરણે જાઉં તો તે મારા આ અનાથ બાળકનું સંરક્ષણ પણ કરશેજ કરશે. મારે શામાટે નકામી કોઇની ચિંતા રાખવી ? આવા ગરોળીના બચ્ચા જેવાનું યોગક્ષેમ તે પરમાત્મા કરે છે, તો ભક્તજનનું યોગક્ષેમ તે શામાટે જાતે ન વહન કરે ? ધન્ય છે પ્રભુની લીલા ! મારા હૃદયની સર્વ ગાંઠો છૂટી ગઇ છે અને મારા સર્વ સંશયો નષ્ટ થયા છે. હું સર્વ ધર્મોને ત્યજી તેને એક-

ટીકાકાર મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી ૩૭૭

નેજ શરણે જાઉં છું, તેજ મારો મોક્ષ કરશે અને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરશે.

શ્રીધરસ્વામીના મનમાં આવા પ્રકારના વિચારો આવી ગયા અને તેમની સંશયવૃત્તિ નાશ પામી. તેમના મનનું સમાધાન થઈ ગયું અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરી તેમણે ગૃહત્યાગ કર્યો. પછી તેઓ કાશી ગયા તથા ત્યાં આગળ ભાગવત, ગીતા વગેરે ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓ રચી; જે આજ-સુધી પ્રખ્યાત છે. તેમણે સંન્યાસ લીધા પછી તેમના આશ્રયદાતા રાજાએ તેમના પુત્રને રાજદરબારમાં લાવી તેના લાલનપાલન અને શિક્ષણની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી.

ઉપર વર્ણવેલા ગરોળીના ખચ્ચાના ખનાવે શ્રીધર સ્વામીના મન ઉપર વિલક્ષણ પરિણામ કર્યું, અને તેમના ગ્રંથોમાંથી પરમેશ્વર ઉપર અટલ શ્રદ્ધા-ભક્તિ રાખવાના જે અનેક ઉદ્દગારો મળી આવે છે તે એના પૂરાવા છે.

જેણે પરમેશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે, જેનું અંતઃકરણ પરમેશ્વરની અંદર પહોંચી ગયું છે, તેનો યોગક્ષેમ ગીતા પ્રમાણે શ્રીહરિજ ચલાવે છે—અરે પોતે જાતે વહન કરે છે, એમાં જરાએ શક નથી. આ શ્લોક ઉપરની એક કથા સ્વ. ઇચ્છારામ સૂ. દેશાધ્યક્ષે સ્વરચિત “અંદ્રકાન્ત” નામના વેદાંતના ગ્રંથમાં આપી છે, તે જિજ્ઞાસુએ અવશ્ય વાંચવી અને તેવા અનેક દાખલાઓ તેમાંથી આપણને મળી શકે તેમ છે. પરમે-

૩૭૮ ટીકાકાર મહાત્મા શ્રીધર સ્વામી

શ્વર આ યોગક્ષેમ શી રીતે ચલાવે છે, તે ક્યાંથી અને કયા રૂપે સહાય મોકલી આપે છે; તેની કલ્પના આપણને અગાઉથી આવી શકેજ નહિ. ઘણી વખતે એવો અમત્કારજ બને છે. પ્રસંગ મોટો કઠિન અને અણીનો હોય છે ત્યારે ભક્તને ઈશ્વર તરફથી અચાનક સહાય મળવાથી તે દુઃખ દૂર થાય છે અને કદર નાસ્તિક પણ આસ્તિક બની જાય છે. આ તો સાધારણ બનાવો વર્ણવ્યા; પણ જે જ્ઞાની ભક્તના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનદીપ પ્રજ્વલિત હોય છે, જેનું ચિત્ત વિશ્વમય થયેલું હોય છે, જે પરમેશ્વરના આપણે બાળક છીએ તેનાં પ્રાણીમાત્ર પણ બાળકો છે, એવી સર્વવાસુદેવમય ભાવના જેના મનની થાય છે અને તે પ્રમાણે સર્વ વર્તન કરે છે, તેના ઉપર સંકટ આવે ત્યારે પરમેશ્વર સુદર્શન આપી રક્ષણ કરે છે. આ પ્રમાણે શ્રીભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામીની બોધપ્રદ જીવનકથા છે, અને તે અમારા વાંચનારાઓને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં અધિકાધિક ભક્તિમાન કરવા પ્રેરે એવી પ્રાર્થના છે.

(“ ગુજરાતી ” પ્રેસના ભાગવત-ભાષાંતરની ચોથી આવૃત્તિમાંથી થોડાક સંક્ષેપ અને શોધનપૂર્વક સાભાર ઉદ્ધૃત)

ગીતાજીનાં ગુણગાન

ગીતા અને ભાઈ પરમાનંદજી

‘ગીતા’ એ ઉપનિષદો અને શાસ્ત્રોનું સત્ત્વ છે.

“ગીતાનું” સારી રીતે અધ્યયન કરીને તેની શાસ્ત્રો સાથે સરખામણી કરવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, ગીતાના લેખકે શ્લોકોની રચનામાં લગભગ સમસ્ત આર્ય શાસ્ત્રોની મદદ લીધી છે. કેમકે વેદાંત, સાંખ્ય-યોગાદિ દર્શનો તથા મનુસ્મૃતિ અને વેદોની છટા એ શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. ઉપનિષદોના કેટલાયે શબ્દો અને વાક્યો એમાં ઉતારેલાં છે. તે ઉપરથી પણ ‘તેના રચનારે આર્ય સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સાર અતિસંક્ષેપથી એમાં એકત્ર કર્યો છે, એવી ખાત્રી થાય છે. પુરાણમાં પણ આ સુપ્રસિદ્ધ શ્લોક મળી આવે છે કે:-

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥”

x x x x

“જો આર્ય સભ્યતાના મહાસાગરને (ધર્મ, સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનને) એકાદ ગાગરમાં સમાયલો જોવો હોય તો તે ગીતામાં જોઈ શકાય છે. જો બીજાં બધાંયે શાસ્ત્રો નાશ પામ્યાં હોત અને માત્ર ગીતાજી રહી હોત તોપણ આર્યજાતિના ગૌરવની સ્મૃતિ સંસારમાં ચાલુ રહેત. કેમકે અત્યારે પણ આર્ય સભ્યતા

(આર્યોનું જ્ઞાન અને ચારિત્ર અથવા ધર્મ અને નીતિ) એમાં એટલી બધી સુરક્ષિત છે કે ગીતાનો પ્રચાર થવો અથવા નાશ થવો એ આર્ય ધર્મની વૃદ્ધિ અથવા નાશ થવા બરાબર છે. કોઈએ સાચું કહ્યું છે કે “ગીતા એ તો વૈદિક ધર્મરૂપી કલ્પ-વૃક્ષનું પાકેલું જ્ઞાનામૃતરૂપી ફળ છે.”

x

x

x

‘ગીતા’ એ ધર્મપ્રચારનું ઉત્તમ સાધન છે.

“જો વિદેશોમાં વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો વિચાર હોય તો ત્યાંના લોકોને પણ વાંચવા માટે એક ધર્મપુસ્તક આપવાની જરૂર છે. આપણે જ્યારે આપણા દેશમાંજ વેદોના ભણુનારા આટલા બધા એાછા જોઈએ છીએ, તો બીજા દેશોમાં તેને સમજનારાઓની આશા રાખવી એ તો વ્યર્થજ છે. આર્ય-સમાજએ કેટલીક વાર આને માટે ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ રજુ કરે છે; પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે, સત્યાર્થ પ્રકાશનો ઘણોખરો ભાગ માત્ર આર્યોવર્તનેજ માટે છે અને તે બીજાઓને સચિત્ત થાય તેમ નથી.”

“બીજી તરફ ગીતાને જુઓ, એમાં એક પ્રકારની ખાસ સુંદરતા અને આકર્ષણશક્તિ દેખાઈ આવે છે. વિદેશોમાં પણ એવાં ઘણાં સ્ત્રીપુરુષ મળી આવે છે કે જેમને આખી ગીતા કંઠસ્થ હોય છે. માટે ગીતાજ એક એવું ધર્મપુસ્તક છે કે જે આર્યધર્મના પ્રચારમાં

ખાસ ઉપયોગી થઈ શકે. કેમકે એક આખી હિંદુ-
જાતિ તેને પોતાના ધર્મપુસ્તકતરીકે માને છે; અને
ઋષિમુનિઓ તથા દાર્શનિકો માને છે તેમ તેમાંજ
વૈદિક જ્ઞાનનો અર્ક મોજુદ છે. આથી એને આર્ય
ધર્મનું પ્રમાણભૂત પુસ્તક કહેવું એ સર્વથા ઉચિત છે.”

ગીતાનું મૂળ ઝરણ ક્યાં છે ?

“કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો માને છે કે, ગીતાનું
શિક્ષણ બહુ પવિત્ર છે અને અંજલના શિક્ષણને મળતું
છે; તેથી ગીતા જરૂર અંજલ ઉપરથી રચાઈ હશે. પણ
આ યુક્તિ તો કૂવામાંના દેડકાને સમુદ્રના તોફાનથી
કૂવામાં આવી પડેલી માછલી સાથે થયેલી વાતના જેવી
છે. એ દેડકાએ તે માછલીને પૂછ્યું કે, સમુદ્ર કેવડોક
મોટો હોય છે ? માછલીએ કહ્યું:—એ તો ખૂબ મોટો હોય
છે. પછી દેડકો પાછો હઠતો જાય ને વારંવાર પૂછતો
જાય કે આવડો ? આવડો ? એમ કરતો કરતો તે કૂવાની
બીજી બીંત સુધી જઈ પહોંચ્યો, તોપણ માછલીએ
એમજ કહ્યું કે એથી પણ બહુ મોટો. આ સાંભળીને
તે આશ્ચર્યપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે એ તો અસંભવિત
છે. કેમકે સંસારમાં આથી (કૂવાથી) મોટું કશું પણ
હોઈ શકે નહિ.”

“ગીતાજી જેવું અદ્વિતીય પુસ્તક કાંઈ અકસ્માત
પેદા થતું નથી. એના પહેલાં તો ઘણા કાળની જ્ઞાનો-
ન્નતિ આવશ્યક છે. જ્યાં ઉપનિષદો અને દર્શનશાસ્ત્રો-

તું તત્ત્વજ્ઞાન હયાત ન હોય ત્યાં ‘ગીતા’ જેવો ગ્રંથ રચી શકાયજ નહિ. માત્ર એક મહાભારતમાંજ ગીતાને વિસ્તારથી સમજાવનારાં દૃષ્ટાંત મળી શકે છે, નહિ કે બીજા કિસ્સા-કહાણીઓમાં. ગીતાનું શિક્ષણ તો કેવળ ગંગાતટેજ સંભવે, બીજે નહિ.”

“મહાભારતની કથામાં ‘ગીતા’ એ એક ઝગમગત હીરા સમાન છે. મહાભારતના રચનાર મહર્ષિ વ્યાસ સાચેજ થઇ ગયા છે. ગીતાજ્ઞાન એ તેમની માનસિક શક્તિનું પરિણામ હોય કે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અર્જુનને આ જ્ઞાનનો પ્રત્યક્ષ હિપદેશ કર્યો હોય, એ વિષે તર્કવિતરક કરવા નકામા છે. કેમકે એથી ગીતાની પવિત્રતામ કોઇપણ પ્રકારનો ફેર પડતો નથી, કે જે પવિત્રતા કેવળ ગીતામાંજ જણાય છે. ૧૮ મા અધ્યાયના શ્લોક ૭૫-૭૬ માં સંજય કહે છે કે ‘આ પ્રમાણે મહર્ષિ વ્યાસજીનું કૃપાથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના મુખથી કહેવાતો આ ઉત્તર યોગ મેં સાંભળ્યો છે. એ પવિત્ર કરનારા સંવાદને હું જેટલો યાદ કરું છું, તેટલો હું વિશેષ આનંદમાં મસ્ત થતો જાઉં છું.’”

“કલ્પના કરો કે, વ્યાસજીએ સ્વયમેવ લખીને તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાજ મુખથી કહેવરાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે; તો એ વાત તો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના મહિમાને અને જ્ઞાનને માનુષી સીમાથી બહુજ આગળ વધારી દે છે કે, વ્યાસ જેવા મહર્ષિ પણ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને

પ્રચાર શ્રીકૃષ્ણનેજ નામે કરવો ઉચિત અને આવશ્યક સમજતા હતા.”

x x x x

‘ગીતા’ એ શક્તિનો ખજાનો છે.

“મનુષ્યો અને જાતિઓના જીવનમાં કેટલીક વાર એવો સમય આવી પહોંચે છે કે તેને ધર્મ અને અધર્મની કંઈ સમજણ પડતી નથી. એવે સમયે એક મહાકઠિન અને ગૂઢ પ્રશ્ન સામે આવી ખડો થાય છે અને બંને પક્ષની યુક્તિઓ રજુ થાય છે; પરંતુ તેનો કશો ઉકેલ દેખાતો નથી. મોટા મોટા શૂરવીરો અને ત્યાગીઓની બુદ્ધિ પણ એવે પ્રસંગે ગોથું ખાઈ જાય છે અને તેમને અધર્મજ ધર્મના વેશમાં દેખાવા લાગે છે. જેને સંસાર ઉપર એટલો બધો વૈરાગ્ય ઉપજ્યો હોય કે તેણે પોતાનું સર્વસ્વ તજી દીધું હોય; છતાં કોઈ વાર તેની બુદ્ધિ પણ લયવશ થઈને અવળા વિચારોમાં ફસાઈ પડે છે. પરંતુ ભગવદ્ગીતામાં એવું જ્ઞાન મળી આવે છે કે જેને સારી રીતે સમજી લીધા પછી મનુષ્યમાં એવી શક્તિ પેદા થાય છે કે જેથી તે ધર્મને અને અધર્મને સારી રીતે ઓળખી શકે છે. આ શક્તિને અર્જુને ૧૮ મા અધ્યાયના ૭૩ મા શ્લોકમાં માન્ય રાખી છે. તેનું મન એક ગૂઢ અને કઠિન સંશયમાં પડીને અધિકારમાં ફસાયલું હતું તેને માટે તે છેવટે કહે છે કે ‘તમારી કૃપાથી મને સત્ય જ્ઞાન લાધ્યું છે,

મારો મોહ દૂર થઈ ગયો છે, મારા સંશયો છિન્નલિન્ન થઈ ગયા છે, હવે હું આપ કહો છો તેમજ કરીશ.'"

કર્મવિના સર્વ કંઈ નિરર્થક છે.

“કહેવાય છે કે, એક નૌકામાં ત્રણ વિક્ષાન પુરુષો જતા હતા. તેમાંથી દરેક જૂદી જૂદી વિદ્યામાં નિપુણ હતો. એક સંગીત જાણતો હતો, બીજો જ્યોતિષ અને ત્રીજો ન્યાય. સૌ પોતપોતાના ગુણની પ્રશંસા કરતા હતા. સંગીતવાળાએ બીજાઓને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે, તમે કંઈ સંગીત જાણો છો કે નહિ? જવાબ મળ્યો, ના. તેણે કહ્યું:—તમે તમારી ઉંમરનો ચોથો ભાગ એળેજ ગુમાવી દીધો. જ્યોતિષીએ પણ એવોજ પ્રશ્ન પૂછ્યો, જ્યારે તેને પણ એવોજ ઉત્તર મળ્યો. એટલે તેણે કહ્યું કે, તમે અર્ધા ઉંમર નકામી ગાળી. આ પ્રમાણે ત્રીજાએ પ્રશ્ન કર્યો અને એજ ઉત્તર મળતાં તેણે કહ્યું કે, જો તમે ન્યાય ના ભણ્યા તો તમે જીવનના ત્રણ ભાગ ફેગટ ગુમાવ્યા. એટલામાં વટોળીઓ આવ્યો અને નૌકા ડોલવા લાગી; ખલાસી વાતો સાંભળી રહ્યો હતો. તેણે અધાને પૂછ્યું કે, તમે તરવાનું જાણો છો કે નહિ? અધાએ જવાબ આપ્યો:—ના. એટલે તેણે કહ્યું:—ત્યારે તો તમે આખી જીંદગી ખરબાદ કરી. એવી દશા કર્મની છે. જો આપણે ગીતાએ શીખવેલો નિષ્કામ કર્મરૂપી તરવાનો હુન્નર શીખીએ નહિ, તો આપણું પણ બીજું અધું નકામું થઈ જાય છે.”

મૌલાના રૂમનું દૃષ્ટાંત

“મૌલાના રૂમે એક શ્લોક લખ્યો છે કે:-

દિલ હાથમેં લા યહ બડા હજ હૈ,

હજારો કાળોં સે એક દિલ હાસિલ કરના બહેતર હૈ.”

“ધર્મશાસ્ત્રી મૌલવીઓએ તેને નાસ્તિક ઠરાવ્યો અને તેની વિરુદ્ધ ફતવો કાઢવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. પોતાનો બચાવ કરતાં તેણે તે શ્લોકનું કારણ દર્શાવતાં નીચેની વાત સંભળાવી.”

“હું એક વાર કાબાની યાત્રાએ ગયો હતો, ત્યાં જોયું તો મને પવિત્ર કાબાનાં દર્શન થયાં નહિ. પછી બરાબર પત્તો શોધીને કાબા તરફ હું ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં કાબા મળ્યા. તેમને પૂછ્યું તો જણાવ્યું કે, તે એક ડોશીનો સત્કારકરવા ગયા હતા; મને તે ડોશીને જોવાની ઇચ્છા થઈ. મેં તેને પૂછ્યું કે, કાબા કે જેની પાસે લાખો માણસો જાય છે તે તને લેવા કેમ આવ્યો? ડોશીએ જવાબ આપ્યો કે, મને કંઈ બબર નથી. મેં પૂછ્યું ‘તમે કંઈક શુભ કાર્ય કર્યું હશે?’ ડોશીએ કહ્યું ‘મારાથી તો કોઈ દહાડોય કશું બની શક્યું નથી. માત્ર હમણાંજ રસ્તામાં આવતાં આવતાં મેં એક કુતરાને ફૂવા ઉપર ફરતો જોયો. તે ખૂબ તરસ્યો હતો અને ફૂવો બહુ ઉંડો હતો. મેં પાંદડાંનો એક પડીઓ બનાવ્યો અને મારું કપડું ફાડીને દોરી બનાવી, પરંતુ તે જળને પહોંચી શકી નહિ. જ્યારે એક પણ વસ્ત્ર

ના રહું ત્યારે મેં માથાના વાળ ઉખાડીને દોરી બનાવી અને પાણી કાઢી કૂતરાને પાચું.’ આ વાત સાંભળીને મેં કહ્યું કે, જ્યારે એક નીચ પ્રાણીપ્રત્યે દયા કરવાથી કાબાએ તને આટલું માન આપ્યું તો તો મનુષ્યે મનને વશ કરવું એજ ખરેખર કાબાની યાત્રા-ઓ કરવા કરતાં ઉત્તમ છે.”

ગીતા અને મનુમદાર

ગીતાવિષે શ્રીમુખે કહ્યું છે કે—

ગીતા મે હૃદયં પાર્થ ગીતા મે સારમુત્તમમ્ ।

ગીતા મે જ્ઞાનમત્યુગ્રં ગીતા મે જ્ઞાનમવ્યયમ્ ॥

ગીતા મે ચોત્તમં સ્થાનં ગીતા મે પરમં પદમ્ ।

ગીતા મે પરમં ગુહ્યં ગીતા મે પરમો ગુરુઃ ॥

“ગીતા માફં હૃદય છે; ગીતા મારો ઉત્તમ સાર છે; ગીતા માફં અતિ ઉચ્ચ જ્ઞાન છે; ગીતા માફં અવિનાશી જ્ઞાન છે; ગીતા માફં શ્રેષ્ઠ નિવાસસ્થાન છે; ગીતા માફં પરમ પદ છે; ગીતા માફં પરમ રહસ્ય છે અને ગીતા મારો પરમ ગુરુ છે.”

“ ‘ગીતા મે હૃદયં પાર્થ !’ અહો ! ગીતા તો ભગવાનનું પોતાનું હૃદય છે ! શું તમે એ ભગવાનના હૃદયને સ્પર્શ કરવા ઇચ્છો છો ? ઇચ્છતા હો તો ગમે તેમ તેને સ્પર્શ ના કરશો. બહારથી તેમ અંદરથી પણ કંઈક પવિત્ર થઈનેજ તેનો સ્પર્શ કરવાનો પ્રયત્ન કરજો માત્ર

નાહીને શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરવાથી બહારની પવિત્રતા આવશે; પરંતુ એટલાથી કામ નહિ ચાલે. અંતરની પણ પવિત્રતા જોઈશે. વિચાર તો કરો કે, તમે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને સ્પર્શ કરવા જઈ રહ્યા છો. તેઓ કેટલા બધા પવિત્ર છે? અને તમે કેવા છો? લોકો બલે તમને નથી જાણતા, પરંતુ તમે પોતે તો તમને જાણો છો, અને સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તો તમને તમારાથી પણ વધારે જાણે છે. તમારામાં કેટલા દોષો છે, કેટલા અપરાધ થઈ ચૂક્યા છે, કેટલાં પાપ કરી ચૂક્યા છો અને કેટલી અપવિત્રતાઓએ તમારા હૃદયમાં ધર કરેલાં છે? કહો ત્યારે એવી અયોગ્ય સ્થિતિમાં શ્રીહરિના હૃદયરૂપ ભગવદ્ગીતાને તમે કેવી રીતે સ્પર્શ કરી શકશો?”

“પરંતુ અહો ! લયભીત થઈને એક વાર શ્રીહરિના સ્વભાવને તો યાદ કરો ! તેઓ કેવા મહાન ક્ષમાસાગર છે ! તેઓ કોઈના પણ અપરાધ જોતા નથી. તેઓ તો તેમના તરફ મોં ફેરવતાંજ તમારા તરફ હાથ ફેલાવીને છાતી સરસા ચાંપે છે. કેમકે એ દીનાનાથ કંગાળનું સર્વસ્વ છે. એ તો પાપી અને તાપીના આશ્રયસ્થાન છે. એ તો દીનબંધુ છે. એ તો જેનું કોઈ નથી તેનું સર્વ કંઈ છે. એ તો પોતાના જનોને નિર્મળ બનાવી દઈ ખોળામાં બેસાડવા નિરંતર તલસી રહ્યા છે અને યાચકને શ્રદ્ધા પણ આપી રહ્યા છે. માટે આવો, પ્રિય

ભાઈઓ! આવો. તે પરમાત્માના આ ગીતારૂપી હૃદયને સદાનો સાથી બનાવો; ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો; અને પાઠ કરતા થકા તેનો પ્રવાહ હૃદયની અંદર બને તેટલો વધુ વહેવરાવવાનો પ્રયત્ન કરો; પછી જુઓ કે શું થાય છે? અવશ્ય તમારું ખૂબ કહ્યાણ થશે.”

“સાચી વાત છે કે:—

**कृष्णो जानाति वै सम्यक् किञ्चित् कुन्तीसुतः फलम् ।
व्यासो वा व्यासपुत्रो वा याज्ञवल्क्योऽथ मैथिलः॥”**

“શ્રીકૃષ્ણપરમાત્મા ગીતાને સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે; અર્જુન તેમાંનું થોડુંક જાણે છે; અને વ્યાસ, વ્યાસપુત્ર શુકદેવ, યોગી યાજ્ઞવલ્કય તથા રાજા જનક તેમાંનું કંઈક કંઈક જાણે છે.’ જે ગીતાસંબંધી આવું કહેવાયું છે તે ગીતાને સંસ્કારરહિત અજ્ઞાની મનુષ્ય શું સમજી શકશે? છતાં પણ બનતો પ્રયત્ન કરો, જેટલો પ્રયત્ન તમે કરશો તેથી વધારે ઝડપે તે ગીતા ગ્રંથ અને તેનો ગાયક તમને અપૂર્વ પ્રકાશ આપી આંતરિક રહસ્ય સમજાવ્યા કરશે. કેમકે યાદરાખો કે, તે કરુણાસિંધુ છે, તેની કૃપાની કંઈ હદજ નથી; અને તેથી ગમે તેવો મનુષ્ય ઉન્નત થવાની આશા રાખી શકે છે.”

(“કહ્યાણું”ના ગીતાંકમાં લેખક:—શ્રી. રામદયાલ મજુમદાર)

ગીતા અને દેશભક્ત માલવીયજી

મહામના માલવીયજી લખે છે કે:—“મને

સંપૂર્ણ ખાત્રી છે કે, માનવજાતિના ઇતિહાસમાં સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને અલૌકિક શક્તિસંપન્ન પુરુષ એકમાત્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજ થઇ ગયા છે; અને સમસ્ત પૃથ્વી-મંડળની પ્રચલિત ભાષાઓમાં એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની કહેલી ભગવદ્ગીતા જેવા નાનકડા કદમાં આટલા બધા વિપુલ જ્ઞાનથી ભરેલો બીજો કોઇ પણ ગ્રંથ નથી.”

“વેદો અને ઉપનિષદોનો સાર; આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં મંગળમય માર્ગ દેખાડનાર; કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના ત્રણે માર્ગોદ્ધાર મનુષ્યને પરમ શ્રેયના સાધનનો ઉપદેશ આપનાર; સૌથી ઉચ્ચ જ્ઞાન, સૌથી નિર્મળ ભક્તિ, સૌથી ઉજ્જવળ કર્મ, યમ, નિયમ, ત્રિવિધ તપ, અહિંસા, સત્ય અને દયાના ઉપદેશની સાથે સાથે ધર્મને ખાતર ધર્મનું અવલંબન કરીને તથા અધર્મના ત્યાગપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ કરનારો આ અદ્ભુત ગ્રંથ કે જેમાં ૧૮ નાનકડા અધ્યાયોમાં એટલું બધું સત્ય, એટલું બધું જ્ઞાન અને એટલા બધા ઉચ્ચ પ્રકારના ગંભીર તથા સાત્ત્વિક ઉપદેશ ભર્યા છે, કે જે મનુષ્યમાત્રને નીચામાં નીચી દશામાંથી ઉપાડીને વૃતાઓના સ્થાનમાં બેસાડવાની શક્તિ ધરાવે છે. પીતા૩પી ધર્મનો ભંડાર માત્ર હિંદુઓનોજ નહિ પરંતુ ભસ્ત જગતના માનવોનો ભંડાર છે.”

“જગતના અનેક દેશોના વિદ્વાનોએ ગીતા વાંચીને

લોકોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર કરનારા પરમ પુરુષનું શુદ્ધ સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન અને તેનાં ચરણોમાં નિર્મળ નિષ્કામ પરાલક્ષિત પ્રાપ્ત કરેલી છે.”

“તે પુરુષ અને સ્ત્રી મહાભાગ્યશાળી છે, કે જેમને આ સંસારના અધિકારથી ભરેલા સાંકડા માર્ગોમાં પ્રકાશ દર્શાવનાર આ નાનકડો પરંતુ અખૂટ તેલથી ભરેલો ધર્મપ્રદીપ પ્રાપ્ત થયો છે.”

“જેને આ ધર્મપ્રદીપ (ધર્મનો દીવો) પ્રાપ્ત થયો છે તેમનો એ પણ ધર્મ છે કે, તેઓ મનુષ્યમાત્રને આ પરમ પવિત્ર ગ્રંથનો લાભ આપવાનો પ્રયત્ન કરે.”

“મારી અલિલાષા અને જગદાધાર જગદીશ્વરને પ્રાર્થના છે કે, હું મારા જીવનમાંજ એવા સમાચાર સાંભળું કે મોટામાં મોટા માણસથી તે નાનામાં નાના સુધીના પ્રત્યેક હિંદુ સંતાનના ધરમાં એક એક ભગવદ્ગીતાની પોથી ભગવાનની મૂર્તિની પેઠે ભક્તિ-ભાવપૂર્વક રાખવામાં આવે છે. અને હું એ પણ સાંભળું કે, અન્યાન્ય ધર્મોને માનનારા આ દેશના તથા પૃથ્વીના સમસ્ત દેશોના નિવાસીઓમાં ભગવદ્ગીતાના પ્રચારનો તેની મહત્તાને લાયકનો વિચારપૂર્ણ અને ભક્તિ, જ્ઞાન તથા ધનથી સારી રીતે સમર્થન કરાયેલો પ્રયત્ન થઈ ગયો છે. શ્રીકૃષ્ણઃ પ્રસન્નોઽસ્તુ”

ગીતા અને તિલક મહારાજ

લોકમાન્ય તિલક મહારાજ કહે છે કે:- “સમ-

સ્ત સંસારના સાહિત્યમાં ગીતાના જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.’ એ ઉપરાંત બૌદ્ધોનો ત્રિપીટક અને ધર્મપદ તથા ખ્રિસ્તીઓના બાઇબલ સાથે પણ ગીતાની તુલના કરીને તેમણે એજ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે ‘દુઃખી આત્માને શાંતિ આપનાર, આધ્યાત્મિક પૂણ-દશાની ઓળખાણ આપનાર અને દુઃકામાં ચરાચર જગતનાં ગૂઢ તરવેને સમજાવી દેનાર ગીતાના જેવો કોઈ ગ્રંથ સમસ્ત વિશ્વની કોઈ ભાષામાં નથી.’ ‘વર્ણનો, આશ્રમનો, જ્ઞાતિનો, દેશનો, સ્ત્રીનો કે શ્રદ્ધાદિનો ભેદ ન રાખતાં સર્વ કોઈ માટે એકસરખી સદ્ગતિ સમજાવનાર અને ઇતર ધર્મગ્રંથો સહિષ્ણુતા દર્શાવનાર એવી જે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયુક્ત ગીતા, એ તો સનાતન વૈદિક ધર્મરૂપી વિશાળ વૃક્ષનું એક અત્યંત મધુર અને અમૃતપદને પમાડનારું અમર ફળ છે.’”

“આ ગીતાધર્મમાં વૈદિક ધર્મનો જે સમગ્ર સાર સમાયલો છે, તે સારભૂત નિત્યધર્મને જાણીને કેવળ કર્તવ્યતરીકેજ સર્વ ભૂતહિતાર્થે પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરીને વિજયો મેળવનારા કર્મવીરો તથા ધર્માત્માઓ જ્યારે આ ભારતભૂમિને અલંકૃત કરતા હતા. ત્યારે આ દેશ ઈશ્વરકૃપાને પાત્ર થઈ જ્ઞાનને અનુસરતા ચારિત્ર્ય ઉપરાંત ઐશ્વર્યને પણ શિખરે પહોંચી ચૂક્યો હતો; અને જ્યારથી એ બંને લોકમાંથી તારનારો તથા પરમશ્રેયસ્કર એવો પૂર્વતર ધર્મ છૂટતો ગયો ત્યારથીજ

૩૯૨

ગીતાજ્ઞાનાં ગુણગાન

ભારતવાસીઓની દુર્દશા શરૂ થઈ છે.”

“હિંદુધર્મ અને નીતિશાસ્ત્રનાં મૂળ તત્ત્વ જેણે જાણવાં હોય તેણે આ અપૂર્વ ગ્રંથનું અવશ્ય અને પ્રથમ અધ્યયન કરવું જોઈએ. કારણ કે યોગ, સાંખ્ય, ન્યાય, મીમાંસા, ઉપનિષદો, વેદાંત વગેરેના રૂપમાં ક્ષરાક્ષર સૃષ્ટિનો તથા ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞના જ્ઞાનનો વિચાર કરનારાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો યથાશક્ય પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી વૈદિક ધર્મને જે જ્ઞાનમૂલક, ભક્તિપ્રધાન તથા કર્મ-યોગપરાયણ એવું છેવટનું સ્વરૂપ અપાયું; અને જે સ્વરૂપ હાલના પ્રચલિત વૈદિક ધર્મના મૂળરૂપ છે; તેજ સ્વરૂપ આ ભગવદ્ગીતામાં પ્રતિપાદન કરેલું છે; અને તેથીજ કહી શકાય કે, હિંદુધર્મનાં તત્ત્વો સંક્ષેપમાં અને નિઃસંદેહ રીતે સમજાવી શકે એવો ગીતાના જેવો બીજો કોઈ પણ ગ્રંથ સંસ્કૃત વાક્યમાં નથી.”

ગીતા અને મહાત્મા થોરો તથા એમર્સન

“મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, તેમના હૃદયમાં સત્યાગ્રહના ભાવો ઉત્પન્ન થવામાં મુખ્ય કારણરૂપ અને આદર્શતરીકે અમેરિકાના રહેવાસી મહાત્મા થોરો છે. તેઓ એકાંતસેવનને માટે જંગલમાં રહેતા હતા, ત્યારે તેમના પટ્ટશિષ્ય એમર્સન એક દિવસ તેમની ઝુંપડી પાસે જઈને જુએ છે તો થોરો એક પાટ ઉપર સૂઈ રહ્યા છે અને નીચે બે ત્રણ સાપ અને

વિંછીઓ પડ્યા છે ! થોડી વાર પછી એ સાપ વિંછી ચાલ્યા ગયા અને થોરો જાગ્યા, ત્યારે એમર્સને અભિવંદનાદિ કર્યા પછી સંકાચપૂર્વક કહ્યું કે:—‘મેં ફેટલાંક ઝેરી જનવર પાટની નીચે જોયાં હતાં. મને ડર લાગે છે કે, તેઓ કદાચ આપને હેરાન કરશે; તેથી આજ્ઞા હોય તો આપનું બિછાનું બીજી જગાએ કરી આપું.’”

“આ સાંભળીને મહાત્મા થોરોએ ખડખડાટ હસીને કહ્યું કે ‘એમર્સન ! એમાં તે ભયની શી વાત છે ? જ્યાંસુધી મારી રક્ષા કરનાર શ્રીગીતામાતા હયાત છે ત્યાંસુધી મને કોઈ પણ ભય નથી.’ મહાત્મા થોરો એક જગાએ ગીતાની બાબતમાં વધુ કહે છે કે:—”

“પ્રાચીન યુગની સર્વસ્મરણીય વસ્તુઓમાં ભગવદ્ગીતાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ પણ વસ્તુ નથી. * * ભગવદ્ગીતામાં એટલું ઉત્તમ અને સર્વવ્યાપી જ્ઞાન છે કે તેના લખનાર દેવતાને અગણિત વર્ષ થઈ જવા છતાં તેના જેવો બીજો એકે ગ્રંથ હજીસુધી લખાયો નથી. x x ગીતાની સાથે સરખાવતાં જગતનું હાલનું બીજું બધું જ્ઞાન મને તુચ્છ જણાય છે અને વિચાર કરતાં આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ મને એટલું બધું જણાય છે કે કોઈ કોઈ વાર તો એવોજ વિચાર થઈ આવે છે કે આ તત્ત્વજ્ઞાન કોઈ જૂઠ્ઠાજ યુગમાં લખાયલું હોવું જોઈએ. x x x x હું રોજ પ્રાતઃકાળે મારા હૃદય

અને બુદ્ધિને ગીતારૂપી પવિત્ર જળમાં સ્નાન કરાવું છું.”

મહાત્મા થોરોના પટ્ટશિષ્ય એમર્સન:—

“અમેરિકાનો આ સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર ગીતાનું પુસ્તક હમેશાં પોતાની નજર સામે રાખતો. કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ ગ્રંથ, ચિંતનની સર્વશ્રેષ્ઠ સામગ્રી તથા માનવજાતિના અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે એમાંનો ‘સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ’ એ શ્લોક વાંચતો, ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઈ જતું; હૃદય નાચી ઉઠતું અને કલાકોના કલાકોસુધી તે આનંદાશ્રુ વહાવતો ! પોતાના ગીતા પુસ્તકને તે ઈષ્ટદેવની મૂર્તિસમાન ગણતો.”

સાધુ ટી. એલ. વસવાણી:—“ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વિચાર ભરેલા છે. એ ગ્રંથ એટલો અમૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક ભાવેથી ભરેલો છે કે હું વખતો-વખત પરમાત્માને એજ પ્રાર્થના કર્યા કરું છું કે, તે મારા ઉપર એવી દયા કરે અને શક્તિ આપે કે જેથી હું મૃત્યુપર્યંત આ સંદેશને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં પહોંચાડી શકું.”

ટી. વી. શેષગિરિ અચ્યર:—“હું ગીતાનો નિત્યપાઠ એટલા માટે કરું છું કે તે સંસારના સર્વ ધર્મોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે. તે ગૃહસ્થધર્મનાં કર્તવ્યો-

નું એક પૂર્ણ શાસ્ત્ર છે તથા તે સૌથી મહાન અવતારની વાણી છે અને અમારા ધાર્મિક તથા સામાજિક જીવનનો સર્વોત્તમ સાર છે.”

મહર્ષિ દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર:—“પાશ્ચાત્ય દાર્શનિક ગ્રંથો લક્ષેતે ખૂબ ચમકે; પરંતુ અમારા આ નાનકડા દીપકનો પ્રકાશ તે બધાથીયે વિશેષ ઝળકીને તેમને જાંખા પાડી દેશે.”

જસ્ટિસ કે. ટી. તૈલંગ:—“શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશોમાં શાસ્ત્રકથિત લગભગ બધા ધાર્મિક વિષયોનું તત્ત્વ આવી ગયું છે. તેની ભાષા એટલી ગંભીર અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે જેથી તેનું ભગવદ્ગીતા અથવા ઈશ્વરીય સંગીતના નામથી પ્રસિદ્ધ થવું યોગ્યજ છે.”

ડૉ. મેકનિકલ:—“ભારતવર્ષના ધર્મમાં ગીતા બુદ્ધિની પ્રખરતા, આચારની ઉત્કૃષ્ટતા અને ધાર્મિક ઉત્સાહનું એક અપૂર્વ મિશ્રણ રજુ કરે છે.”

ટી. સી. કેશવાલુ પિલ્લે:—“ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પ્રસાદીરૂપ શ્રીભગવદ્ગીતા પ્રત્યેક ધરમાં હોવી અત્યંત આવશ્યક છે. સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ તેનું અધ્યયન કરીને તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતોને અનુકૂળ કર્મ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આપણે આપણાં બાળકોને શરૂઆતથીજ ગીતાનો પાઠ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આપણી નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે ગીતા સિવાય બીજા કોઈ શિક્ષક કે માર્ગ-

૩૮૬ ગીતાજ્ઞનાં ગુણગાન

દર્શકની આવશ્યકતા નથી.”

પ્રો. રંગાચાર્ય:—“હિંદુઓને સાંપ્રદાયિકતાથી રહિત એવું ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ આપવા માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાથી વધારે સારો બીજો કોઈ ગ્રંથ નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સંબંધમાં આ ઉક્તિ સર્વ-થા સત્ય છે કે, તે સમસ્ત માનવી સાહિત્યમાં એક ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું દાર્શનિક કાવ્ય છે. હિંદુ ધર્મમાં વિશ્વાસ રાખનારા સધળાઓને માટે એ પ્રસિદ્ધ પ્રામાણિક ધર્મગ્રંથ છે. તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સધળા નૈતિક અને ધાર્મિક આદેશ પરમાત્માની આરાધ્ય છે.”

શ્રી ભક્તરામજી શર્મા કહે છે કે:—“હાલમાં જો કોઈ એક એવી વસ્તુ હોય કે જેનો સર્વ લોકો સ્વીકાર કરી શકે તો તે માત્ર ગીતાશાસ્ત્ર છે. વ્યાસમુનિએ ગીતાશાસ્ત્રની આ રૂપમાં રચના કરીને હિંદુઓને એક તંતુવડે બાંધી દીધા છે. જો આપણે ગીતા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપીએ તો આજથીજ સંસારમાંથી સમસ્ત વેર-વિરોધ નાશ પામે.”

“હાલમાં કેવળ હિંદુઓમાંજ નહિ પરંતુ હિંદુ-મુસલમાનોમાં પણ પરસ્પર કલહ અને વિરોધ વધી રહ્યા છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તો તેનો પ્રતીકાર આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે કે:—

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मावनुर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥”

“આ શ્લોક સુવર્ણમય અક્ષરોમાં લખવા યોગ્ય છે. ભગવાને તો એટલે સુધી કહી દીધું છે કે ‘જે-ટલા માર્ગો દેખાય છે તે બધા મારાજ છે. જેઓ જે રસ્તેથી મને મળવા આવે છે તેમને હું તે રસ્તે આવી મળું છું.’ હું માનું છું કે, આથી વધારે સહિષ્ણુતા બીજા કોઈ પણ ધર્મમાં મળી શકતી નથી. વસ્તુતઃ ગીતાદ્વારા પ્રતિપાદિત સંગઠનનો એજ આદર્શ છે. ગીતામૃત પ્રાણીમાત્રને માટે સુખનું સાધન છે.”

પંડિતવરશ્રીલક્ષ્મણજી શાસ્ત્રી:—“ગીતા માનવ-જીવનનું સર્વસ્વ, અસાર સંસારનો સાર, શાસ્ત્રસાગરનું નવનીત-સાર, ઉપનિષદોનું સત્ત્વ અને સમસ્ત વેદોનો નિષ્કર્ષ છે. સૃષ્ટિના પ્રારંભથી આજસુધીમાં ગીતાના જેવું કોઈ પણ પુસ્તક રચાયું નથી. સનાતન ધર્મનાં ગૂઢ રહસ્યોને સરળ અને સરસ ભાષાના થોડાક શબ્દો-માં પ્રકટ કરવાની અપૂર્વ શક્તિ શ્રીગીતાજીમાંજ છે. અને એમ કહેવામાં પણ અતિશયોક્તિ નથી કે, ગીતાજીના જેવું પુસ્તક પૃથ્વી ઉપર ન મૂતો ન મવિ-ષ્યતિ અર્થાત્ થયું પણ નથી અને થશે પણ નહિ.”

વિદહેદમ જ્ઞાન હુમ્બોલ્ડ્ટ:—“સંસારમાં જેટલા બધા ગ્રંથો છે તેમાંથી કયાંય પણ ભગવદ્ગીતા જેવા સૂક્ષ્મ અને ઉન્નત વિચારો પ્રાપ્ત થતા નથી. જ્યારે મેં ગીતા વાંચી ત્યારથી હું વિધાતાનો સદાનો ઋણી બની

ગયો છું; કેમકે તેણેજ મને આ ગ્રંથનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા જીવતો રાખ્યો છે.”

(ઉપરોક્ત કથનથી એ સમજાઇ ગયું હતું કે ‘ભગવદ્ગીતા’માંથી જન્મનીના એ એક ધણાજ મોટા માણસ-ને કેટલું બધું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. ભગવદ્ગીતાસંબંધી તેના એ વિચાર દૂર દૂર સુધી પ્રતિધ્વનિત થઈ ચૂક્યા છે અને તેથીજ આજે ‘ભગવદ્ગીતા’ દુનિયામાં સૌથી વધારે વંચાતાં પુસ્તકોમાંના એકતરીકે જન્મનીમાં સૌથી વિશેષ વંચાય છે.—મૂળ લેખક)

મહેરબાખાજી—“આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સમસ્ત માનવજાતિ ઉપર ભગવદ્ગીતાનો ધણો વધારે પ્રભાવ પડ્યો છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો હિંદુજાતિમાં જન્મ થવાથી ગીતાને લોકો ધણે ભાગે હિંદુઓનોજ ધર્મ-ગ્રંથ માને છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આ ગ્રંથ માત્ર હિંદુઓનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત માનવજાતિનો છે. એમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તે માત્ર ભારતવર્ષ માટેજ નહિ પરંતુ સમસ્ત જગતને માટે છે. માનવજાતિ તેના ઉપદેશ અનુસાર આચરણ કરે એટલીજ માત્ર વાર છે. પછી તો સમસ્ત માનવસમાજમાં બંધુત્વ(પ્રેમ)ની સ્થાપના અવશ્ય અને આપોઆપજ થઇ જશે. જેઓ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણપુરુષહતા એ વાતમાં શંકા કરે છે તેઓ જાણી-સમજીને એવું નથી કરતા. શ્રી-

કૃષ્ણ અવશ્ય ઈશ્વરના અવતાર હતા અને સ્વયં સદ્ગુરુ (પૂર્ણ-પુરુષ) હોવાથી તેમણે આધ્યાત્મિક ભાવ અને હિત આધ્યાત્મિક ઉપદેશોની અમૃત-વર્ષાથી જગતને તરબોળ કરી દીધું છે.”

એફ. ટી. જુક્સ—“શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ભારત-વર્ષના બિન્નબિન્ન મતોને એકત્ર કરનારી દોરી તથા રાષ્ટ્રીય જીવનની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. ભારતવર્ષના રાષ્ટ્રીય ધર્મગ્રંથનું સ્થાન લેવામાં જે જે નિયમોની આવશ્યકતા છે તે બધા શ્રીભગવદ્ ગીતામાં મળી આવે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ભાવી વિશ્વધર્મનો એક સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મગ્રંથ છે. ભારતવર્ષના ઉજ્જવળ ભૂત-કાળનું એ મહાન દાન એવું અસરકારક છે કે માનવ-જાતિનું એથીયે વધારે ઉજ્જવળ ભવિષ્ય નિર્માણ કરનાર થશે.”

શ્રીનિવાસરાવ કૈજલગી—“ગીતા એ જ્ઞાનનો એવો રત્નાકર સાગર છે કે જેમાં ડૂબકી લગાવીને પ્રત્યેક મનુષ્ય સિદ્ધાંતરૂપી અનેક બહુમૂલ્ય મુક્તામણિ-ઓ કાઢીને પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર તેમને પોતાના ગળાના હારરૂપ અને સ્વજીવનના અંગરૂપ બનાવી શકે છે.”

મહાત્મા અંકિમખાપ્પુ કહે છે કે:—“ગીતાને ધર્મનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ માનવાનું એજ કારણ છે કે તેમાં જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ, ત્રણેને એવો યોગ્ય ન્યાય આપવામાં

આખો છે કે જેવું સામંજસ્ય બીજા કોઇ પણ ગ્રંથમાં નથી!” x x “આવો અપૂર્વ ધર્મ, આવું અપૂર્વ એકમ કેવળ ગીતામાં જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી અદ્ભુત ધર્મવ્યાખ્યા કોઇ પણ દેશમાં ને કોઇ પણ કાળે કોઇએ કરી હોય એમ જણાતું નથી.” x x x “આવો ઉદાર અને ઉત્તમ ભક્તિવાદ જગતમાં બીજે ક્યાંય નથી.”

ચીની અનુવાદક—ચીનનો આ અનુવાદક શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો આસક્ત હતો કે તે દરરોજ ત્રણ ચાર વાર પ્રેમરુદન કરતો. ચીનાઓએ તો એનું જ નામ “કિષનજી” (કૃષ્ણજી) પાડ્યું હતું; અને અત્યારે તો ત્યાં એનું મૂળ નામ કોઈ જાણતુંયે નથી.

મ૦ ગાંધીજી—“એક વખત મારો અંતકાળ પાસે આવેલો જણાયો, તે વખતે ગીતા મને બહુજ આશ્વાસનરૂપ થઇ હતી.”

વૉરન હેસ્ટિંગ્સ—“કોઇ પણ જાતિને ઉન્નતિના શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.”

મહાન અકબરનો પ્રપૌત્ર “દારા શિકૌહ” કહે છે કે:-

“આ ગીતાગ્રંથ આનંદ આપનાર, સાચો માર્ગ દર્શાવનાર, બ્રહ્મજ્ઞાનથી ભરપૂર, ઉંડા ભેદોને ખોલનાર, એકતાને દર્શાવનાર અને બધા જ્ઞાનીઓના શિરોમણિ એવા મહર્ષિ વ્યાસજીએ રચેલ છે; એનાં પૂરતાં વખાણ

કરવાની શક્તિ મારી જીભમાં અને કલમમાં નથી.”

શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે:—“ભગવદ્ગીતામાં વેદોના ત્રણે કાંડ સ્પષ્ટ કરેલા છે; એટલુંજ નહિ પણ તે મૂર્તિમાન વેદરૂપ હોઇને ઔદાર્યમાં તો વેદથી પણ વધારે છે.” x x x “જે કોઇ ગીતાગ્રંથ ખીજાએ આપે તેણે લોકોને માટે મોક્ષસુખનું સદાવ્રત ખોલેલું જાણવું.” x x “ગીતારૂપી માતા અને મનુષ્યોરૂપી બાળકો છૂટાં પડેલાં ભટકે છે; તેમનો મેળાપ કરાવી આપવો, એ તો સર્વ સજ્જનોનો મુખ્ય ધર્મ છે.”

ગીતાગાયક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે:—“હું અર્જુન ! આપણા આ ધર્મમય સંવાદરૂપ ભગવદ્ગીતાનું જે કોઇ પઠન કરશે, તેણે જ્ઞાનયજ્ઞથી મારું પરમાત્માનું પૂજન કર્યું છે એમ હું સમજીશ.”

ગીતાના દ્રષ્ટા મહર્ષિ વ્યાસ વદે છે કે:—

“ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રાવિસ્તરૈઃ ।
યા સ્વયં પદ્મનાભસ્ય મુલ્લપદ્માદ્વિનિઃસૃતા ॥

ભાવાર્થ:—સ્વયં વિષ્ણુ ભગવાનના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલા ગીતાશાસ્ત્રને ગાવા જેવું અને પાળવા જેવું (અતિ હિતમ અને મહાફળદાયક) કર્તવ્ય હોવા છતાં અન્ય શાસ્ત્રોની ગડમથલમાં પડવાનું પ્રયોજનજ શું છે !”

સજ્જનોને સૂચના

૧-પોતેજ પૂર્ણજ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ તો ક્રોધકથીજ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનો-પદેશરૂપ ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ ક્રોધ બીજાઓને આપી શકે.

૨-આ દેશની સ્થિતિ એવી છે કે, લખી-વાંચી બંને એવાઓમાં પણ સેંકડે નેવું તો પૈસા ખર્ચાને સારા ગ્રંથો લઈ શકતા નથી. આવાં મનુષ્યોમાં ઉપયોગી, સારભૂત અને જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક ચોપડી-ચોપાનિયાં વિનામૂલ્યે ફેલાવવાં એ પણ સમજી દાતાઓની ફરજ છે.

૩-એવાં પુસ્તકાદિ મફત મળે તેથી તેને નકામાં નહિ ધારતાં જેઓ વાંચવા-વિચારવા કાળજી રાખે અને જ્ઞાન સાથે ચારિત્રનો પણ સુધારો વધારો કરતા ચાલે તેમના બંને લોક સુધરી કલ્યાણ પણ પામે એમાં સંશય નથી.

૪-ધરનાં અને બહારનાં મનુષ્યો વાંચી ન બાળતાં હોય તેમને સારાં પુસ્તકાદિ વાંચી સંભળાવવાં, એ પણ ભોક્ષેવા અને ઈશ્વરસેવાનો એક સરસ માર્ગ છે. સ્ત્રીવર્ગમાં તો સ્ત્રીઓએજ એ કાર્ય કરવું ઘટે.

૫-નાનામોટા સાંસારિક અને સામાજિક પ્રસંગો ઉપર બીજા ખર્ચામાં કસર કરીને પણ વધારે અગત્યના માનસિક ખોરાકરૂપ જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક ચોપડી-ચોપાનિયાં પોતાનાં મહેમાન, પડોશી, મિત્રો, જ્ઞાતિજનો, ગામલોકો વગેરેને ભેટ કે લહાણીરૂપે વહેંચવાં જોઈએ. વળી તેમને

લાં પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમને પણ તેમ કરવા પ્રેરવા જોઈએ, કે જેથી આ પ્રકાર ક્રમે ક્રમે એક ઉમદા રૂઢિરૂપ બની રહીને જનસમાજમાં સહજે સહજે સાચી સેવા, નિષ્કામતા અને ઉન્નતિદાયક જ્ઞાનચારિત્ર્ય (આચાર, વિચાર ને ઉચ્ચાર) પ્રસરતા અને વધતા ચાલે.

૬-છઠ્ઠા હોય તો “અમુક વ્યક્તિના અમુક પ્રસંગ ઉપર અમુક તરફથી ભેટ” એવી મતલબનું મુખપૃષ્ઠપર લખીને અથવા રબ્બરસ્ટાંપથી છાપીને આપી શકાય.

૭-આ સંસ્થાનાં તૈયાર પુસ્તકોની યાદી છેલ્લાં પૃષ્ઠોમાં છે; પરંતુ બીજાં પુસ્તકો પણ એ માટે પસંદ કરી શકાય.

૮-અઢારમા અધ્યાયરૂપ એકાધ્યાયી ગીતાઓ હવે ૦)ની ૪, ૦ની ૨૦ ને ૧)ની ૧૦૦, પોસ્ટેજ ૪ પ્રતે ૦)ના થાય છે. વહેંચનાર એના ઉપર પણ પોતાનું નામ ઇત્યાદિ લખી કે છાપી શકે.

૯-અન્નવિનાના શરીરની પેઠે સાચા જ્ઞાનવિનાનું મન દુર્ગળ રહે છે અને શુભ ચારિત્ર્યવિનાનું જીવન અધોગતિમાં નાખનારું થાય છે; માટે એની શુદ્ધિવૃદ્ધિ અર્થે દરરોજ એવટે પાઠ પૈસો પણ અલગ કાઢીને દરેક પોતાના ઘરમાં ઉત્તમ પુસ્તકો ઉમેરવાં જોઈએ. કેમકે વારસામાં આપવા માટે બીજા પદાર્થો કરતાં જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક ગ્રંથો બહુ લાભકારી અને દેવતાઈ વસ્તુ છે.

ગીતાજયંતીની જરૂર

પૂનાના ગીતાધર્મ મંડળે માગશર સુદ ૧૧નો દિવસ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગીતા-દિવસતરીકે ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એજ દિવસે મહાભારતવાળું મહાન યુદ્ધ શરૂ થયું હતું અને આપણે પણ ધર્મરક્ષણાર્થે એજ દિવસથી મહાભારત શરૂ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ તિથિ લોકમાન્ય તિલકે નક્કી કરેલી છે અને કેટલાંક વર્ષોથી આ પુણ્યદિવસ ઉજવાય પણ છે. આ દિવસે સમસ્ત દેશમાં ગીતાપ્રવચનો, ગીતાવ્યાખ્યાનો, ગીતાપદેશસંબંધી લેખો, ગીતા-પાઠ અને ગીતા-સમાલોચનાઓ કરવાની એ મંડળે સૂચનાઓ કરેલી છે. એ મંડળ ઇચ્છે છે કે, તે દિવસે પ્રત્યેક હિંદુ કમમાં કમ ગીતાના એક અધ્યાયનો પાઠ અવશ્ય કરે અથવા સાંભળે. હિંદુ મહાસભાના દિલ્હીવાળા અધિવેશનમાં પણ એવો ઠરાવ પસાર થયો હતો.

વાસ્તવમાં ઉપરોક્ત યોજનાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે. એમાં તો શંકાજ નથી કે, આ પદ્ધતિથી જનસમાજમાં ગીતાનો પ્રચાર વધશે; અને જેટલો પ્રચાર વધશે, તેટલો સંગઠનનો કિલ્લો મજબૂત થતો ચાલશે. અમને તો એજ મોટું આશ્ચર્ય થાય છે કે, જે

જાતિમાં ગીતા જેવો જ્વલંત ઉપદેશક ગ્રંથ છે; તેનું સંગઠન થતાં આટલી બધી વાર શા સાર થાય છે ! પરંતુ એ તો ત્યારેજ થઇ શકે, કે જ્યારે ગીતાનો રામનામની પેઠે પ્રચાર થાય અને તેના ઉપદેશોનો આચાર-વ્યવહારમાં સદુપયોગ થવા માંડે. તેથી આ ગીતા-દિવસને મહાન ઉત્સવનું રૂપ અપાવું જોઇએ. તે દિવસે “તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌતેય યુદ્ધાય કૃત-નિશ્ચયઃ”ના તુમુલ નિનાદથી ભારતવર્ષના વાયુમંડળ-ને ભરપૂર કરી દેવું જોઇએ. એ દિવસે બલુચિસ્તાન-થી આસામ અને હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી

“તસ્માત્ત્વમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ ।

જિત્વા શત્રૂન્ મુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્” ॥

ની એવી ખુલંદ ગર્જના થવી જોઇએ, કે જેથી વિરાટ હિંદુજાતિનાં ફેફસાંમાં ગરમ લોહી ધસી આવે અને સંગઠનનો સુદૃઢ દુર્ગ રચવાને બુદ્ધિપૂર્વક આગળ ધસે.

(કલકત્તાના ‘હિંદૂપંચ’ ઉપરથી)

ગીતાજી એટલે ?

ગીતાજી એટલે—માનવજીવનની નૌકાને ભવસાગરના દુર્ઘટ ખડકો વચ્ચેથી પસાર કરાવી સદાને માટે સચ્ચિદાનંદમય સ્વદેશમાં પહોંચાડનારું હોકાયંત્ર.

ગીતાજી એટલે—જીવનરથનાં વ્યવહાર-પરમાર્થરૂપ પૈડાંને વિકટ સ્થળે પણ ગતિમતિ આપનારી અખૂટ દિવ્ય શક્તિ.

ગીતાજી એટલે—ઉપનિષદોરૂપી ગૌમાતાઓનું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જેવા અદ્ભુત ભરવાડે દોહન કરેલું, અને વ્યાસ જેવા અસામાન્ય મહર્ષિએ મહાભારતમાં સંગ્રહીને સર્વભોગ્ય બનાવેલું સર્વ શાસ્ત્રોનું સારામૃત.

ગીતાજી એટલે—મનુષ્યોને વહેમ અને ઉપલક્ષ્યા આચારવિચારની ગલીકુંચીઓમાં રવડતા રોકીને જ્ઞાનચારિત્રની સીધી સડકે ચઢાવનારો જુગજૂનો ભોમીઓ.

ગીતાજી એટલે—દ્વરથી સાચા ને સુખપ્રદ જણાતા ઝાંઝવાંના જળ જેવા બૂહા પદાર્થો તરફ જીવને અનેક જન્મોથી તરસાવી-ભટકાવીને દોડાવી મારનારી, તથા 'વિદ્યા'નું સાવ ખોટું નામ ધારણ કરીને લોકોને મોહજળમાં ફસાવી રહેલી એવી પ્રપંચની પૂતળીરૂપ જે 'અવિદ્યા' તેને ઉડાવી દઇ મોક્ષદ્વારની સરલ સુંદર ચાવીઓ સીધી જિજ્ઞાસુનાજ હાથમાં સોંપી દેનારી તથા પ્રભુએ પોતેજ પ્રેરેલી ભોળી ભટક બ્રહ્મવિદ્યા.

ગીતાજી એટલે—નાશવંત શરીરને જીવાત્માના કપડા જેવું, અને જન્મમરણને જીવું કપડું બદલી નવું પહેરવા જેવું સમજવીને તેમાં રહેનારા જીવાત્માને નિત્ય, શસ્ત્રથી ન છેદાય તેવો, અગ્નિથી ન બળે તેવો, પાણીથી ન ભીંજાય તેવો, વાયુથી ન શોષાય તેવો તથા મૃત્યુથી મરે નહિ તેવો હોવાની ખાત્રી કરી આપનારું અભય શાસ્ત્ર.

ગીતાજી એટલે—પોતપોતાની પ્રકૃતિને-ગુણસ્વભાવને-અનુસરતાં શુભ કર્મો ફલાકાંક્ષા ન રાખતાં માત્ર કર્તવ્યદૃષ્ટિથી બળવવામાં રહેલો ખરો માનવ-ધર્મ શીખવીને સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો તથા પાપીઓ માટે પણ મોક્ષપંથનો અધિકાર જાહેર કરનારો, તથા પ્રત્યેક આતુર મુમુક્ષુને અટળ સાચા સ્વરાજ્યનો નિરંકુશ હક્ક આપનારો ઇન્દ્રી ઢંઢેરો.

ગીતાજી એટલે—વેદોરૂપી વિશાળ પહાડોનાં ઉચ્ચતમ અધ્યાત્મશિખરો ઉપર પૂર્ણ સ્વતંત્રતાએ વિહરીને જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય ગર્જનોવડે જગતને મોહનિદ્રામાંથી જગાડવા મથી રહેલી અલૌકિક વિજળી.

ગીતાજી એટલે—સામાન્ય લોકોના ત્રણે તાપ-અને પાંડિતોના છએ તાપ-ને દૂર કરી વ્યવહાર તથા પરમાર્થના પંથોને શીતળ તથા ટુંકા બનાવનારી અમૃતવૃષ્ટિ.

ગીતાજી એટલે—પાખંડી પ્રપંચીઓએ પાથરેલી ભ્રમજાળમાંથી છોડાવી સત્યાકાશમાં વિહરાવનારું વિમાન.

ગીતાજી એટલે—બસ ગીતા! ગીતા!! અને ગીતા!!!

દાહરાં

અગ્નિને તણુખે બળે, મોટાં જંગલ જમ;
ગીતાજ્ઞાન થકી બળે, પાપ તાપ સૌ તેમ.
સમજી ઔષધ સેવતાં, ટાળે રોગ તમામ;
ભગવદ્વાક્ય ભળ્યે ટળે, જન્મમરણદુઃખધામ.

ભાગવત અને મં ગાંધીજી

“...અમે રાજકોટ આવ્યા. ત્યાં આવું વાચન ન હતું. એકાદશીને દિવસે ભાગવત વાંચાય ખરું. તેમાં કોઇ કોઇ વેળા હું ખેસતો, પણ ભટજી રસ ઉત્પન્ન નહોતા કરી શક્યા. આજે હું જોઇ શકું છું કે ભાગવત એવો ગ્રંથ છે કે જે વાંચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય. મેં તો ગુજરાતીમાં અતિરસથી વાંચ્યો છે; પણ મારા એકવીસ દિવસના અપવાસમાં ભારતભૂષણ પંડિત મદન-મોહન માલવીયજીને શુભ મુખેથી કેટલાક ભાગો સાંભળ્યા ત્યારે એમ થયું કે, બચપણમાં તેમના જેવા ભાગવત-ભક્તને મુખેથી સાંભળત તો તેની ઉપર પણ મારી પ્રીતિ બચપણમાંજ સારી જામત. તે વયમાં પડેલા શુભ અશુભ સંસ્કારો બહુ હિંડાં મૂળ ધાલે છે એમ હું ખૂબ અનુભવું છું અને તેથી કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો સાંભળવાનું મને તે વયે ન મળ્યું એ સાલે છે.”

(તા. ૭-૨-૨૬ના ‘નવજીવન’ ઉપરથી)

સારાં પુસ્તકોના લાભ

સ્વામી વિવેકાનંદજી કહે છે કે “તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને ખીજી જે પણ મળી આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો; પણ એવું તો તમે જેમ થોડું વાંચો તેમજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં અને ખીજાં સારાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની તમારે આખા જીવન સુધી જરૂર છે.”

મો ગાંધીજી કહે છે કે “પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો તેથી મને વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત, એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલ્ટો વધારે સુખ-ચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે; તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી વેઠી શકે છે. x x એક પછી ખીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે અંતરવિચાર પણ કરી શકશો.”

“મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં ખીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. x x x માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વ-દેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી. x x x બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુ આદિ-

૪૧૦ સારાં પુસ્તકોના લાભ

ના જેવી ઈન્દ્રિયતૃપ્તિસિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્ધાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી ભસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્યસિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે. ”

સાહિત્યસમ્રાટ્ બંકિમચંદ્ર

“ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ ભૂલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જે-ટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને બીજી કોઈ ચીજમાં નથી. ” “માડીન”

“પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે. ”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, ઝેર પીવાસમાન છે. ”

“મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી મળશે. ”

“લીલા વનમાં ભૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનારાં મનુષ્યમાં શું તફાવત?”

ઉત્તમ ચરિત્રોના ફાયદા

“ ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે, આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌવત, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂઝાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે જોડાઈ ભાગીદાર થવાને ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમના દાખલાદર્શાત જોઈને સ્ફૂર્તિમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળના સહવાસમાં રહેવા બરાબર છે.” x x x x x

“ ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને બતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે.”

x x x x

“ મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે આ વાત બરાબર સમજી શકાય છે કે મહત્તાનો દરવાજો સર્વ કોઈ માટે ઉઘાડો છે.”

શુભ ગ્રંથોનું સામર્થ્ય

સોરઠા

માનવ મોહું ભાગ્ય, જો તું ઇચ્છે તાહયરૂં;
તો તો ઝટપટ જાગ્ય, સદ્ગ્રંથો હાકલ કરે.
મહાપુરુષનો સંગ, માનવ મળવો દોહલો;
આપે એનો રંગ, ઉપદેશોના અંથ શુભ.
અંધકાર અજ્ઞાન, દૂરજ કરવા ઉગીચા;
જ્ઞાન-સૂર્ય એ જાણુ, તુજ પૂર્વજનો વારસો.
લોહ સમું જે મન, માટીમાં માટી બને;
કર એનું કાંચન, પારસઅંથ સમાગમે.
માનવ મોંઘો દેહ, ખેલ થવા નવ ખો વૃથા;
અમરપાણું લે તેહ, જ્ઞાન ભજન ને દાનથી.
બહેવા ચાહો વીર, મહોટા જનને મારગે;
ધારો ગુણ ગાંભીર, ચરિત્ર વાંચી તેમનાં.
જીવન ઉત્તમ થાય, ચરિત્ર ઉત્તમ વાંચતાં;
એ અર્થે વાંચાય, ચરિત્રઅંથો ચાહથી.

દોહરા

પરમ શ્રેયને પામવા, રાજી કરવા રામ;
ઉત્તમ વાંચન વાંચજો, કરજો રૂડાં કામ.
ભગવત ભેટે ભાવથી, કંપે કાળ કરાળ;
ભાવ થકી ભાધ ભજો, ભવ્ય અંથની માળ.
વૃથા વહેતા સમયની, લેવા શુભ સંભાળ;
વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ અંથની માળ.

આ સંસ્થાના ઉત્તમ ગ્રંથો

માર્ગવ્યય હરેકનું જૂદું.

ધાર્મિક ગ્રંથો

મૂલ્ય

મહાભારત-સંપૂર્ણ ભાષાંતર ૭ ભાગમાં ...	૩૬)
શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ-૩૨ ચિત્રાસાથે ...	૬)
શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ-૪૦ ચિત્રાસાથે ...	૬)
શ્રીગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ ...	૨૧
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-બે ભાગમાં ...	૧૦)
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-નવી આવૃત્તિ ...	૫)
મહાભારતનાં આદિ-સભાપર્વ (જૂની પ્રતો)	૨)
શ્રીમદ્ભગવતી ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર ...	૪૧૧
શ્રીમદ્ભાગવત-નવી આવૃત્તિ ૩), બે ભાગમાં...	૩૧૧
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ ...	૨)
શ્રીદાસબોધ-નવી આવૃત્તિ ...	૨૧૧
શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત-બે ભાગ ભેગા ...	૨૧૧
મહાભારત અને રામાયણ વિષે વિચારો (સાદુ)...	૦૧૧
શ્રીમહાભારત વિષે-જાણવાબેગ વિચારો ...	૧૧૧
ધર્મતત્ત્વ-બંકિમચરિત્ર સાથે ૦૧૧, યોગતત્ત્વ	૧૧
સ્વામી રામતીર્થ-ચારે ગ્રંથ ભાગ ૧ થી ૧૩ ...	૮૧
„ „ ગ્રંથ ૧ લો ભા. ૧ થી ૫ ...	૨)
„ „ ગ્રંથ ૨ જો-ભા. ૬ થી ૯ ...	૨૧
„ „ ગ્રંથ ૩ જો-ભા. ૧૦-૧૧ ...	૨)

,,	,,	અંથ ૪ થો-ભા.૧૨-૧૩ ...	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદ-સર્વ ભાગોનું મૂલ્ય ...	૧૧)		
,,	,,	અંથ ૧ લો-ભા.૧-૨-૩ ...	૨૧
,,	,,	અંથ ૨ જો-ભા.૪-૫ ...	૨૧
,,	,,	ભાગ ૬-૭ (સાદુ પૂઠું) ...	૧)
,,	,,	ભાગ ૮ મો ...	૨)
,,	,,	ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણ ચરિત્ર ...	૨૧૧
,,	,,	ભાગ ૧૦ મો-રાજયોગ (સાદુ)	૧)

ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી સરલાર્થ સહિત ૦)૨, ૦)૩, ૦૧

ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી મોટા અક્ષરમાં ૦૧, ૦૧૨

ભગવદ્ગીતા-શ્રીવરી ટીકાનુસાર અર્થ સહિત ૦૧૨

ભગવદ્ગીતા-મૂલમાત્ર-મધ્યમ અક્ષરની ૦૧, ૦૧૨, ૦૧૧

પંચરત્ન ગીતા-૫૦ સરલાર્થસહિત મોટા અક્ષરમાં ૦૧૨

પંચરત્ન ગીતા-૫૦ સરલાર્થસહિત-નાના અક્ષરમાં ૦૧૧

પંચરત્ન ગીતા-મૂલમાત્ર-નાના અક્ષરની ૦૧, ૦૧૨, ૦૧૧

પ્રભુમય જીવન-સંશોધિત નવી આવૃત્તિ ... ૦૧૧

અખાની વાણી-મનહર પદ સાથે ... ૧૧૧

પ્રીતમદાસની વાણી-સચરિત્ર મોટા સંગ્રહ ... ૧૧૧

છોટમની વાણી-અંથ ૧ લો-૧) બીજો ૧૧૧, ત્રીજો ૧)

શ્રીભજનસાગર-સાદુ પૂઠું ૦૧૨, પાકું ... ૦૧૨

સ્વર્ગનું વિમાન-અ. સુ. પઢિયારકૃત ... ૧૧૨

સ્વર્ગની કુંચી ,, ,, ... ૧૧૨

સ્વર્ગનો ખજાનો ,, ,, ... ૧૧૨

સ્વર્ગનો પ્રકાશ ,, ,, ... ૧૧૨

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો ૦૧, ભાગ બીજો ...	૨૧૧
શુભસંગ્રહ-ભાગ ૩ જો ૧૧૧, ભાગ ૪ થો ...	૧૧૧
આગળ ધસો-૧૧૧, સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ	૧૧
આદર્શ દષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧ લો	૧) =
” ” ભાગ ૨ જો	૧૧
બંકિમ નિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વ સાથે ...	૧૧૧
ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ-(સાદુ પૂંઠુ)	૧૧૧

ઇતિહાસ અને વૈદકસંબંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-ખે મોટા ગ્રંથોમાં ...	૧૦)
આર્યભિષક અથવા હિંદનો વૈદરાજ ...	૪)
આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત ...	૦૧-

બોધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

સ્વા૦ ભાસ્કરાનંદ અને ગો૦ વિજયકૃષ્ણનાં ચરિત્ર	૧૧૧
મુસ્લીમ મહાત્માઓ	૧૧૧
ભારતના વીરપુરુષો	૧)
શ્રીભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત ...	૧૧૧
શ્રી શિવાજી ઇત્રપતિ	૨૧
વીર દુર્ગાદાસ	૦૧૧
ભારતનાં સૌરનો-ત્રણ ગ્રંથોમાં નવી આવૃત્તિ...	૬)
મહાન સમ્રાટ અકબર	૧૧
જાનવીર કાર્નેગી	૧૧૧

કાઉન્ડ ઍક્સચેંચ	...	...	...	...	૨૥
નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	...	...	...	...	૩)
રામતીર્થ તથા વિવેકાનંદનાં ચરિત્ર ઉપર આવી ગયાં છે.					

બોધપ્રદ ટુંકી વાર્તાઓ

ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ ભેગા	...	૨)
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૫ મો-૨૮ વાતો	...	૦૧૧.
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૬ ઠો-૨૭ વાતો	...	૧)
ટુંકી વાર્તાઓ-ભાગ ૭ મો-અનેક વાતો	...	૧૧૧
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી...	...	૦૧

બાલકો માટે સ્વાસ્થ્ય ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૬૯ ટુંકાં બાળચરિત્ર	...	૦૧
બાળસહ્યોધ-વાર્તાઓએધાર્મિક શિક્ષણ	...	૦૧
બાળકોની વાતો-રસિક વાતચિતએ ૨૧ પાઠ...	...	૦)૨
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સચોટ સાચાં દષ્ટાંતો	...	૦૧
સુબોધક નીતિકથા-શ્રી.બીરબલની લખેલી	...	૦૧૨

ચિત્રો અને ચિત્રાવલીઓ

શ્રીમહાભારત ચિત્રાવલી-૨૬ ચિત્રો, પાકાં પૂઠાં	૧)
શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલી-૩૬ ,, ,, ,,	૧)
શ્રીકૃષ્ણમુરારીનું ત્રિરંગી મોટું ચિત્ર	... ૦૧૨
શ્રીદ્રોપદી-વસ્ત્રાહરણ ,, ,, ,,	... ૦૧૨

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર પાસે-અમદાવાદ અને કાલ્યાદેવી-મુંબઈ-૨

